

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2023

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬСЬ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСЬКИЙ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2023

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany
BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
IVANTCHIK A. I., Professor, National Centre for Scientific Research of France, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology NAS of Ukraine
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

PALMER R., FOWLER M., KARIAKA O. V., WARD V. An Archaeological Landscape Survey of 6600 km² of Cherkasy Oblast, Ukraine, Using Open-source Satellite Images: First Report

BUISKYKH A. V. FORNASIER J., KUZMISHCHEV O. H. East Greek and Corinthian Pottery from the So-called Olbian Suburb (Excavations 2015—2021)

ТЕСЛЕНКО І. Б., МИРОНЕНКО Л. В. Кераміка середньовічного Білгорода: візантійський посуд із розкопок Л. Д. Дмитрова та А. І. Фурманської

Articles

5 ПАЛМЕР Р., ФОУЛЕР М., КАРЯКА О. В., ВАРД В. Археологічна ландшафтна розвідка 6600 км² у Черкаській обл. України, з використанням супутникових знімків відкритих джерел: перший звіт

21 БУЙСЬКИХ А. В., ФОРНАСЬЄ Й., КУЗЬМИЩЕВ О. Г. Східногрецька та коринфська кераміка з ольвійського передмістя (розкопки 2015—2021 рр.)

45 TESLENKO I. B., MYRONENKO L. V. Ceramics of Medieval Bilhorod: Byzantine Ware from the Excavations of L. D. Dmytrov and A. I. Furmanska

Публікації археологічного матеріалу

РЕЙДА Р. М., ГЕЙКО А. В., САПЄГІН С. В. Жіноче поховання черняхівської культури з червонолаковим глеком провінційного римського виробництва з Шишацького могильника

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Прикраси кола Мартинівки серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних

МОЦЯ О. П., СКОРОХОД В. М., ЖИГОЛА, Ю. М. СИТИЙ В. С. Дослідження на передгородді в Чернігові у 2022 р.

Publication of Archaeological Material

72 REIDA R. M., HEIKO A. V., SAPIEHIN S. V. Female Burial of Cherniakhiv Culture with a Red Slip Jar of Provincial Roman Production from the Shyshaky Cemetery

90 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya. V. Jewellery of the Martynivka Circle among Materials of Saltiv Culture: Data Analysis

109 MOTSIA O. P., SKOROKHOD V. M., ZHYHOLA V. S., SYTYI Yu. M. Research at the suburbs in Chernihiv in 2022

До історії стародавнього виробництва

On the History of Ancient Crafts

БУЦЬКИЙ І. М., ЮРЧЕНКО А. В., КОРОХІНА А. В. Балка Канцерка: деякі технологічні аспекти виробництва посуду

123 BUTSKYI I. M., YURCHENKO A. V., KOROKHINA A. V. Balka Kantserka: Technological Aspects of Pottery Production

Історія науки

History of Science

ПОПЕЛЬНИЦЬКА О. О. Листи К. К. Косцюшка-валужинича до К. В. Болсуновського (за матеріалами наукового архіву Національного музею історії України)

139 POPELNYTSKA O. O. Letters of K. K. Kościuszko-Waluszyński to K. V. Bolsunovskiyi (According to the Scientific Archive of the National Museum of the History of Ukraine)

© R. PALMER, M. FOWLER, O. V. KARIAKA,
V. WARD* 2023

AN ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPE SURVEY OF 6600 KM² OF CHERKASY OBLAST, UKRAINE, USING OPEN-SOURCE SATELLITE IMAGES: FIRST REPORT

In the article, methods and use of open-source images to undertake an archaeological landscape survey of part of Ukraine are described. A selection of results — feature types and their placement in the landscape — from the first year of our survey is outlined and discussed. Our results can be assessed and manipulated using an interactive ArcGIS web app.

Key words: Cherkasy Oblast, prehistoric era, Aerial Archaeology Research Group (AARG), landscape survey, HEXAGON, Google Earth, mounds, habitation sites, hillforts.

Introduction

This project was a way of showing solidarity with the people of Ukraine after Russia's illegal invasion in February 2022. A project outline was prepared that March and submitted to the committee of the AARG (Aerial Archaeology Research Group — see below) that proposed to examine existing open-source satellite images to identify archaeological features within a defined

area. Meanwhile, a search was made of on-line Ukrainian publications to find out if:

- a) anybody had already made a landscape survey of an extensive area using aerial or spaceborne data,
- b) whether the type of work proposed may be of any use to Ukrainian archaeologists,
- c) to seek one or more Ukrainian collaborators.

The purpose of this note is to outline what we have achieved in the first year of what may be a three-year project, to outline some of the types of features that have been recognised on the sources used, and to explain our plans for making the resource available.

Background

The AARG was founded in 1983 by a small number of British archaeologists who were examining aspects of post-reconnaissance uses of aerial photographs. Some illustrated known sites, but the majority had been taken of previously unknown buried archaeological features in arable land which may become visible, and recorded from above, through their effect on crops growing above them or be seen in bare soils. Initially the AARG was a British group that tasked itself to understand the many thousands of aerial photographs of archaeological targets that had been taken by airborne archaeological observers, briefly described, and then filed away with a handful being published as illustrations. At that time, the AARG members were examining methods to gain more information by interpreting and mapping the archaeological content of those photographs and finding ways to classify the mapped information. In the succeeding forty years, the AARG's membership has become worldwide,

* PALMER Rog — Editor, Aerial Archaeology Research Group, ORCID: 0000-0003-0546-9273, rog.palmer@ntlworld.com

FOWLER Martin — PhD, Member, Aerial Archaeology Research Group, ORCID: 0000-0003-4211-3671, danebury216@hotmail.co.uk

KARIAKA Oleksandr Volodymyrovych — PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Field Committee Department, ORCID: 0000-0003-3066-3641, akarjaka@ukr.net

WARD Valerie — Member, Aerial Archaeology Research Group, ORCID: 0000-0002-4936-3932, Valerie.C.Ward@hotmail.com

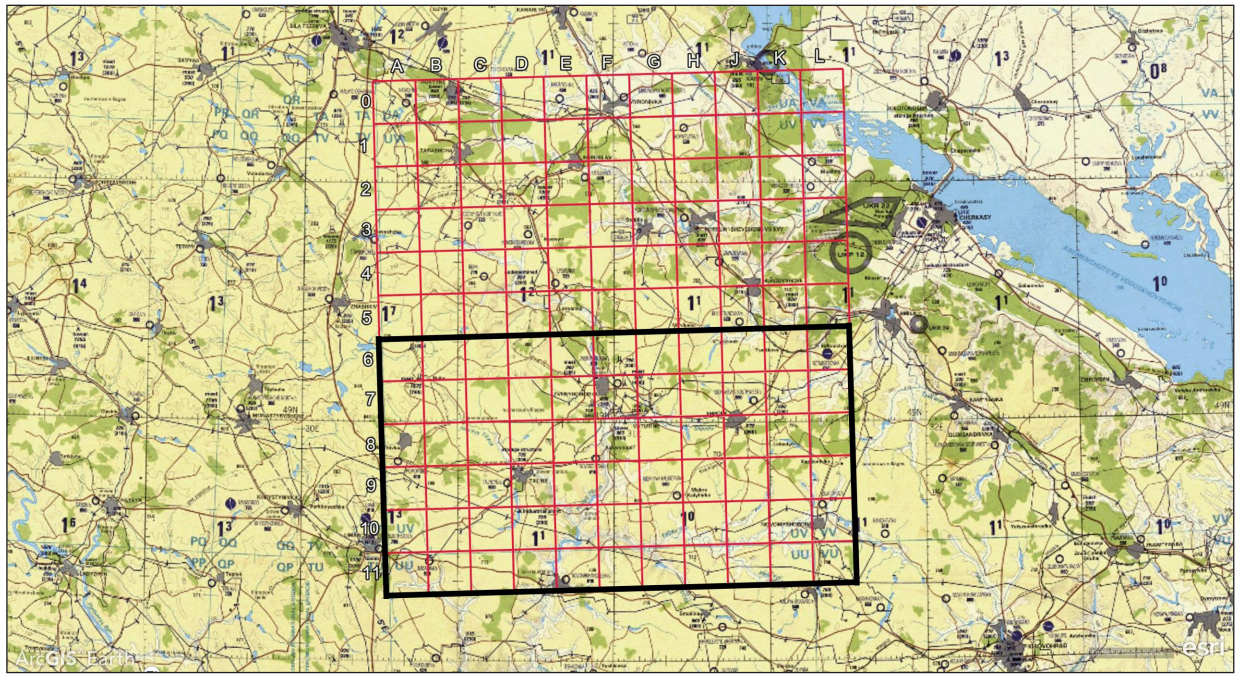

Fig. 1. The original Sentinel 2 tile, L2A_T36UUUV, with the area halved for the current project. The grid within the tile is at 10 km intervals and North is to the top. Source: background map TPC series sheet E-3C available online at the Perry-Castañeda Library Map Collection: <https://maps.lib.utexas.edu/maps/tpc/>

and the breadth of its interests has grown from that beginning.

Aerial images of all types are seen as tools which allow different levels of archaeological investigation to be undertaken. These can range from providing or adding detail to new or known sites, to examining large areas of landscape in detail or, as our survey intends, to provide a basic distribution map of site types. At their most informative, aerial images are translated into maps or plans that show clearly and decisively what a photo interpreter has seen. Surveys at this level result from years of work examining remotely sensed data (aerial and satellite images and those from airborne laser scanning where it is available) to produce maps of archaeological sites and landscapes covering areas of several thousand square kilometres (e.g. Riley 1980; Palmer 1984; Hall, Palmer 1996; Stoertz 1997; Historic England 2023). Results of such surveys are initially multi-period after which the incorporation of existing knowledge and results from fieldwork enable broad division into conventional archaeological periods if recurrent feature types can be matched with those known from excavation. Survey of this type is legitimate archaeological research as photo interpretation can provide knowledge that helps understand relations between topography and archaeological features that inform how past

systems of landuse and settlement may have functioned. To the best of our knowledge, extensive surveys of this type in Ukraine began with those by K. V. Shyshkin and published in 1964, 1973 and 1985 (analysed and summarised by O. V. Kariaka 2023 and Ward 2023a). His publications illustrated specific types of feature — tracks, mounds, hillforts and Trypillia sites (megasites) — but it is likely that he saw and mapped many others that were excluded.

This note is not the place to provide a historiography of uses of remotely sensed information in Ukraine (Борисов 2020). These uses range in scale and detail from the taking and using of UAV images (Гнепа 2015; Aşandulesei 2017) to applications of historical and satellite images (Гнепа 2014; Nebbia, Roe 2020) which, in turn, have the potential to provide meticulous local investigations or less detailed studies of greater areas. This range emphasises that not all “aerial work” is the same or comparable other than it shares a common factor through its use of one (or more) of a multitude of above-ground devices to capture data.

Often aerial images will be used to illustrate a site that has been examined by other means (for example, recently at Busurmenske (Прядко 2020, рис. 2—3)) and there has been interest in their uses for monitoring the archaeological heritage both of individual objects and wider areas such as

erosion zones of Dnipro River reservoirs (Малолітнева та ін. 2021). Since the war has begun, several organisations have been using satellite images to identify and monitor damage to cultural properties (e.g. Smithsonian Global 2003; Unesco 2023). However, these uses mostly study single sites or locations rather than landscapes which is the focus of our project. Use of remotely sensed images has been made in Trypillia research to look at individual sites and to compare image data to that recovered by geophysics (Rud, Ohlrau, Fedorov 2016). A more extensive survey of an area having a 25 km radius centred on Nebelivka and including part of our survey area was published by M. Nebbia, who used high-resolution satellite images to produce a map (Nebbia, Roe 2020 fig. 3.9) which included a distribution of mounds that is similar to that identified by our project.

Accurately mapping large areas from aerial information requires long-term projects and for our own survey we had a less ambitious aim which was to produce a dot distribution map accompanied by a simple database that includes a note of the type of feature we had recorded. Any survey from aerial information will record sites that were previously known and possibly some that were not, and even with known sites there is the chance of adding supplementary information. The resulting distribution map may add context to excavated features and there and elsewhere might enable a new range of archaeological questions to be asked. It is hoped that our general survey may encourage a more detailed “phase 2” in which smaller locations are studied in greater depth and linked to information already known. This, in turn, can lead to suggestions for further work as has recently been published by A. V. Borysov and colleagues (Борисов та ін. 2022).

With this as a background, how might a simple type of extensive survey help Ukrainian archaeology? Since the 2020 COVID-19 lockdown, the AARG had been running monthly “photo reading” online meetings for its members. “Photo reading” is a term given to an initial level of examination of any type of above ground images of visual and non-visual wavelengths taken from aerial or satellite platforms. We covered the basic theory of how archaeological objects may be visible on aerial images and also spent a lot of time discussing natural and recent features that can be confused with archaeology in the interpretation. This group gave us a core of experienced archaeologists based across Europe,

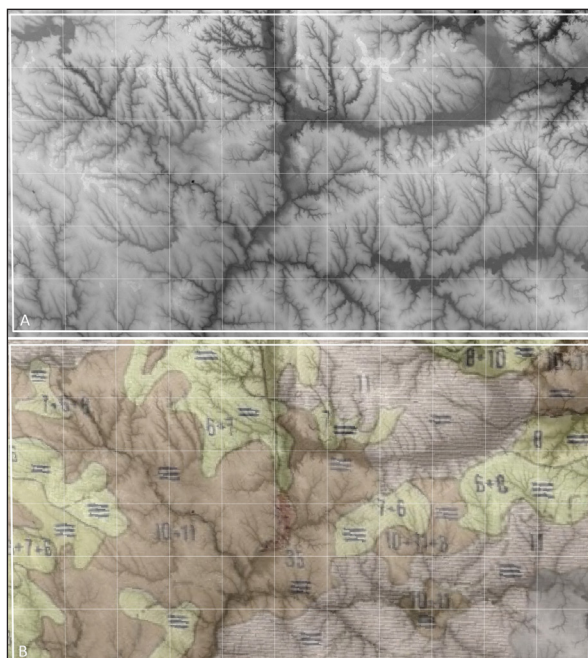

Fig. 2. The survey area showing, A: The SRTM image of the survey area shows topography and watercourses (source: USGS 2023). The N-S course of the Syniukha River divides the area and is fed by tributaries from the East and West. The grid is at 10km intervals and North is to the top. B: A soil map is superimposed on the SRTM image and shows fertile black soils (browns) over much of the land with scattered and smaller pockets of Podzols in yellow. Source: ESDAC 2023

who agreed to work voluntarily on the Ukrainian survey project. However, to give the project some credibility we really wanted at least one active participant from Ukraine¹. Since then, O. V. Kariaka has helped with some of our work and has been an invaluable source of local resources that we would otherwise not have located.

Survey area

The AARG was already undertaking a research project to investigate if, and how, 10–60 m resolution multi-spectral Sentinel 2 satellite images could indicate dates when summer crop growth may show buried archaeological features (Palmer 2021; Broch 2021). Test areas

¹ T. M. Shevchenko from *Arheologia* gave us names of three archaeologists who said that they supported our project, but were not able to work on it. Meanwhile our reading had led us to O. V. Kariaka, from the Institute of Archaeology of the NASU in Kyiv, who had published three papers in which he had used satellite images to examine mounds, tracks and Olbian chora (Kariaka 2008; Каряка 2021; Болтрик, Каряка 2021). An email to him returned an enthusiastic reply followed by a Skype meeting in June 2022.

were primarily in Western and Central Europe but, as a first support for Ukraine, a Sentinel 2 tile (L2A_T36UUV) was added. It included parts of the Cherkasy Oblast where there was a mixture of soil types. Sentinel 2 tiles are large, covering 110×110 km, and although this area was proposed for the initial survey area of the project, early indications of the large number of sites being identified and the time-consuming quality-control process for the small working group of participants resulted in the project area being cut back to 110×60 km (fig. 1). The large Sentinel 2 tile was sub-divided into 10×10 km blocks and those became the working units for our survey project. Coincidentally, this area includes several of the well documented Trypillia megasites.

The project area lies within the Dnipro River Upland and is divided by the Syniukha River as it flows southwards towards the Black Sea. The Shuttle Radar Topography Mission (SRTM — fig. 2: upper) digital elevation model shows an undulating landscape cut by many lesser watercourses that feed into the Syniukha River from the East and West. Some are steeply incised into the landscape, but in places they created broad floodplain valleys. Topographically, there is little major variation with an average height of 250 m that rises in the NW. Environmentally, the area is mainly Forest Steppe with the possibility of Steppe in the SE part although the boundary moves with time. Forest Steppe has been described as a mosaic-like vegetation with woodland on drained soils, elevated areas, and shaded slopes as well as in river valleys, alluvial soils, and on gorge slopes. Between the woodland, the area is dominated by steppe meadow vegetation (Ohlrau 2020, p. 21).

Soils in the area are predominantly fertile black soils with smaller pockets of less fertile podzol variants on which much of the current woodland is located (fig. 2: lower).

Data sources

Our main source material for the survey is the freely available imagery in Google Earth Pro (GE) which, in our project area, dated from about 2007 to 2021, but with different date ranges and dates of cover across the larger area. We supplemented GE images with photographs from the recently declassified US HEXAGON KH-9 satellite programme that had been running between 1971 and 1986 and was itself a successor to the earlier CORONA reconnaissance satellite programme

(Fowler 2022a; Hammer, Fitzpatrick, Ur 2022). The Earth Explorer website (USGS 2023) from which the declassified photographs are available identified about 500 forward-looking frames that covered parts of our area. From those we chose a sequence of cloud-free frames taken on 18 May 1982 that covered the whole of our area (Fowler 2022b). These would provide an earlier view of our project area as well as recording many Soviet-era structures that have since been demolished and which this project has included as “archaeological”. HEXAGON frames were scanned by the USGS and provided as a series of overlapping sub images of approximately 35×20 km. Parts of 18 of these covered our 110×60 km area. Those sub-images were georeferenced in QGIS and were further cropped to provide 10×10 km tiles that could be imported in GE. Our data sources were completed by Soviet 1:100000 maps (dating to the mid-1970s) and a topographical survey dated 1872 that was downloaded from Mapire (2023) historical map website. Both map sources were georeferenced and layered in GE.

Using aerial or satellite images

Aerial images taken specifically to record buried or upstanding archaeological features need to be acquired at critical times of year to achieve optimum results and even then there are some surface or crop conditions in which nothing can be seen (e.g., Wilson 2000). For that reason, the more dates of photography that are available for a given location, the more reliable the result of image interpretation should be. The selection of images in GE of our survey area includes some dates on which the archaeological content is spectacular, others in which some things can be seen if you know where to look and yet more where nothing can be seen on that particular image. It is important to be aware that these traces of archaeological information are not necessarily visible all the time. Some sites may show on several dates and thus provide reliable evidence, others may be of lesser certainty, because they have only been recorded on one date. Different parts of our 110×60 km area have differing numbers of GE dates — some as few as four, others have had 18 or 19 images on GE that cover parts of one 10×10 km square. Examination of images of different dates demonstrates that absence of evidence is not necessarily evidence of absence. What this means for our survey is that we have recorded what has been seen and confirmed through our checking process, but that new images

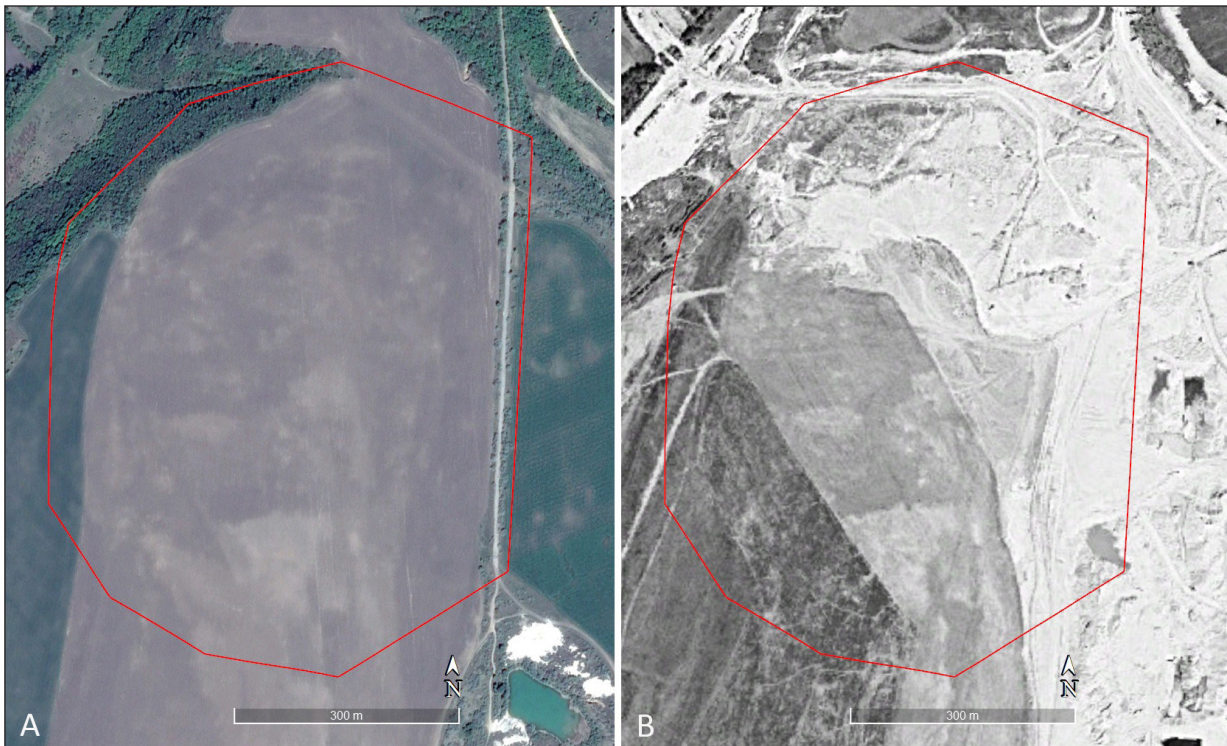

Fig. 3. The value of comparing images taken on different dates was apparent at this site East of Novoselytsia (E08_021) that showed suggestions of being a megalith on Google Earth images of several dates — as above (A) on 7 May 2017. E08 was one of the first squares we examined and HEXAGON photographs arrived after we had begun. These made it clear that our “megalith” was a result of backfilling after quarrying that was active on 18 May 1982 (B). HEXAGON image courtesy of the US Geological Survey: entity ID: D3C1217-100073F026

of different dates are likely to change and add to the results presented.

Comparing images of different dates is an essential part of the examination process as it helps discard features that may look genuine on one date, but are obviously not archaeological on others. One example was to identify a site on the East side of Novoselytsia (our reference E08_021) that appeared to show promise as a megalith on GE images of several dates, but has never looked quite right. This was explained when we checked the earlier HEXAGON photograph that showed it as an active quarry in 1982 which had since been backfilled to create the impression of a megalith (fig. 3). In a similar manner, some of our findings on GE have been explained by consultation of the 1872 map that includes boundaries and roads that no longer exist and areas of woodland that have since been felled.

Working in one of the 10×10 km square, our process is to systematically scan each image and confirm anything seen on images of the other dates. Examining images in date order also allows us to note changing conditions of some objects (see mounds, below) and how modern land use is affecting their survival.

In GE, a feature will be identified using a uniquely numbered placemark pin with a small set of database fields completed in its description that includes, among other things, a named feature type, its condition, and the image dates on which it was seen (fig. 4). As each 10×10 km square is completed it is checked by a second person after which a discussion may be necessary before an agreed set of pins is finalised. These are copied to a third person who processed the pins to convert the data recorded in each pin into a database for subsequent analysis and visualisation. The semi-automated process involved the use of an Excel spreadsheet to extract the formatted data fields present in each GE pin description. These were then combined with the latitude and longitude coordinates of the pin and the pin number into a master spreadsheet database. A technical description of the process can be found in M. J. F. Fowler’s work (2022c). The spreadsheet data were then uploaded to ArcGIS Online and used to produce a web application so that the pinned data can be more easily visualised and searched by others. This part of the project is currently in development, but a version can be viewed online

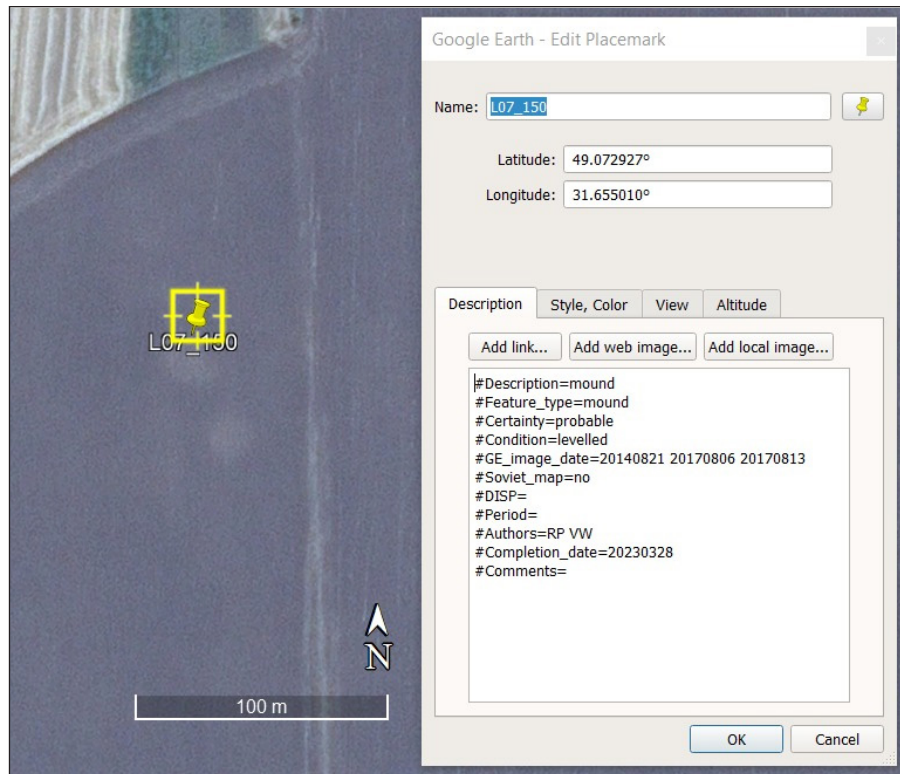

Fig. 4. Pinned site L10_150 is a levelled mound in a cultivated field. Its database fields show that it was visible on three dates in two years which, with its clarity let us give it the highest certainty, probable, from an image source alone. Note that dates are written in the format year-month-day to enable easy sorting. #DISP= refers to Declassified Intelligence Satellite Photographs which at present are only HEXAGON taken on 18 May 1982. There is another mound close to its south side that has been unpinned for this illustration. Source: Google Earth: 6 August 2017

(link at the AARG, 2023) and is shown in some of the following illustrations.

A selection of results

This section makes no claims to new discoveries, although undoubtedly there will be some, but the main purpose of the survey is to draw together information over the 110 × 60 km area and to make suggestions based on distributions rather than individual cases as is more usual following an excavation. These are not necessarily the right suggestions, particularly as most of the authors are new to this part of the world, but are more to show what can be attempted by thinking about an area rather than a site. One of the advantages of the aerial/space view is that it provides the material from which this can be done.

Most of the observed features were compacted soil or the surviving matrix of ploughed mounds rather than ditched features which most of us were familiar with from work further to the West. As would be expected, the mounds showed clearly in bare soil, because of their colour difference, but they were also visible in crops where they

caused poorer growth above what is likely to be more compact or poorer soil. This can be clearly seen in fig. 5 where the mounds show as lighter (thinner) crop and are sometimes surrounded by darker rings that are probably denser growth above ditches. The same denser growth can be seen above the numerous soil erosion gullies near the bottom of the picture. These colour changes in the crops also suggest that ditched features would be expected to be visible in certain of Ukraine's crops but, to date, very few have been identified by this survey.

As this note reports on work in progress, no attempt is made to indicate numbers of feature types found although the open access web app (AARG 2023) allows a simple check of types and their distribution against a small range of backgrounds.

Mounds

The most prolific types of sites are those we call 'mounds' (so as not to pre-suppose a function, purpose or date for them) with some 3000 identified in the 50 % of the project area that

Fig. 5. A line of mounds showing as lighter (thinner) crop where growth has been restricted by the poor or compact soil of the mound matrix. Some are surrounded by darker rings that probably indicate ditches marked by lush crop growth. The same denser growth can be seen above the numerous soil erosion gullies near the bottom of the picture. Source: Google Earth: 12 August 2017

has so far been studied. However, we do attempt to distinguish mounds that may have been for burials and/or markers of some kind from those likely to remain from habitation sites, but these are subjective decisions made on the basis of size and clustering. As K. V. Shyshkin identified (Шышкін 1964, с. 200), mounds can occur singly, in groups or in rows, with the latter usually following the high ground or breaks of slope (fig. 6). There have also been repeating patterns of what we call satellite mounds — where a larger mound may have between one and five smaller mounds closely surrounding it (fig. 7). Some, usually plough-levelled, have just two satellites and may be former maidans or saltpeter works that occur as extant and levelled earthworks (fig. 8). The fact that these patterns repeat seems of greater archaeological relevance — perhaps indicating movement of people or ideas — than the identification of individual examples.

We have identified a small number of examples where mounds, including habitation sites, have been levelled by a farmer and the date sequence in GE sometimes records a before, during and after set of images (fig. 9). Examples of this kind may help management

and protection of sites. Aerial photographs are used for this purpose, sometimes specifically taken to record damage to protected sites, in the UK.

Habitation sites

Habitation sites that we have identified so far are relatively few in number and tend to comprise clusters or groups of small mounds. These are enclosed in a polygon on our database that is able to show the sum of information that may be visible on different dates in different fields (fig. 10). Many habitation sites include larger mounds among the smaller ones. The larger mounds are thought to be of later dates and in places form one end of a row of mounds that runs along the high ground to or from a confluence of two rivers — a favoured location for habitation sites of all sizes. This raises questions about the chronological sequence of the two kinds of feature: whether, for example, they were contemporary or whether the later mound builders were aware of remains of former occupation and deliberately related their mounds to them.

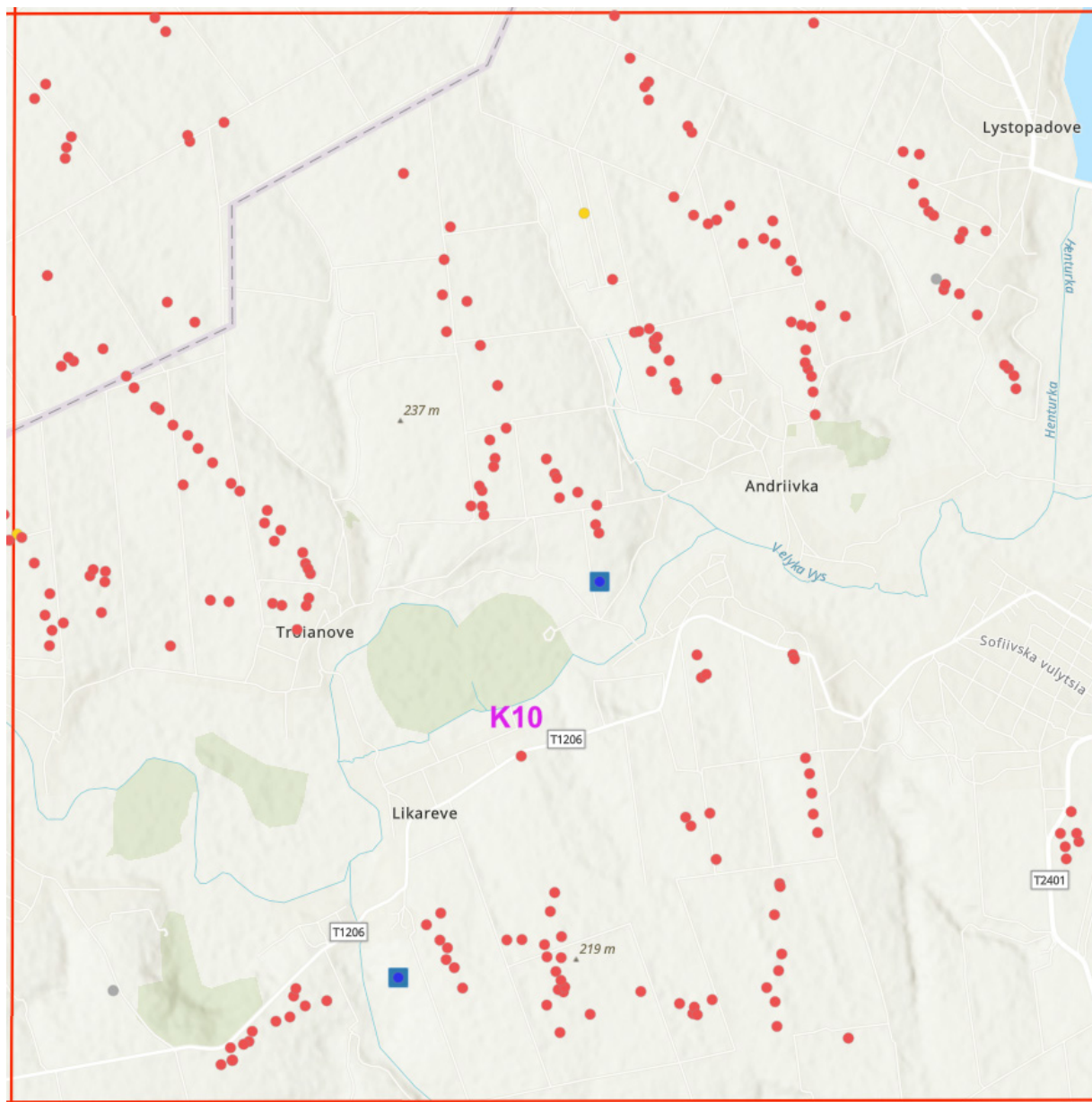

Fig. 6. Square K10 showing rows of mounds (red) on high ground among which are a few habitation sites (yellow) and Trypillia megasites (blue). The square is 10 × 10 km with North to the top. Source: AARG Ukraine WG web app: 31 May 2023; background map: ESRI World Topographic Map <https://www.arcgis.com/home/item.html?id=7dc6cea0b1764a1f9af2e679f642f0f5>

On rare occasions habitation sites may be enclosed as in the example at Kobrynowe in our square D08 (as yet not pinned).

This group also includes the so-called megasites for which one of our group, V. Ward, has collated the several published lists of sites in our area into a single database and located as many as possible on Google Earth to supplement and add information to our identifications. This has also enabled the accurate location of some sites which have been recorded on GE images taken after the publication

of the original lists. Some of the lists include very small settlements under the term “megasite” which, following recent publications (e.g. Chapman, Gaydarska, Nebbia 2019; Gaydarska, Chapman 2020), we would rather reserve for sites over 100 ha in extent. At present, we are calling the small sites from the published lists “Trypillia sites” and noting their size in our database where this is provided (Ward 2023b).

HEXAGON photographs have provided some excellent records of certain megasites as

Fig. 7. Site J10_132 is the large extant mound located in two differently managed fields. It has at least three smaller satellite mounds on its North side. Source Google Earth: 8 June 2012

they were taken at a date when Soviet farming practices required large fields. At Maidanetske, for example, much of the site was within two fields in 1982 which, on GE dates (from 2011) have been managed in smaller units that, because of their different cropping regimes, can fragment the overview and may show only one small part of that site (fig. 11). It is worth mentioning here that the drawings made by K. V. Shyshkin (e.g., his interpretation of Maidanetske: ШИШКИН 1973, рис. 2) showed circuits of lines rather than houses and this may have been due to the small scale (1:35000) and possibly poor resolution of the original aerial photographs that were available to him. Lenses and cameras have improved significantly from the 1960s and can now provide considerably more detail. For example, the HEXAGON image from 1982 clearly shows many individual houses (fig. 12), because of its higher-resolution source.

Hillforts, defensive sites and enclosures

Ukrainian archaeological literature is rich with studies of hillforts (e.g., recently Білінський 2018; Каравайко 2023) and a survey of this kind is unlikely to add new knowledge to individual sites, but it may help provide context for them. An example comes from square E06 that we have glanced at, but not systematically examined. East of Vodianyky is a small known hillfort that can be seen with various clarity on nine GE images between 8 August 2008 and 9 October 2020. It is plough damaged and each year's cultivation is likely to shave further contexts

from its upper layers. HEXAGON shows that it was also ploughed in 1982 with its outer bank being degraded and spread. It does not appear on the Soviet 1:100000 map, but that is not unexpected, nor is it marked on the 1872 map although that shows that the area was then wooded with all the problems that brings to identifying sites on the ground. GE also shows a slighter enclosure of similar size some 5—600m to the north-west on a lower hilltop and it is this close proximity that raises questions about their contemporaneity — were they both in use, perhaps for different purposes, at the same time or do they show sequential use? Field survey or excavation may answer that question.

Our survey has also recorded one previously known promontory rampart, L08_051, South of Buda-Makiivka, that has been under cultivation on all dates from 1982 and shows plough damage on those dates, but especially clearly in 2019 when the rampart can be seen to have been dragged and spread by cultivation (fig. 13).

Enclosures of different sizes have been recorded by our survey with one of the smallest south-west of Tashlyk (L09_190). It shows as a ditch, some 80m across, possibly circular, but of unknown shape as part has never been recorded. Within it is a smaller circular feature some 20—25 m in diameter. Elevation profiles taken in Google Earth show it to be situated just off the crest of higher ground on the west facing slope which may offer some shelter from east winds.

Soviet era

The 1982 HEXAGON photographs we are using show a record of economic activity during Soviet times that, in most cases, no longer exists. Predominant among these, and easy to recognise are collective farms whose use (e.g., for dairy, hog or poultry) is indicated on the Soviet maps of similar date. The majority of those farms had been abandoned by the earliest GE image dates (2007—2008), often with buildings collapsed. Land within the former farms was left to become scrub b-covered and remained unused through the dates of GE. Occasionally those farms, or parts of them, continue in some kind of use. All this is noted in comments in our database on the assumption that one day, someone may be interested in structural aspects of this former economic system. Similarly, we record industrial and military sites from the same era, many of which are on the map or documented in now-declassified US intelligence reports (CIA 2023).

Fig. 8. On the left (*A*) is an extant example of a maïdan (saltpeter works: site E10_036) comprising a hollowed mound with tailings to its south-west. Note other small levelled mounds around it visible as lighter discs. *B* shows what may be a levelled example of something similar, but which we are describing as a mound (K06_075 on the South side) with two satellite mounds to its North. Source Google Earth: 21 August 2018 (L) and 8 September 2017 (R)

Fig. 9. Damage to sites is sometimes apparent when viewing a sequence of images. *A* is from an image taken on 6 August 2017 showing two mounds as grey discs in a crop field. Both have been squared off during cultivation or as deliberate levelling. The rectangle close to the field's boundary was a mound in 1982 and has not been sown with crop on this date. Two years later (*B*), on 8 October 2019, the image shows more deliberate signs of mound levelling with parts of each mound being dragged to the south as a result of heavy ploughing when the field was cultivated. Traces of previously-levelled mounds are also visible on this date. Sites L06_056-060. Source: Google Earth

Former quarries are also recorded as many are now backfilled and invisible from above, show areas of disturbed ground where conventional archaeological activity is unlikely now to find anything (see fig. 3).

Our project has also recorded major changes to village structures. Occasionally complete abandonment has been identified with rows of houses seen in

1982 no longer there on GE dates and with strip fields merged into larger land units. One such example West of Korobchyne (J10_142) may have been to move people prior to the expansion of a large mineral extraction development. Occasionally, villages show evidence for 'shrinking', where houses and fields have vanished since 1982, but parts of that village

Fig. 10. Habitation site F09_002 as it was recorded on three different dates with each showing differing amounts of information and summarised by our polygon. Source: Google Earth, left to right: A: 10 September 2012, B: 7 May 2017, C: 2 October 2019

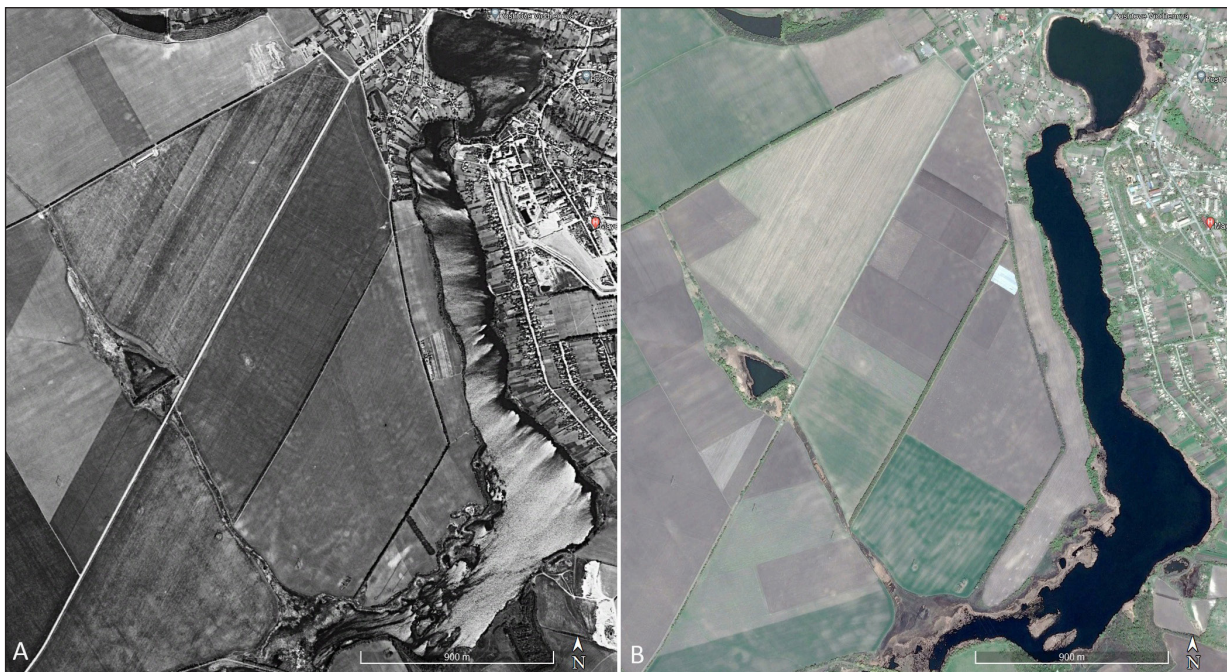

Fig. 11. A: Maidanetske from HEXAGON (18 May 1982 — see Fig. 12 for detail) at a date when most of the site was in two large fields, and from Google Earth (B: 19 April 2017) when the patchwork of different fields and crops showed only parts of the site. HEXAGON image courtesy of the US Geological Survey: entity ID: D3C1217-100073F027

remain inhabited. We record these, because they are part of Ukraine's changing landscape rather than in anticipation of any future studies.

Confusion

Finally, we add a note about things that confused those of us examining the images. This is part of

learning in any new area and we have more examples from the early days of our survey than from recent months. The most frequent examples were features that appeared as 'mounds' in some years, but on other dates showed as 'hollows' (small pockets of lower ground), sometimes wet and avoided in cultivation, and sometimes showing fringes of dried minerals around their edges. In some places, those hollows

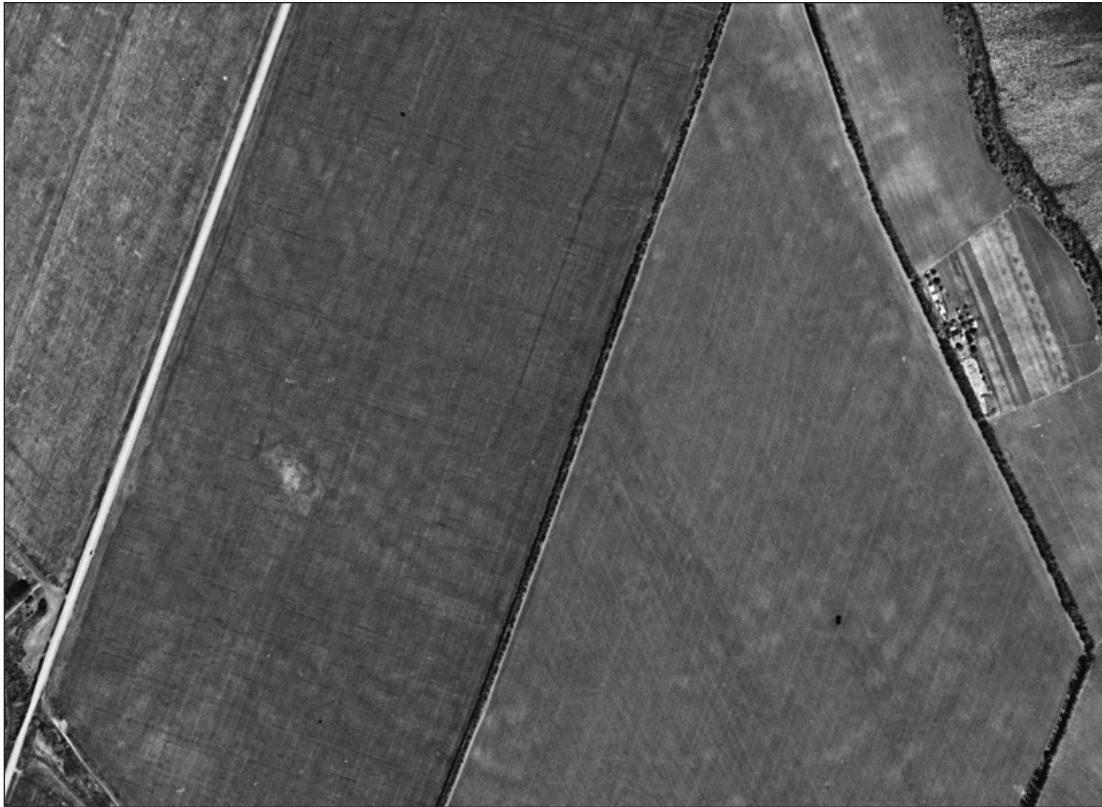

Fig. 12. A crop from the original HEXAGON image scan on which individual houses can clearly be identified at Maidanetske. North is to the top and, by way of a scale, the E-W dimension of this figure is about 1400 m. HEXAGON image courtesy of the US Geological Survey: entity ID: D3C1217-100073F027: 18 May 1982

may be shown to be small ponds in systems of occasional watercourses. Sites of this kind make up the compendium that needs to become part of a photo analyst's mindset as they help the decision-making process and — hopefully — mean that some deceptive or misleading information is omitted from our interpretation of archaeological sites. We do record many of those that are misleading as non-archaeological features, partly to show they have been seen and considered and partly to share our experience with others.

Database accessibility

Our square-by-square results are added to an interactive ArcGIS web app from which Fig. 6 was taken. This can be used to provide an overview, to highlight specific types of feature, and to show site-specific information from our original GE database. Already, viewing it has raised several questions about settlement distribution, landuse and boundaries that, with applied local knowledge, may encourage and enable new archaeological directions or research. Whilst the web app is

still under development, it can be examined and manipulated at the link given in the AARG (2023).

Final thoughts

While this survey project has begun to show support for Ukraine after the invasion of 2022, it is hoped that it will be of some use to Ukrainian archaeologists when we complete the initial area after an estimated further year's work. Landscape studies in the UK have linked evidence from aerial photographs with that known from other sources. For example, a survey can identify specific or repeating forms of feature that may have been given a date range from field walking or excavation and may apply that date to other similar forms to examine how distributions may have changed or landuse has been shared between stock and cultivation (Stoertz 1997, p. 67-73). Aerial survey has been used to add context and shape to field walking survey (Hall and Palmer 1996, fig. 67), and present-day commercial archaeology in advance of development frequently begins with aerial survey and plans specific geophysical grids on that basis. Most such work begins with maps made from aerial information — in

Fig. 13. A close-up of the promontory rampart South of Buda-Makiivka (L08_051) that shows plough damage to the rampart that seems especially severe where the slope steepens on the east side. Source: Google Earth: 8 October 2019

much the same way that K. V. Shyshkin produced — rather than the point and polygon database that results from our survey in Ukraine. However, the simple point distribution database can also be used to pose certain levels of questions about the past as have sometimes been suggested above, and results of our project may encourage work of this kind by those who have access to ‘local’ data such as site records and information from annual fieldwork reports (АДУ 2023). We see our project as a beginning rather than the end.

Since 1996, the AARG has organised and run many field schools in Europe, most of them in former Soviet bloc countries where aerial survey undertaken by individuals was allowed after the collapse of the Soviet Union. Some schools included flying and aerial photography, but all had a “ground school” element, some entirely so, that taught methods of interpretation, mapping and archaeological uses

of aerial evidence. This is the kind of thing that the AARG would be pleased to extend to Ukrainian archaeologists either remotely, as could be done now, or in person when political conditions allow that.

Acknowledgements

The authors thanks Carmen Miu, Simon Seyfried and Sonia Tomaczak for active participation in data collecting for this survey and Darja Grosman for academic input and stimulus in the early days of the project. We also thank the AARG Fund for covering the cost of the scanning of the HEXAGON photographs used for the project which can now be freely downloaded by others. Final and grateful thanks go to the anonymous referee who alerted us to work we previously had not found and the need to more precisely explain the aims and processes of this project.

Болтрик, Ю. В. (ред.). 2023. 2023. *Археологічні дослідження в Україні* [online]. Режим доступу: <http://vgo.sau.kiev.ua/biblioteka/avu.edu>

Білинський, О. О. 2018. Городища скіфського часу в Дніпровському лівобережному лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*, 1(26), с. 213-234.

Болтрик, Ю.В., Каряка, О.В. 2021. Сліди стародавніх шляхів степової Таврії. *Археологія і давня історія України*, 3(40), с. 199-214. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.13>

Борисов, А. В. 2020. Використання даних аеро та космічної зйомки у археології Середньої Наддніпряни. В: Малолітнева, В. К. та ін. (ред.) *Археологічна спадщина — погляд згори: правові та організаційні засади ви-*

користання даних аерокосмічної зйомки для охорони та дослідження археологічної спадщини. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 6 листопада 2020 р.). Київ: ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України», с. 138-145.

Борисов, А. В., Гнера, В. А., Мисак, В. М., Марченко, О. В. 2022. Пам'ятки м. Городища на річці Вільшанка (матеріали до археологічної карти). *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 252-262. DOI: 10.37445/adiu.2022.03.15

Гнера, В. А. 2014. Аналіз використання дистанційно пілотованих літаючих апаратів у археологічних дослідженнях. *Праці Центру пам'яткознавства*. В: Титова О. М. та ін. (ред.) Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 26, с. 16-25.

- Гнера, В. А. 2014. Досвід використання матеріалів аеро- та космічної зйомки в історико-меморіальній роботі. *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. В: Коваленко О. Б. та ін. (ред.) Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 18(21), с. 10-21.
- Каряка, О. В. 2021. Давні шляхи біля Давидового Броду на Інгульці. *Археологія і давня історія України*, 3(40), с. 169-174. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.10>
- Малолітнева, В. К., Борисов, А. В., Гурова, А. М., Малишев, О. О. 2021. Основні результати наукового проєкту «Правові та організаційні аспекти використання аерокосмічної зйомки для дослідження й 2021 охорони археологічної спадщини України». *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*, 68, с. 174-179. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.29>
- Прядко, О. О. 2020. «Бусурменське» городище на р. Іква. *Археологія і давня історія України*, 2(35), с. 137-141.
- Шишкін, К. В. 1964. Про використання аерофотозйомки в археології. *Археологія*, 17, с. 199-204.
- Шишкін, К. В. 1973. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях. *Археологія*, 10, с. 32-41.
- Шишкін, К. В. 1985. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки. *Археологія*, 52, с. 72-77.
- AARG, 2023. AARG Ukraine WG web app [online]. Available at: <https://satarchuk.maps.arcgis.com/apps/interactivelog/index.html?appid=e6d6ccf301e7492d8f7cd113c777c264>
- Aşandulesei, A., 2017. Inside a Cucuteni Settlement: Remote Sensing Techniques for Documenting an Unexplored Eneolithic Site from Northeastern Romania. *Remote Sens*, 9, 41; <https://doi.org/10.3390/rs9010041>
- Broch, M. C., 2021. Working with Normalised Difference Vegetation and Moisture Indexes in AARG's Sentinel 2 Working Group — the Idea, the Method and the Next Step. *AARGnews*, 63, pp. 9-11.
- Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M., 2019. The Origins of Trypillia Megasites Project: Early Urbanism in Prehistoric Europe?: the Case of the Trypillia Mega-sites. *Frontiers in Digital Humanities*, 6, <https://doi.org/10.3389/fdigh.2019.00010>
- CIA, 2023. Freedom of Information Act Electronic Reading Room [online]. Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/ESDAC> 2023. Soil Map of Ukraine (1977) [online]. Available at: <https://esdac.jrc.ec.europa.eu/content/title-russia-soil-map-ukraine>
- Gaydarska, B., Chapman, J., 2020. Ancient Ukrainian "Megasites" Might Have Been the World's First Cities [online]. Available at: <https://blog.degruyter.com/ancient-ukrainian-megasites-might-have-been-the-worlds-first-cities/>
- Fowler, M. J. F., 2022a. The Archaeological Potential of KH-9 HEXAGON Satellite Photographs: the Roman Temporary Camps and Siege Works at Machaerus and Masada. *AARGnews*, 64, p. 37-53.
- Fowler, M. J. F., 2022b. Through the Keyhole: Exploiting HEXAGON Spy Satellite Photographs in AARG's Ukraine Project. *AARGnews*, 65, pp. 36-45.
- Fowler, M. J. F., 2022c. Taming the Unknown: Combining Different Data Sources in AARG's Ukraine Project. *AARGnews*, 65, pp. 29-35.
- Hall, D. N., Palmer, R. 1996. *Cambridgeshire Fenland Survey: the Silt Fens*. In: Hall D. N. (ed.) *Fenland Landscapes*, Cambridgeshire, 3. East Anglian Archaeology, 79. Norwich: Centre for East Anglian Studies.
- Hammer, E., FitzPatrick, M., Ur, J., 2022. Succeeding CORONA: Declassified HEXAGON Intelligence Imagery for Archaeological and Historical Research. *Antiquity*, 96 (397), pp. 679-695. <https://doi.org/10.15184/aqy.2022.22>
- Historic England 2023. Aerial Archaeology Mapping Explorer [online]. Available at: <https://historicengland.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html>
- Karavaiko, D. V., 2023. Hillforts of the Scythian Period in the Middle Course of the Seim River. *Arheologia*, 1, p. 20-39.
- Kariaka, A. V., 2008. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike. In: Guldager Bilde P., Petersen J. H. (eds.), *Meeting of Cultures in the Black Sea Region between Conflict and Coexistence*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, p. 181-192.
- Kariaka, O. 2023. Kostiantyn Shyshkin in Soviet Archaeology, *AARGnews*, 66, pp. 10-18.
- Mapire 2023. Historical Map Portal [online]. Available at: <https://maps.arcanum.com/en/>
- Nebbia, M., Roe, J., 2020. *Chapter 3: Landscape Studies*. In: Gaydarska, B. (ed.) *Early Urbanism in Europe, The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin: De Gruyter, pp. 60-110. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110664959/pdf>
- Ohlrau, R., 2020. *Maidanetske: Development and Decline of a Trypillia Mega-site in Central Ukraine*. Leiden: Sidestone.
- Palmer, R., 1984. Danebury: an Aerial Photographic Interpretation of Its Environs. *RCHM Supplementary Series*, 6.
- Palmer, R., 2021. AARG's Sentinel 2 Working Group — Background and First Report. *AARGnews*, 62, pp. 9-10.
- Riley, D. N., 1980. *Early Landscape from the Air*. Sheffield: Collis.
- Rud, V., Ohlrau, R., Fedorov, S., 2016. Satellite Images and Geomagnetic Plans of Several Cucuteni-Trypillia Sites of the Right Bank of Southern Bug River. In: Mischka, D., et al. (eds.), *Beyond Excavation: Geophysics, Aerial Photography and the Use of Drones in Eastern and South-East European Archaeology: International Colloquium: Programme and Abstracts*. Romania: Piatra-Neamţ, pp. 51-54.
- Smithsonian Global 2003. *Remotely Monitoring Ukraine's Cultural Heritage with the Conflict Observatory* [online]. Available at: <https://global.si.edu/projects/remotely-monitoring-ukraine-s-cultural-heritage-conflict-observatory>
- Stoertz, C., 1997. *Ancient Landscapes of the Yorkshire Wolds*. Swindon: RCHME.
- Unesco 2023. *Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO* [online]. Available at: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>
- USGS, 2023. Earth Explorer [online]. Available at: <https://earthexplorer.usgs.gov/>
- Ward, V., 2023a. Trypillia Sites: a Comparison of Google Earth Satellite Images to Aerial Photograph Analysis by K. V. Shyshkin. *AARGnews*, 66, pp. 19-26.
- Ward, V., 2023b. *Trypillia Database for AARG GE Project*. Document circulated to working group on 30 January 2023.
- Wilson, D.R., 2000. *Air Photo Interpretation for Archaeologists*. Stroud: Tempus.

Рог Палмер¹, Мартін Фоулер², Олександр В. Каряка³, Валері Вард⁴

¹Науковий співробітник, Група аероархеологічних досліджень, ORCID: 0000-0003-0546-9273, rog.palmer@ntlworld.com

²PhD, науковий співробітник, Група аероархеологічних досліджень, ORCID: 0000-0003-4211-3671, danebury216@hotmail.co.uk

³Кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ Польовий комітет, ORCID: 0000-0003-3066-3641, akarjaka@ukr.net

⁴Науковий співробітник, Група аероархеологічних досліджень, ORCID: 0000-0002-4936-3932, Valerie.C.Ward@hotmail.com

АРХЕОЛОГІЧНА ЛАНДШАФТНА РОЗВІДКА НА 6600 КМ² У ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛ. УКРАЇНИ, З ВИКОРИСТАННЯМ СУПУТНИКОВИХ ЗНІМКІВ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ: ПЕРШИЙ ЗВІТ

Проект був розроблений для проведення археологічного ландшафтного дослідження в Україні з використанням зображень з відкритих джерел. Досліджувана територія значної частини Черкаської обл. має різноманітні ґрунти, які можуть виявити зв'язок із заселенням і землекористуванням. Використані джерела зображень — Гексагон (травень 1982 р.) та нерівномірно розподілені знімки Google Earth (2007—2021 р.). Деякі демонстрували чіткі археологічні докази, інші — ні. Загальна площа обстеження становила 6600 км², серед яких досліджувались окремі квадрати 10x10 км. Протягом року вдалось обстежити приблизно половину загальної площі та виявити особливості в посівах і голому ґрунті.

Відзначено кілька типів об'єктів, з яких найбільш плідними є кургани, які можуть розташовуватись поодинокі та іноді рядами, що слідує за підвищенням місцевості. Існують також повторювані моделі того, що ми називаємо сателітними курганами, в яких один більший курган має від одного до п'яти менших насипів, що оточують його. Деякі з них можуть бути зруйнованими добувачами селітри. Проект визначає місця проживання як такі, що складаються зі скупчень невеликих насипів, які часто виникають у місці злиття двох річок. Деякі скупчення утворені великими окремими курганами, а деякі розташовані на одному кінці ряду курганів, що залежить від хронології.

Наш проект також об'єднав різні переліки мегасайтів і розмістив якомога більше в нашій базі даних. Територія обстеження охоплює кілька городищ, відомих до цього часу, і невелику кількість огорожених споруд, які могли бути не оборонними. Виявлені об'єкти також включають ті, які зараз залишилися з радянської епохи, такі як колгоспи, промислові та військові об'єкти, призначення яких можна визначити в розсекречених звітах розвідки США. Місцями простежено серйозні зміни в структурі села, що призвело до виникнення покинутих територій. Це також було зафіксовано як частини зміни ландшафту України.

Ключові слова: Черкаська обл., доісторична доба, Дослідницька група повітряної археології, ландшафтна розвідка, HEXAGON, Google Earth, кургани, поселення, городища.

References

- Boltryk, Yu. V. 2023. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini* [online]. Available at: <http://vgosau.kiev.ua/biblioteka/avu-adu>
- Bilynskiy, O. O. 2018. Scythian Time Hillforts in the Dnieper Left-Bank Forest-Steppe: General Characterization, Catalogue, Typology. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1(26), p. 213-234.
- Boltryk, Yu. V., Kariaka, O. V. 2021. Traces of the ancient paths in the Steppe Tavria. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(40), p. 199-214. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.13>
- Borysov, A. V. 2020. Vykorystannia danykh aero ta kosmichnoi ziomky u arkhelohii Serednoi Naddnpianshchyny. In: Maloliteva, V. K. et al. (eds.). *Arkheolohichna spadshchyna — pohliad zghory: pravovi ta orhanizatsiini zasady vykorystannia danykh aerokosmichnoi ziomky dlia okhorony ta doslidzhennia arkhelohichnoi spadshchyny*. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 6 lystopada 2020 r.). K. DU "Instytut ekonomiko-pravovykh doslidzhen imeni V.K.Mamutova NAN Ukrainy", p. 138-145.
- Borysov, A. V., Hnera, V. A., Mysak, V. M., Marchenko, O. V. 2022. Sites of Horodyscha on the Vilshanka river (materials for the archaeological map). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3 (44), p. 252-262. DOI: 10.37445/adiu.2022.03.15
- Hnera, V. A. 2014. Analiz vykorystannia dystantsiino pilotovanykh litauchykh aparativ u arkhelohichnykh doslidzhenniakh. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*. In: Tytova, O. M. et al. (eds.). *Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK*, 26, p. 16-25.
- Hnera, V. A. 2014. Dosvid vykorystannia materialiv aero- ta kosmichnoi ziomky v istoryko-memorialnii roboti. *Nizhynska starovyna: zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva*. In: Kovalenko, O. B. et al. (eds.). *Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK*, 18(21), p. 10-21.
- Kariaka, O. V. 2021. Ancient roads near Davydiv Brid at Ingulets river. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(40), p. 169-174. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.10>
- Maloliteva, V. K., Borysov, A. V., Hurova, A. M., Malyshev, O. O. 2021. Osnovni rezultaty naukovoho proiektu "Pravovi ta orhanizatsiini aspekty vykorystannia aerokosmichnoi ziomky dlia doslidzhennia y 2021 okhorony arkhelohichnoi spadshchyny Ukrainy." *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriya Pravo*, 68, p. 174-179. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.29>
- Priadko, O. O. 2020. "Busurmenske" hill-fort on the Ikva river. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2(35), p. 137-141.
- Shyshkin, K. V. 1964. Pro vykorystannia aerofotozjomky v arkhelohii. *Arheologia*, 17, p. 199-204.
- Shyshkin, K. V. 1973. Z praktyky deshyfruvannia aerofotoznmkiv u arkhelohichnykh tsiliakh. *Arheologia*, 10, p. 32-41.

- Shyshkin, K. V. 1985. Planuvannia trypils'kykh poselen za danymy aerofotoziomky. *Arheologia*, 52, p. 72-77.
- AARG, 2023. AARG Ukraine WG web app [online]. Available at: <https://satarchuk.maps.arcgis.com/apps/instant/interactivelegend/index.html?appid=e6d6ccf301e7492d8f7cd113c777c264>
- Așandulesei, A., 2017. Inside a Cucuteni Settlement: Remote Sensing Techniques for Documenting an Unexplored Eneolithic Site from Northeastern Romania. *Remote Sens*, 9, 41. <https://doi.org/10.3390/rs9010041>
- Broch, M. C., 2021. Working with Normalised Difference Vegetation and Moisture Indexes in AARG's Sentinel 2 Working Group — the Idea, the Method and the Next Step. *AARGnews*, 63, p. 9-11.
- Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M., 2019. The Origins of Trypillia Megasites Project: Early Urbanism in Prehistoric Europe?: the Case of the Trypillia Mega-sites. *Frontiers in Digital Humanities*, 6, <https://doi.org/10.3389/fdigh.2019.00010>
- CIA, 2023. *Freedom of Information Act Electronic Reading Room* [online]. Available at: <https://www.cia.gov/readingroom/>
- ESDAC 2023. Soil Map of Ukraine (1977) [online]. Available at: <https://esdac.jrc.ec.europa.eu/content/title-russia-soil-map-ukraine>
- Gaydarska, B., Chapman, J., 2020. *Ancient Ukrainian "Megasites" Might Have Been the World's First Cities* [online]. Available at: <https://blog.degruyter.com/ancient-ukrainian-megasites-might-have-been-the-worlds-first-cities/>
- Fowler, M. J. F., 2022a. The Archaeological Potential of KH-9 HEXAGON Satellite Photographs: the Roman Temporary Camps and Siege Works at Machaerus and Masada. *AARGnews*, 64, p. 37-53.
- Fowler, M. J. F., 2022b. Through the Keyhole: Exploiting HEXAGON Spy Satellite Photographs in AARG's Ukraine Project. *AARGnews*, 65, p. 36-45.
- Fowler, M. J. F., 2022c. Taming the Unknown: Combining Different Data Sources in AARG's Ukraine Project. *AARGnews*, 65, p. 29-35.
- Hall, D. N., Palmer, R. 1996. *Cambridgeshire Fenland Survey: the Silt Fens*. In: Hall, D. N. (ed.) *Fenland Landscapes, Cambridgeshire, Volume 3. East Anglian Archaeology*, 79. Norwich: Centre for East Anglian Studies.
- Hammer, E., FitzPatrick, M., Ur, J., 2022. Succeeding CORONA: Declassified HEXAGON. *Intelligence Imagery for Archaeological and Historical Research. Antiquity*, 96 (397), pp. 679-695. <https://doi.org/10.15184/aqy.2022.22>
- Historic England 2023. Aerial Archaeology Mapping Explorer [online]. Available at: <https://historicengland.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html>
- Karavaiko, D. V., 2023. Hillforts of the Scythian Period in the Middle Course of the Seim River. *Arheologia*, 1, p. 20-39.
- Kariaka, A. V., 2008. The Demarcation System of the Agricultural Environment of Olbia Pontike. In: Guldager Bilde P., Petersen J. H. (eds.), *Meeting of Cultures in the Black Sea Region between Conflict and Coexistence*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, p. 181-192.
- Kariaka, O. 2023. Kostiantyn Shyshkin in Soviet Archaeology, *AARGnews*, 66, p. 10-18.
- Mapire 2023. Historical Map Portal [online]. Available at: <https://maps.arcanum.com/en/>
- Nebbia, M., Roe, J., 2020. *Chapter 3: Landscape Studies*. In: Gaydarska, B. (ed.). *Early Urbanism in Europe, The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe*. Warsaw; Berlin: De Gruyter, p. 60-110. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110664959/pdf>
- Ohlrau, R., 2020. *Maidanetske: Development and Decline of a Trypillia Mega-site in Central Ukraine*. Leiden: Sidestone.
- Palmer, R., 1984. Danebury: an Aerial Photographic Interpretation of Its Environs. *RCHM Supplementary Series*, 6.
- Palmer, R., 2021. AARG's Sentinel 2 Working Group — Background and First Report. *AARGnews*, 62, p. 9-10.
- Riley, D. N., 1980. *Early Landscape from the Air*. Sheffield: Collis.
- Rud, V., Ohlrau, R., Fedorov, S., 2016. Satellite Images and Geomagnetic Plans of Several Cucuteni-Trypilla Sites of the Right Bank of Southern Bug River. In: Mischka, D., et al. (eds.). *Beyond Excavation: Geophysics, Aerial Photography and the Use of Drones in Eastern and South-East European Archaeology: International Colloquium: Programme and Abstracts*. Romania: Piatra-Neamț, p. 51-54.
- Smithsonian Global 2003. *Remotely Monitoring Ukraine's Cultural Heritage with the Conflict Observatory* [online]. Available at: <https://global.si.edu/projects/remotely-monitoring-ukraine-s-cultural-heritage-conflict-observatory>
- Stoertz, C., 1997. *Ancient Landscapes of the Yorkshire Wolds*. Swindon: RCHME.
- Unesco 2023. *Damaged Cultural Sites in Ukraine Verified by UNESCO* [online]. Available at: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>
- USGS, 2023. Earth Explorer [online]. Available at: <https://earthexplorer.usgs.gov/>
- Ward, V., 2023a. Trypillia Sites: a Comparison of Google Earth Satellite Images to Aerial Photograph Analysis by K. V. Shyshkin. *AARGnews*, 66, p. 19-26.
- Ward, V., 2023b. *Trypillia Database for AARG GE Project*. Document circulated to working group on 30 January 2023.
- Wilson, D.R., 2000. *Air Photo Interpretation for Archaeologists*. Stroud: Tempus.

© A. V. BUISKYKH, J. FORNASIER, O. H. KUZMISHCHEV* 2023

EAST GREEK AND CORINTHIAN POTTERY FROM THE SO-CALLED OLBIAN SUBURB (EXCAVATIONS 2015—2021)

This article deals with East Greek and Corinthian painted wares found during the excavations of the so-called suburb of Olbia. The analysis of the imported painted and plain tableware and special vessels allows us to conclude that the formation of this ceramic complex began in the last quarter of the 6th century BC. Based on this, it is assumed that the development of the territory to the west of Zaiacha Ravine began during this time. The construction of a defensive system with moat and rampart led to the allocation of a new zone of Olbia city due to the growth of the urban population.

Key words: Olbia Pontica, chronology, suburb, East Greek and Corinthian pottery.

Introduction

In the course of seven years (2015—2021), excavations were carried out on the territory of the so-called Olbian suburb within the framework of the Ukrainian-German research project “Ancient Urban Development at the Edge of the Greek Oikumene. Archaeological Research in the Suburban Area of Olbia Pontica” on the basis of the Olbian International Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine¹. The main focus of the project is to study the historical topography of Olbia by means of archaeological research and multidisciplinary

studies on the settlement structure revealed by Yu. I. Kozub to the west of Zaiacha Ravine in Olbia in 1964. Following Yu. I. Kozub, this structure entered historiography as an urban suburb, as mentioned by Herodotus (Herod. IV, 78-79). After geophysical prospection, which helped to define the extent of the suburb to 25 ha², several excavations were made on this territory. The sectors for the investigations were chosen in different areas in order to discover structures of different sizes and, probably, to the extent that could be inferred from the geophysical survey (fig. 1). As a result, it was possible to identify several deepened structures in the mainland and above-ground building objects of different functional purposes: residential and household complexes consisting of dwellings, pits and hearths; the section of a defensive system composed moat and reduced rampart and other constructions which we interpreted as having been used for cult purposes (main publications on the project: Fornasier, Buiskykh, Kuzmiščev, Patzelt, Helfert, Kratzsch 2017; Fornasier, Buiskykh, 2021; Fornasier, Buiskykh, Kuzmishchev 2022; Buiskykh, Fornasier 2022).

The present article attends to one controversial point which remained unexplained after previous excavations. It is about chronology and the archaeological materials from the end of the 6th century BC. Yu. I. Kozub did not associate them with the suburb. She attributed them to a settlement which, from her point of view, existed here earlier and therefore preceded the appearance of the suburb, and she dated the constructions of the suburb to the middle of the 5th century BC (Козуб 1979, с. 3-4). This conclusion was developed with the assumption that the reduction of the Olbian *chora* at the end of the first quarter of the 5th century BC coincided with the appearance of residential structures in the suburb, to which, as the author of this idea believed, the indigenous *chora* inhabitants, in other words barbarians, were

* BUISKYKH Alla Valeriivna — Dr. Hab., Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, ORCID: 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

FORNASIER Jochen — Prof. Dr. Hab., Institute of Art History and European Archaeologies, Martin Luther University, Halle-Wittenberg, Halle (Saale), Germany, ORCID: 0000-0002-1660-8251, jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de

KUZMISHCHEV Oleksandr Hennadiiovych — Ph. D., Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, Department of Classical Archaeology, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net

¹ The project was initiated with Goethe University, Frankfurt am Main (2015—2019) and continues with Martin Luther University, Halle-Wittenberg (2020—2025); the project co-directors are Jochen Fornasier and Alla Buiskykh. The project's fieldwork is funded by the German Research Foundation (DFG), no. FO 497/2.

² The cycle of geophysical research was carried out by Arno Patzelt with financial support of the Fritz Thyssen Foundation.

relocated. According to this interpretation, the suburb itself was considered a kind of reservation for the potential slaves of the *polis* (Марченко 1982, с. 135). This interpretation has managed to gain approval in historiography (Виноградов 1989, с. 101). The decline of the suburb was attributed to events associated with the recolonisation of the *chora* in the first half of the 4th century BC, which only strengthened the assumption of a century and a half of agricultural workers used by the *polis* for work on the *chora* territory (Марченко, 1982, с. 136). It is now clear that all these questions have long been waiting for a full-fledged and reasoned revision.

This is why chronology became one of the main questions while planning the work on the project; it turned out to be the foundation on which all the subsequent interpretation was built. The collection of ceramic materials accumulated during the years of fieldwork turned out to be quite presentable and allowed us not only to define certain buildings accurately enough, but also to make general considerations concerning the chronology of the main stages of the existence of this vast settlement structure, and on this basis to correct the earlier conclusions of the general historical development.

Analytics

In this article, we are interested in the earliest phase associated with the appearance of the so-called suburb and the dating of its early buildings. The basis for detailed dating is several types of imported pottery, first of all, East Greek tableware and Corinthian pottery³. The collection studied consists of 229 fragments and restored tableware and special vessels of East Greek origin, including Chios, and 26 Corinthian pieces, without taking into account those cases where several fragments belonged to the same vessel⁴.

The consideration of East Greek imports in the Ionian colonial centres traditionally begins with

³ Another type of ceramic import that gives narrow dating, Athenian pottery, is beyond the scope of our work and is the subject of a separate publication.

⁴ Since large collections of East Greek and Corinthian pottery from Olbia, including those from excavations of the so-called suburb before 2015, and from Borysthene and the sites of the Olbian *chora*, have already been published as detailed catalogues with an exhaustive bibliography of finds of these ceramics at Mediterranean and Black Sea sites (Буйских, Буйских 2010; Буйских 2013; Буйских 2019); in this paper, to save space, only the most necessary reference apparatus is given.

Milesian vessels. These vessels are in the Fikellura style: the rim of a table amphora (fig. 2: 1) and an amphoriskos (fig. 2: 2). The rim, decorated with oblique and not very accurate tongue ornament, most likely belongs to one of the late groups (N, O, P, R, Q according to R. Cook) and is dated within the last third of the 6th century BC (Cook 1936, p. 26-39). Vessels with such decorations are well represented in the ceramic collection of Olbia and Borysthene (Буйских 2013, кат. 1.10-1.23; 2019, кат. 1.213-1.219). The amphoriskos, the body of which is decorated with a dotted reticulation with crosses and crescents in the lower part, also dates from the third quarter to the end of the 6th century BC (Cook 1936, p. 48-49). The full analogy for such a vessel comes from the excavations of the necropolis of Ialysos in Rhodes (Jacopi 1929, fig. 266). Similar amphoriskoi are known in Olbia, including in the burial of the city necropolis, and in Borysthene (Буйских 2013, кат. 1.216, 1.222, 1.223, 1.236, 1.241-1.243; 2019, кат. 1.236, 1.240; Скуднова 1988, кат. 232;).

We also found two monochrome Milesian amphoriskoi. A high conical vessel on a flat foot, decorated with thin bands in the bottom part and below the shoulders (fig. 2: 3), is well known in ceramic complexes of the end of the 6th century BC in Olbia (Буйских 2013, кат. 1.244-1.249). Such an amphoriskos was found in a burial site of the Olbian necropolis located in close proximity to the suburbs. It emerged at the same time as the separation of the area west of the Upper City into a residential area and a necropolis took place (Buislykh, Ivchenko 2021, fig. 14: 4). Amphoriskoi of this type are known in the necropolis of Camirus in Rhodes (Jacopi 1931, fig. 99: 161, 181, 190, 192, 198, 150, 279; Jacopi 1932, fig. 12). Judging by the elongated body (fig. 2: 4), the bottom part of the second amphoriskos on a profiled foot copies the shape of a transport amphora of the early 5th century BC; such vessels have also been found in Olbia and in Borysthene (Буйских 2013, кат. 1.250-1.252; 2019, кат. 1.293-1.295).

The North Ionian ware is represented by its late types. These are fragments of black-figure vessels — a table amphora with the depiction of a grazing bull (?) (fig. 3: 1) and an olpe with the depiction of a hand with *taenia*, most likely a dancing comast (fig. 3: 2). Stylistically, the table amphora belongs to the Clazomenian circle; its date is closer to the last third of the 6th century BC, since the drawing is cursory, sloppy and the details

Fig. 1. Territory of Olbian suburb with sectors of excavations in 2015-2021: 1 — Некр.-4; 2 — Некр.-7; 3 — П-1; 4 — П-2; 5 — Sector “Orient”, necropolis excavations. The dotted line shows the moat route. Source — Google Earth platform

Fig. 2. Milesian pottery: 1 — O-2018/П-1/656; 2 — O-2018/П-1/90, 422; 3 — O-2016/Некр.-4/548; 4 — O-2016/Некр.-7/183

lack purple. As for the small fragment of the olpe, the fluent stylistics of the image unmistakably point to late North Ionian vase painting, which is characterised by exaggerated and elongated

human figures. Such vessels are already known in the necropolis of Olbia (Скуднава 1988, кат. 254); they also come from the section of the necropolis closest to the suburbs (Buisykh, Ivchenko 2021,

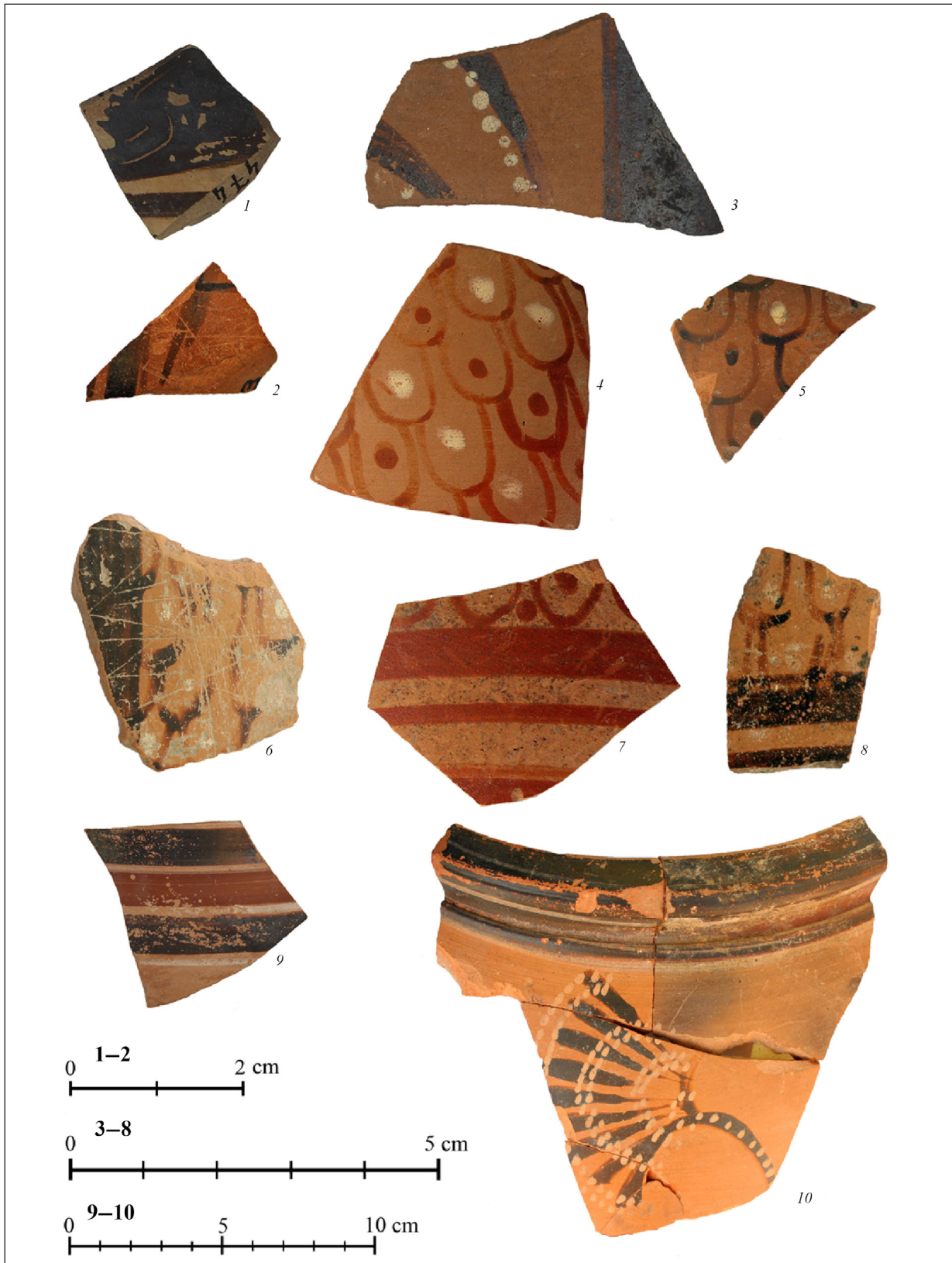

Fig. 3. Clazomenian and North Ionian (Clazomenian circle) pottery: 1 — O-2021/Π-1/474; 2 — O-2019/Π-2/283; 3 — O-2021/Π-1/770; 4 — O-2015/Некр.-4/305; 5 — O-2015/Некр.-4/523; 6 — O-2016/Некр.-4/5; 7 — O-2015/Некр.-4/724; 8 — O-2016/Некр.-4/657; 9 — O-2021/Π-1/70; 10 — O-2020/Π-2/212

Fig. 4. Clazomenian and North Ionian (Clazomenian circle) pottery: 1 — O-2016/Некр.-4/20; 2 — O-2018/П-1/202; 3 — O-2020/П-2/103; 4 — O-2021/П-1/70

fig. 18: 3). Table amphorae with the image of an octopus in a metope (fig. 3: 3) belonging to the Enmann class with a dating of 530—520 BC correlate with the imitation of the Clazomenian style (Cook 1952, p. 136, 147). Such vessels are already known in the ceramic collection of Olbia (Буйских 2013, кат. 4.47) and they are particularly abundant in Borysthene (Копейкина 1979, с. 15, рис. 12; Ильина 2010, кат. 35-43; Буйских 2019, кат. 5.25-5.27).

The study of late types of East Greek ceramics from the suburb looks productive against the background of comparing collections of two sites — Borysthene, where these ceramics are already almost absent, and Chersonesus, where, in contrast, these materials only just emerge. This observation is fully applicable to the Knipovich

class table amphorae with rows of scales (fig. 3: 4—8), which date to 530—510 BC (Cook 1952, p. 137-138; Cook, Dupont 1998, p. 102). As a rule, in closed complexes after 500 BC such vessels are extremely rare, and even then, they are most likely associated with an earlier horizon (e.g., *Νυμφαίον*: Домжальский, Чистов, 2003, с. 5, рис. 5; Ильина, Чистов 2012b, табл. 118, 10). In Olbia and in Borysthene, their numbers are abundant (Скуднова 1988, кат. 25; Буйских 2013, кат. 4.101-4.223; 2019, с. 126, кат. 5.45-5.55; Копейкина 1979, с. 18-19, рис. 19—20). They are also present in the settlements of the Olbian *chora* Velyka Chornomorka-2, Beikush, Chortuvate-7 and Stara Bohdanivka-1 (Буйских С., Буйских А. 2010, рис. 4: 23—25; 12: 15—17; 20: 1—2; 22: 6). In contrast, such vessels do

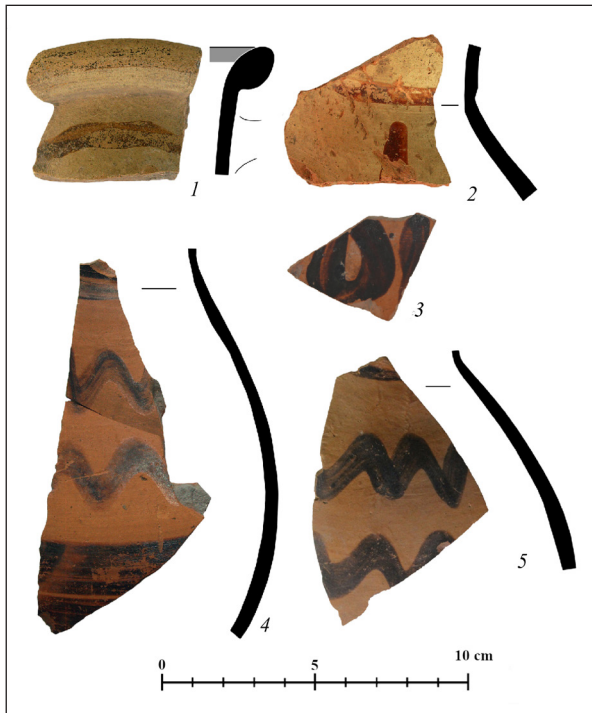

Fig. 5. Simple-waved table amphorae: 1 — O-2015/Некр.-4/722; 2 — O-2016/Некр.-4/547; 3 — O-2015/Некр.-4/663; 4 — O-2015/Некр.-4/608; O-2016/Некр.-4/42; 5 — O-2017/Некр.-4/201

not exist in the early collections of Chersonesus, which allows us to confirm their production before 494 BC, the time of the conquest of Ionia by the Persians.

The production of large table amphorae, the bodies of which are decorated with alternating bands of glaze and purple separated by thin bands of white paint (fig. 3: 9), is connected with the North Ionian centres. These vessels were thought to be dated at the end of the 6th century BC, although it is now clear that they were used for a longer period, including the first half of the 5th century BC, judging by the presence of such fragments in the early ceramic complexes of Chersonesus (Рыжов, Лесная 2018, рис. 1: 1). The painting of a large half-closed vessel in the form of carelessly applied multi-petaled palmettes with white dots (fig. 3: 10) can also be considered an imitation of Clazomenian vase painting. An identical vessel is already known in Olbia (Буйских 2013, кат. 4.60). Judging by the manner of painting, it could have been produced before the turn of the 6th to the 5th century BC or at the very beginning of the 5th century BC. The rounded, glazed rims (fig. 4: 1) and flat circular feet (fig. 4: 2—4) are related to the North Ionian table amphorae — the whole amphora with scale ornament from the Olbia necropolis has exactly

such a foot (Скуднова 1988, кат. 25). One of the feet has a perforated bottom (fig. 4: 3), indicating that the vessel was used for ritual libations.

Table amphorae and other vessels with simple wave decoration on the neck and body (fig. 5: 1—5) were also produced in various Ionian centres during the entire 6th century BC. The closed forms of olpai, lekythoi or large domestic wares decorated with one or two rows of loops, however, are usually associated with North Ionian centres or their imitations (see, e.g., the North Aegean imitations: Ersoy 2004, p. 58-59, fig. 19; Perron 2013, p. 133-140). The Olbian ceramic complex yields high numbers of such forms for the late 6th and early 5th century BC (Буйских 2013, кат. 9.11-9.29).

Among the materials of the suburb, a significant number of small table amphorae with a rib on the neck and one-handle vessels of the olpe and lekythos type with glazed bands on the body and the edge of the rim draw attention. Table amphorae, as a rule, had a continuous light slip around the body; glaze covered the upper part of the neck and raised handles; several bands of glaze, sometimes alternating with purple, were centred along the body and in the bottom part; under the neck was a belt of doubled spots of glaze and white paint; the upper part of the low base was accented with a glazed band (fig. 6: 1—2; 7: 1—14). Such amphorae were produced from the beginning of the 5th century BC to the middle or third quarter of the 5th century BC and are already known in the building complexes of the suburb and central part of Olbia (Буйских 2013, кат. 9.99-9.121). They are also well represented in the early classical ceramic complex of Chersonesus (Рыжов, Лесная 2018, рис. 1: 4; Лесная 2020, рис. 3: 1—16). Complete vessels are known in the necropoleis of Rhodes (Ясopi 1929, fig. 174; Ясopi 1931, fig. 149, 156). Banded olpai and lekythoi (figs. 6, 3; 7, 10) may well belong to local Olbian production; such vessels were in use almost throughout the entire 5th century BC.

Among the materials from the so-called suburbs, there is also a large number of open forms — Ionian bowls with everted and straight rims. Bowls with everted rim are represented by the latest versions, both imported and probably made locally (fig. 8: 1—5, 9, 1—2). Similar vessels were produced in the last quarter of 6th — very early 5th century BC. They are known in considerable quantity in Olbia, including in complexes dating before 500 BC (Буйских 2013, кат. 5.61-5.71) and in the cultural layer

Fig. 6. Simple-banded table amphorae (1—2) and a jug (3): 1 — O-2017/Некр.-4/53, 147; 2 — O-2020/П-2/10, 213; 3 — O-2019/П-2/418

of the section of the city necropolis closest to the suburb (Buiskikh, Ivchenko 2021, fig. 18: 6—7). Interestingly, they are known in significant numbers in Nikonion (Секерская, Буйских

2019, с. 204, рис. 2: 2—15; 3, 1—5), with single finds of such vessels originating from the early collection of Chersonesus (Лесная 2020, с. 100, рис. 1: 1—5).

Fig. 7. Simple-banded table amphorae and jugs (1–9, 11–14), a lekythos (10): 1 — O-2017/Некр.-4/54, 57; 2 — O-2016/Некр.-4/665; 3 — O-2019/Π-2/359; 4 — O-2017/Некр.-4/55; 5 — O-2019/Π-2/115; 6 — O-2019/Π-2/530; 7 — O-2018/Некр.-7/25; 8 — O-2018/Некр.-7/79; 9 — O-2015/Некр.-4/99; 10 — O-2018/Π-2/31; 11 — O-2019/Π-2/282; 12 — O-2015/Некр.-4/134; 13 — O-2015/Некр.-4/313; 14 — O-2018/Π-1/361

Finds of bowls with a displaced edge are represented by another variant of forms (fig. 9: 3–4), which are believed to be imitations of the so-

called Paros cups produced on the island of Thasos in the late 6th century BC (Blondé, Perreault, Péristeri 1992, p. 24 ff., fig. 11: 8–11; 12: 8–9;

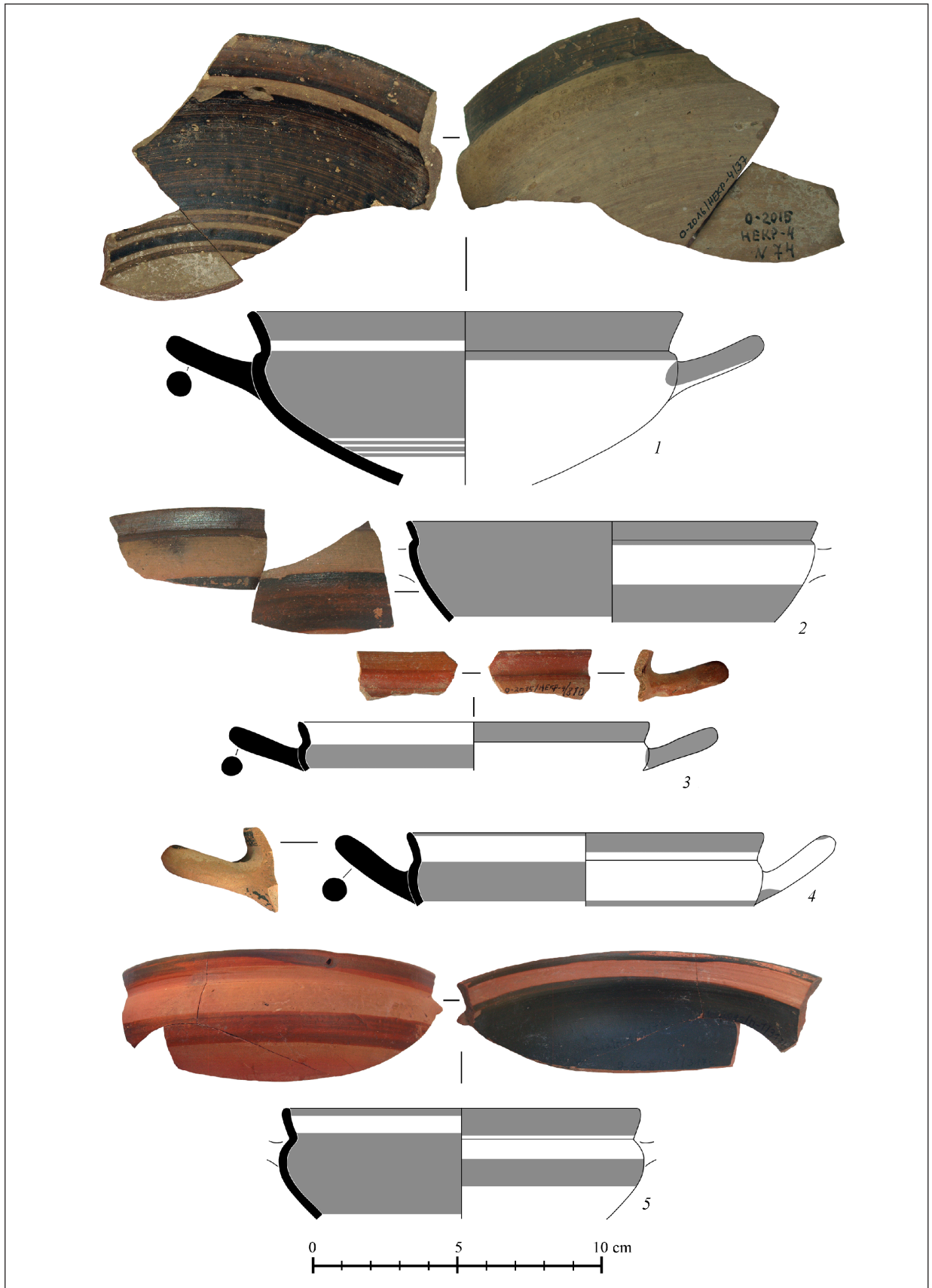

Fig. 8. Ionian cups with everted rims: 1 — O-2015/Некр.-4/74; O-2016/Некр.-4/37; 2 — O-2015/Некр.-4/16, 786; 3 — O-2015/Некр.-4/810; O-2016/Некр.-4/546; 4 — O-2016/Некр.-4/719; 5 — O-2018/II-1/317

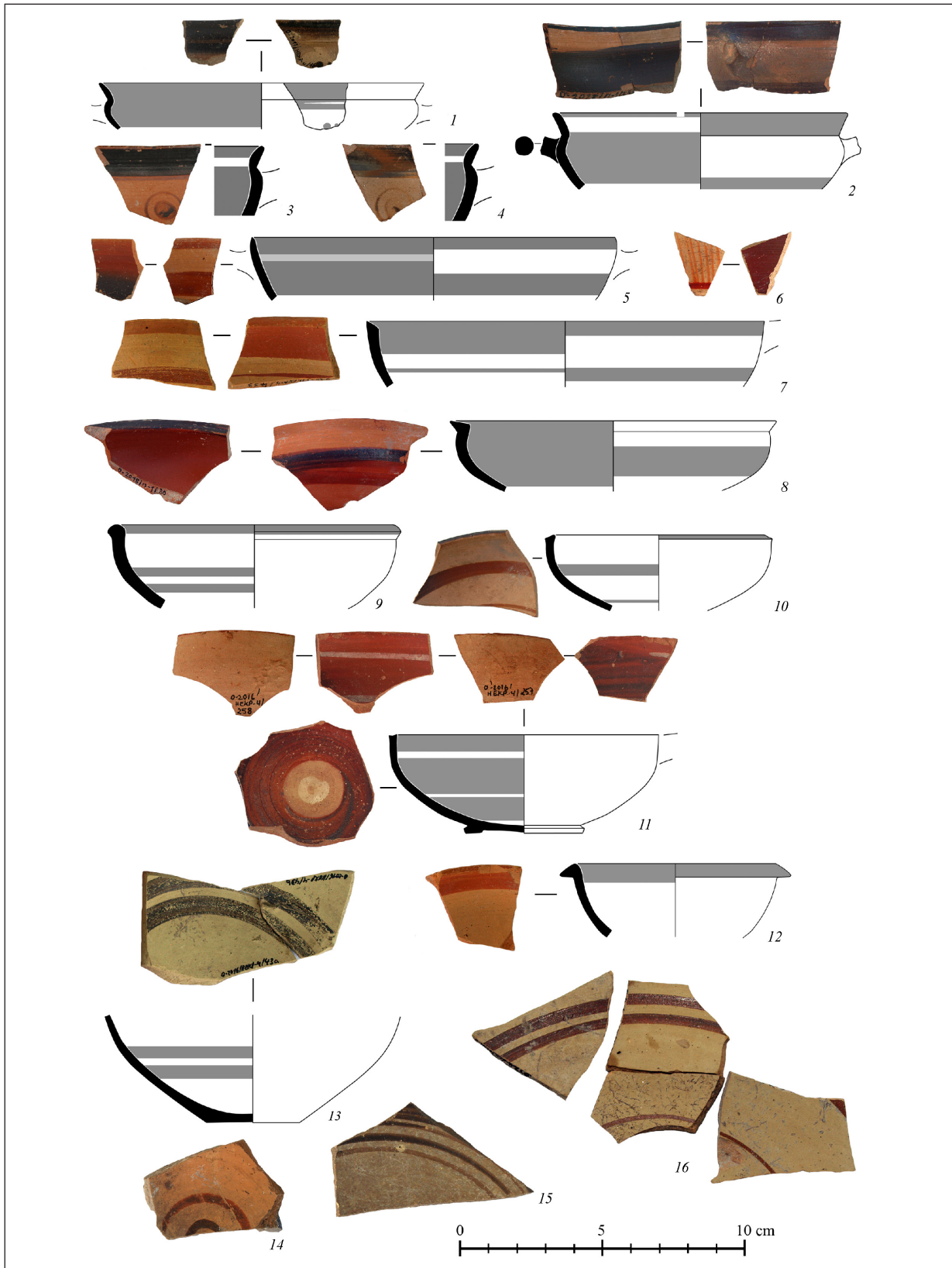

Fig. 9. Ionian cups with everted rims: 1 — O-2017/Некр.-4/16; 2 — O-2018/Π-1/258, 421; Thasian imitations of Parian cups: 3 — O-2021/Π-1/670; 4 — O-2021/Π-1/670a; cups with dotted rosettes: 5 — O-2017/Некр.-4/236; 6 — O-2018/Π-1/657; simple-banded cups: 7 — O-2016/Некр.-4/433; 8 — O-2018/Π-1/30; 9 — O-2018/Π-1/382; 10 — O-2018/Π-1/200; 11 — O-2016/Некр.-4/257, 258, 271; 12 — O-2016/Некр.-4/543; 13 — O-2016/Некр.-4/43; 14 — O-2015/Некр.-4/490; 15 — O-2015/Некр.-4/662; 16 — O-2015/Некр.-4/72; O-2016/Некр.-4/41, 266

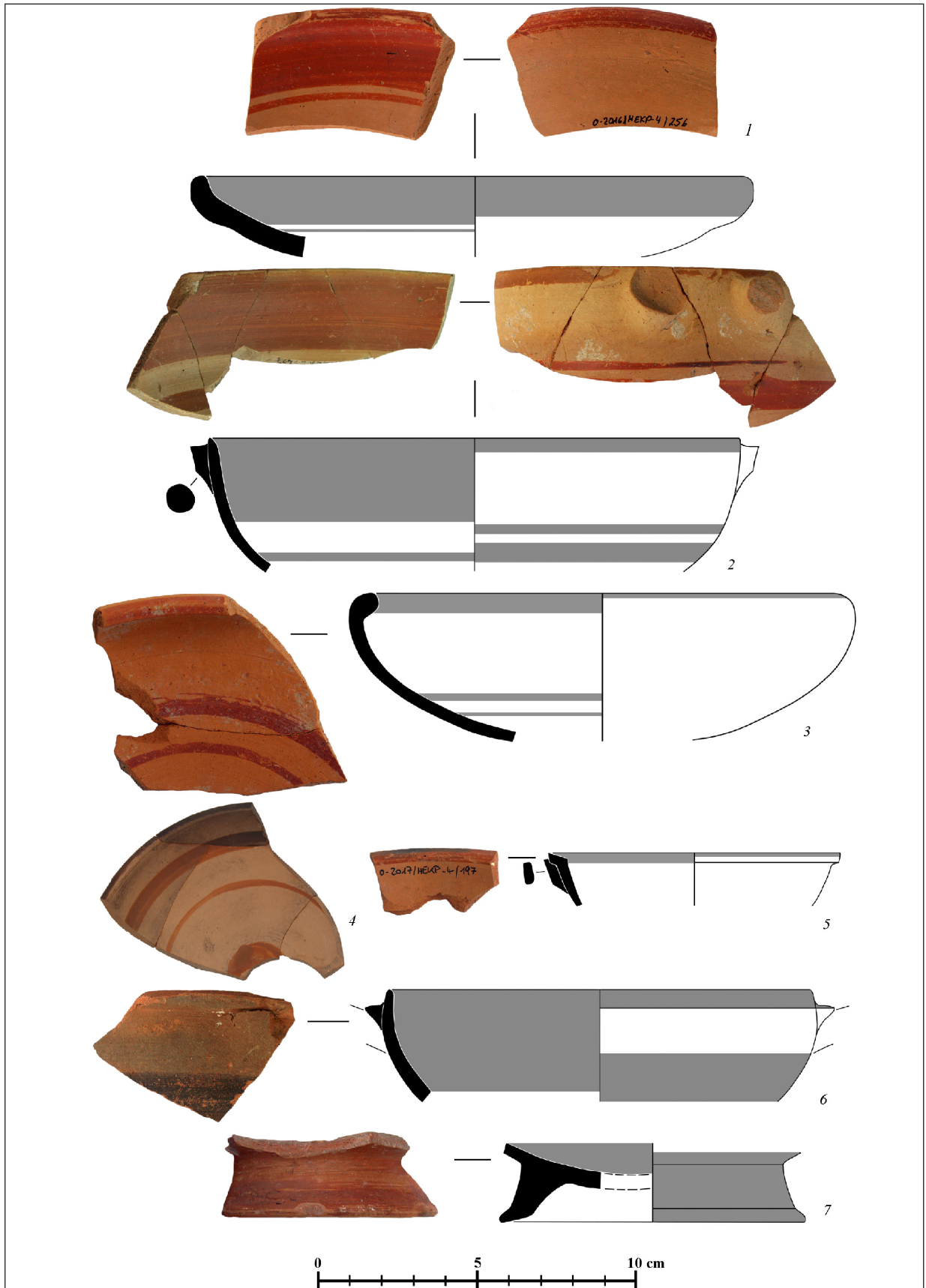

Fig. 10. Simple-banded dishes and plates (1—5), a lekane (6), a crater (7): 1 — 2016/Некр.-4/256; 2 — 2015/Некр.-4/423; O-2016/Некр.-4/412-413; 3 — O-2017/Некр.-7/314; 4 — O-2021/Π-1/626; 5 — O-2017/Некр.-4/197; 6 — O-2016/Некр.-7/5; 7 — O-2021/Π-1/166

Fig. 11. Simple-banded miniature olpai (1–10), an amphoriskos (11), miniature olpai with glazed neck (12–13), a miniature vessel (14): 1 — O-2016/Некр.-4/265; 2 — O-2016/Некр.-4/520; 3 — O-2016/Некр.-4/545; 4 — O-2016/Некр.-4/262; 5 — O-2016/Некр.-4/267, 268; 6 — O-2017/Некр.-4/60; 7 — O-2018/П-1/650; 8 — O-2020/П-2/281; 9 — O-2021/П-1/3; 10 — O-2019/П-2/83; 11 — O-2016/Некр.-4/656; 12 — O-2016/Некр.-4/40; 13 — O-2016/Некр.-4/38, 255; 14 — O-2018/П-1/485, 649

Fig. 12. Ionian askoi: 1 — O-2015/Некр.-4/488; 2 — O-2016/Некр.-4/39; 3 — O-2018/П-1/319; 4 — O-2021/П-1/257; 5 — O-2019/П-2/19

14: 13—5). It was at this time that the mass importation of the Thasian painted ceramics and wine in transport amphorae to Olbia began; finds of such cups in Olbia, in Borysthene and at the *chora* settlements are numerous (Буйских С., Буйских А. 2010, рис. 5: 11—12; 24: 3—4; Буйских 2013, кат. 12.1-12.22; 2019, кат. 6.134-6.137).

The following open forms are numerous bowls, among which is a fragment of a hemispherical bowl with vertical rays in the area of the handles and dotted rosettes (fig. 9: 6), which were in use until the end of the 6th century BC (Kerschner 2006, S. 243). Such bowls, in addition to Olbia itself, are known in *chora* settlements up to the Gulf of Odessa — the settlement of Prymor-

skyi Bulvar and in Nikonion (Буйских, Редина 2015, рис. 14: 1—2; Секерская, Буйских 2019, рис. 4: 1—2). There is also a later derivative form, in which the dotted rosettes are absent and the purple bands in the interior become thin lines (fig. 9: 5). It is possible that this variant can be dated to the turn of the 6th to the 5th century BC or the very beginning of the 5th century BC. Most likely, there are such fragments in the early ceramic collection of Chersonesus (Лесная 2020, рис. 1: 6 7). Conversely, in the collection of Borysthene, such fragments are literally singular (Буйских 2019, кат. 3.174), but are also known in Nikonion (Секерская, Буйских 2019, рис. 4: 3—6).

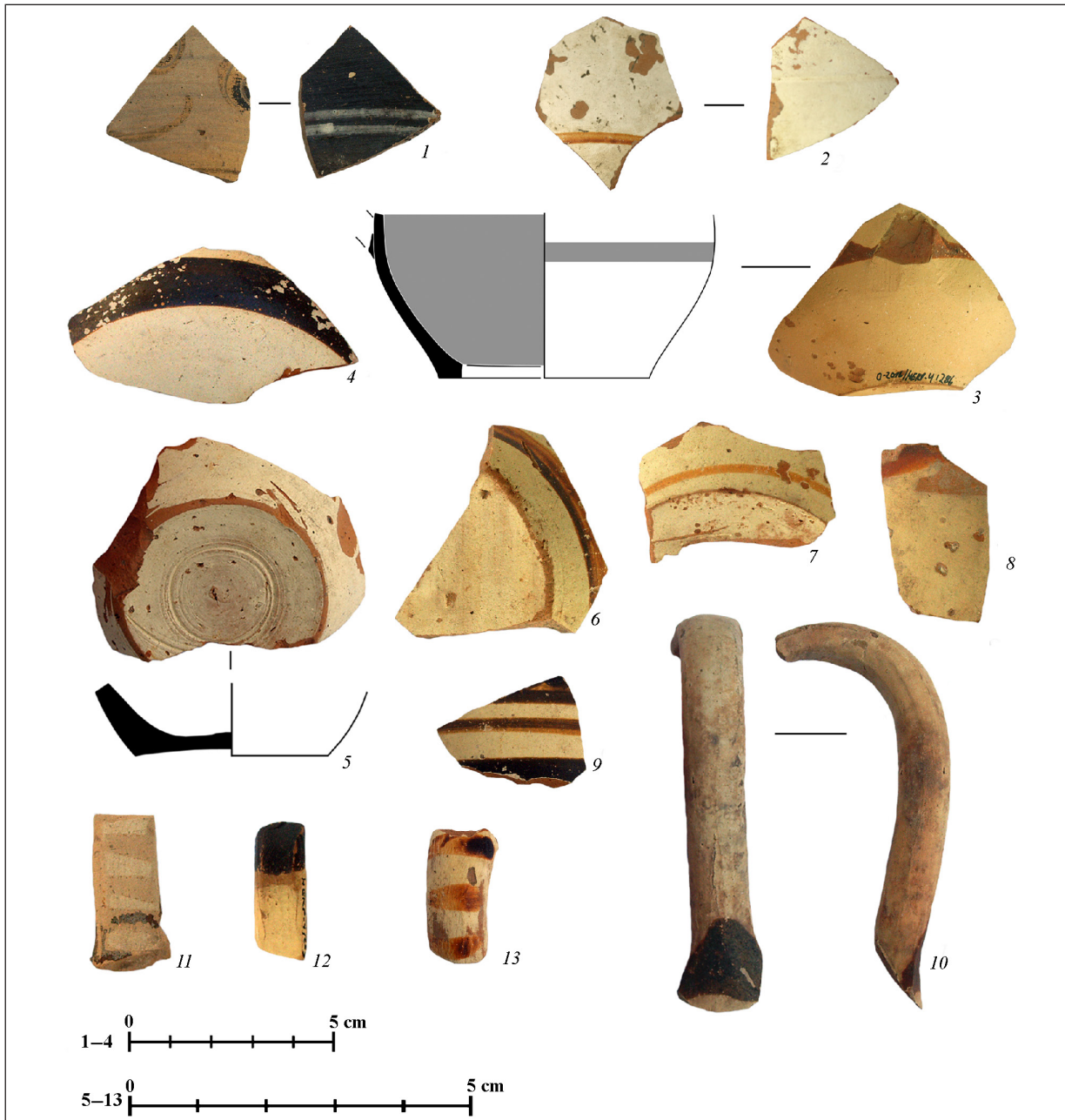

Fig. 13. Chian pottery: 1 — O-2017/Некр.-7/235; 2 — O-2010/Некр.-7/64, 126; 3 — O-2016/Некр.-4/286; 4 — O-2018/П-1/487; 5 — O-2017/Некр.-4/63; 6 — O-2016/Некр.-4/552; 7 — O-2016/Некр.-4/285; 8 — O-2016/Некр.-4/284; 9 — O-2017/Некр.-4/203; 10 — O-2017/Некр.-4/200; 11 — O-2018/П-1/122; 12 — O-2016/Некр.-4/283; 13 — O-2017/Некр.-4/61

A set of bowls with curved or bent edge, sitting on a flat pedestal or on a ring, with wide and thin bands on the inner wall together with a foot of a late Ionian crater, have a wide dating and are characteristic for the last quarter and the end of the 6th — the first half of the 5th century BC (fig. 9: 7—16; 10, 1—7). Such bowls are abundantly represented in the collection of Olbia (Буйских 2013, кат. 9.216-9.273). They are also found in the late complexes of Borysthenes (Ильина, Чистов

2012a, табл. 106, 1-8). Moreover, such bowls appear in the early collection of Chersonesus (Рыжов, Лесная 2018, рис. 1: 5). Numerous miniature olpai with double bands along the shoulders or, in the latest forms, without bands at all are also dated to the turn of the 6th to the 5th century BC (fig. 11: 1—13) (Буйских 2013, кат. 9.151-9.152; 2019, кат. 6.141-6.142), as is a miniature pyxis with thin glazed bands (fig. 11: 14).

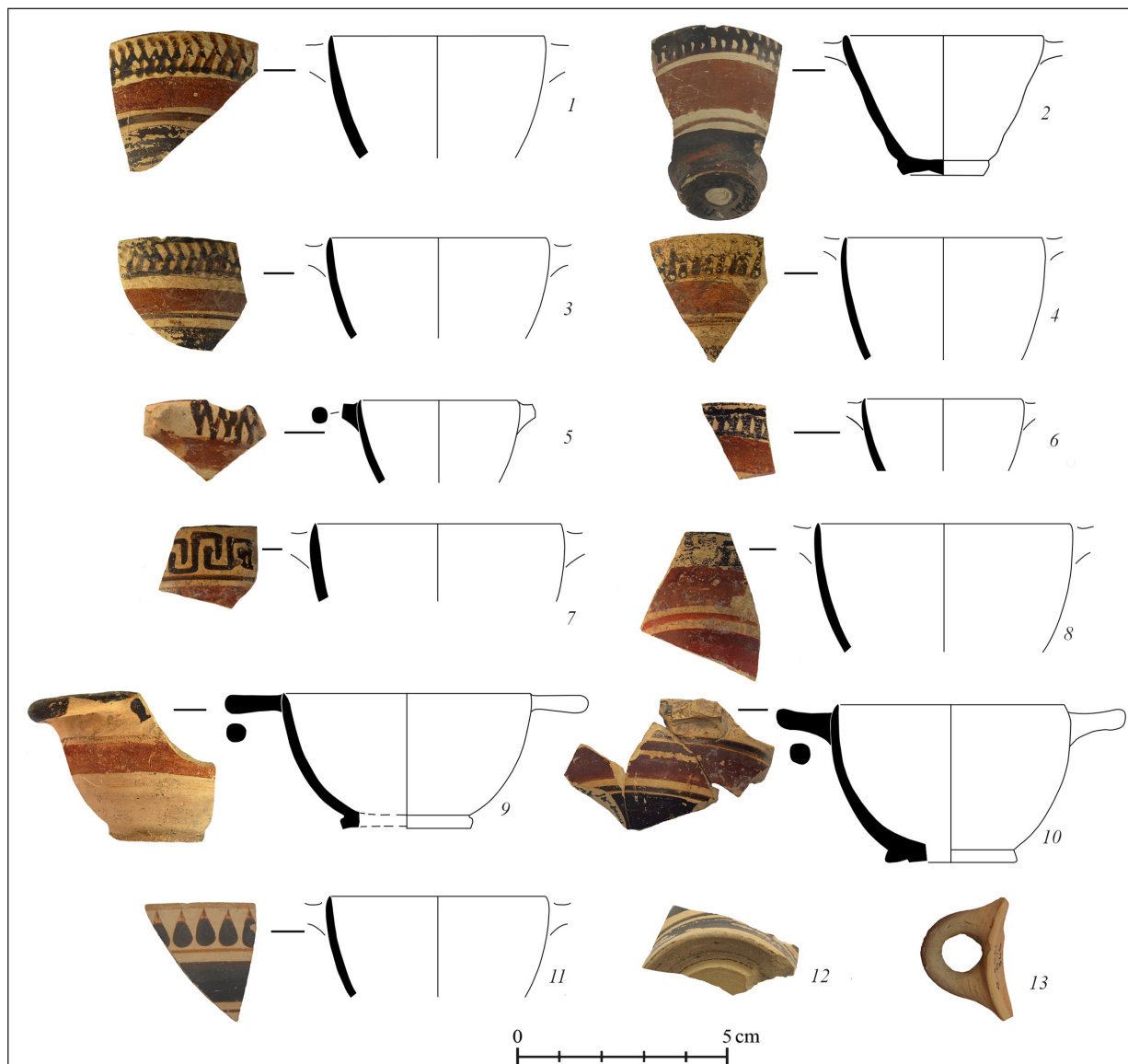

Fig. 14. Corinthian miniature cotylai: 1 — O-2015/Некр.-4/100; 2 — O-2021/П-1/259; 3 — O-2015/Некр.-4/611; 4 — O-2016/Некр.-4/280; 5 — O-2018/П-1/569; 6 — O-2017/Некр.-4/206; 7 — O-2015/Некр.-4/272; 8 — O-2015/Некр.-4/610; 9 — O-2016/Некр.-4/279; 10 — O-2015/Некр.-4/727; O-2016/Некр.-4/552, 721; 11 — O-2021/П-1/27; 12 — O-2016/Некр.-4/553; 13 — O-2021/П-1/346

Special forms of Ionian simple-banded pottery are represented by askoi. Among them, there is a neck of a large North Ionian or Clazomenian type of the last quarter of the 6th century BC (fig. 12: 1); a more precise attribution cannot be given due to its fragmentary preservation. Such askoi are known in Olbia (Копейкина 1979, рис. 15; Буйских 2013, кат. 9.194-9.195). The remaining fragments of askoi (fig. 12: 2—5) correlate with vessels with a broad dating within the second half of the 6th century BC. They are widely represented in the ceramic collection of Olbia (Буйских 2013, кат. 9.183-9.193).

Chian pottery from the excavations of the suburb include a significant number of different forms. The earliest of them is the wall from a black-figure chalice of the Comast Group (fig. 13: 1). The conical shape of the chalice and the fluent style of the painting (a small fragment does not allow us to say anything for sure about the nature of the already very stylized image) leads us to conclude that this vessel is probably one of the most recent among the vessels of this type and most likely belongs to group E or F with a dating of 560—540 BC (Lemos 1991, p. 189). Findings of chalices of the Comast Group, both early and late variants, are well

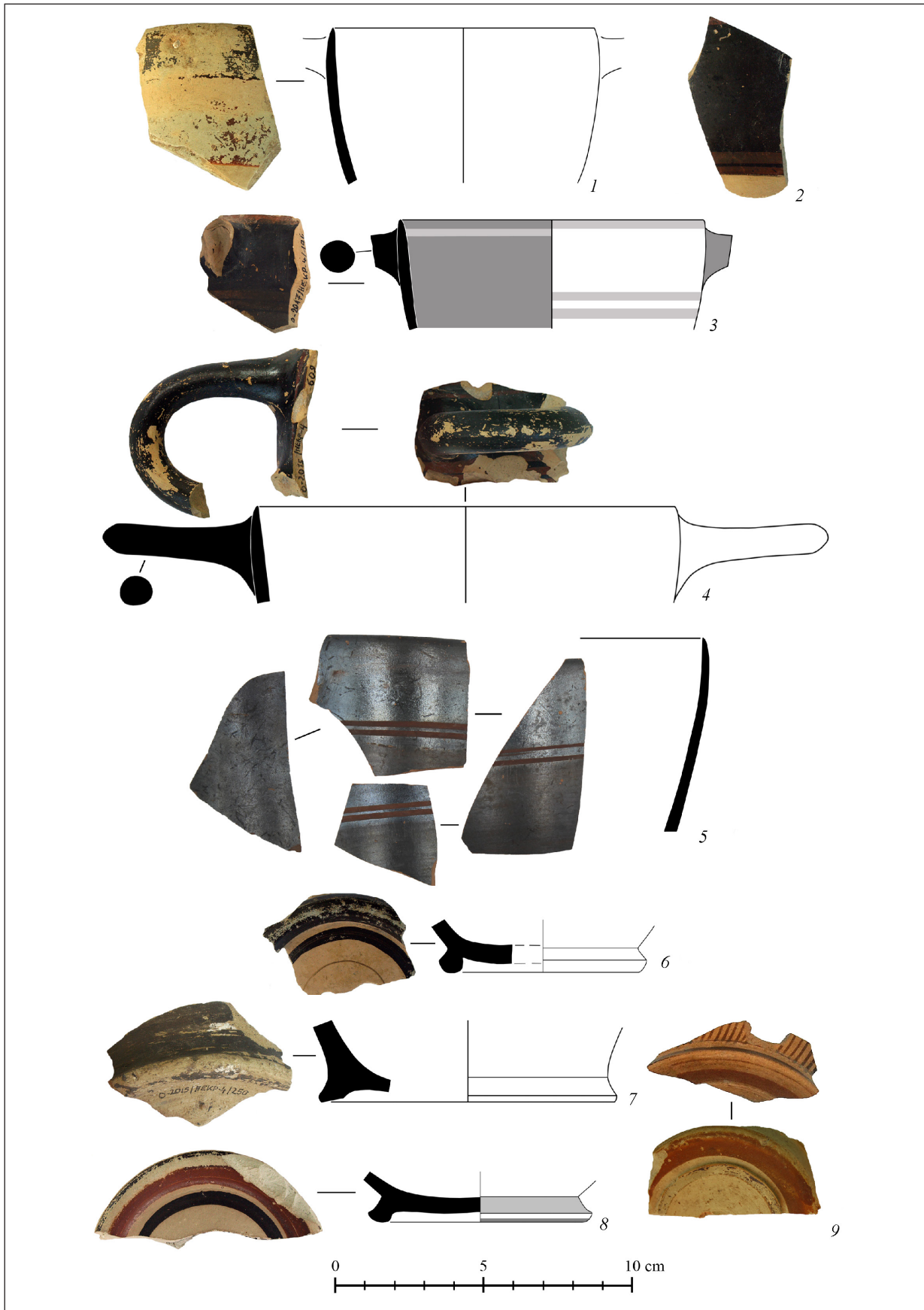

Fig. 15. Corinthian pottery: 1 — O-2015/Некр.-4/325; 2 — O-2015/Некр.-4/324; 3 — O-2017/Некр.-4/196; 4 — O-2015/Некр.-4/609; 5 — O-2021/П-1/769; 6 — O-2015/Некр.-4/773; 7 — O-2015/Некр.-4/250; 8 — O-2018/П-1/651; 9 — O-2020/П-2/105

Fig. 16. Corinthian pottery: a pyxis (1), pyxis' ieads (2—3), plates (4—5), a coarse ware (6): 1 — O-2015/Некр.-4/393; 2 — O-2016/Некр.-7/19; 3 — O-2016/Некр.-7/177; 4 — O-2016/Некр.-4/261; 5 — O-2019/П.-2/429; 6 — O-2015/Некр.-4/790

known in the collections of Borysthene and Olbia (Ильина 2005, кат. 124-128; Буйских 2013, кат. 10.16-10.23; 2019, кат. 8.77-8.97;). Interestingly, another late black-figure vessel of another group — a miniature pot — was found in the suburb (Буйских 2013, кат. 10.95). Therefore, finds from the territory of the Olbian suburb suggest a longer production of such vessels. It should also be noted that these vessels are now the earliest in the collection of table ceramics of the suburb.

Next in chronological order are monochrome slipped chalices with thin bands of red or orange glaze (fig. 13: 2—3). The light curvature of the wall at the bottom of one of the vessels indicates its dating within the end of the 6th century BC (Буйских 2013, кат. 10.141-10.144). Among the Chian pottery of the suburbs there is a unique vessel — a bottom wall of an askos (fig. 13: 4). Such a vessel is up to now only known in the ceramic collection of Olbia (Буйских 2013, кат. 10.104). Miniature olpai are also represented in large numbers (fig. 13: 5—10). These vessels are usually found in large quantities in the urban layers of Olbia, in the necropolis burials and *chora* settlements and in Borysthene from the last quarter of the 6th — early 5th century BC (Скуднова 1988, кат. 59; 60; 97; 102; 194; 215; Буйских 2013, кат. 10.156-10.173; 2019, кат. 8.115-8.121; Буйских С., Буйских А. 2010, рис. 10: 14; 13, 14—16; 21: 3; 25, 5—6; Ильина 2005, кат. 229-244;).

It should be noted that a significant number of finds of Corinthian pottery belongs, without exception, to the late Second Corinthian period, i.e. after 540 BC (for a more precise chronology of painted Corinthian pottery see: Dehl-von-Kaenel 1995, S. 32-42). These are, first of all, miniature skyphoi or cotylai, mainly with zigzag (fig. 14: 1—6), meander (fig. 14: 7—8) or drop-shaped decoration (fig. 14: 11) between the handles; in a few cases the decoration is unclear (fig. 14: 9—10, 12—13). In addition to the miniature forms, there are also finds of black-glazed skyphoi, including the one with the thin rays in the lower part (fig. 15: 1—9); these vessels were produced simultaneously with the miniature forms. The find of a fragment of a so-called powder pyxis — with concave walls decorated with vertical wavy tongues (fig. 16: 1) is a single specimen. There are also a lid to a pyxis of this type (fig. 16: 2) and a handle from a lid for a pyxis with convex walls (fig. 16: 3). These vessels were made, most likely, in White Style (more details about this style: Букина 2012, с. 55). A fragment of a monochrome plate decorated

with thin bands of red paint (fig. 16: 4) and a one-handed bowl with traces of red paint on the inner and outer walls (fig. 16: 5) were also found. Finally, a fragment of a thick-walled flat-bottomed household vessel, roughly shaped, most probably not produced on a potter's wheel but moulded and classified as coarse ware (fig. 16: 6) was found. Probably, it is the bottom part of a deep household vessel with straight walls (possible analogy of the shape: Amyx, Lawrence 1975, cat. An 318). It should be noted that all Corinthian vessels found in the suburb have numerous analogies in the cultural layers and building complexes of Olbia (Буйских 2013, с. 189 сл., кат. 13.25-13.46, 13.204-13.276, 13.281-283).

Conclusions

Based on the results of the review of two groups of ceramic finds and taking into account the already conducted detailed study of construction sites (Форнасье, Буйских, Кузьмищев 2017, с. 34-43; Fornasier, Buiskykh, Kuzmishchev 2022, p. 72-88; Buiskykh, Fornasier 2022, p. 206-212), we can come to several conclusions. First of all, the typological distribution of ceramic finds within the four investigated sectors is of interest⁵. Sector Necr-4 (fig. 1: 1) was located in a residential area and yielded the largest number of ceramic fragments from the last quarter of the 6th century to the first half of the 5th century BC — 46.5% of the East Greek pottery and 60% of the Corinthian pottery. Two of the six askoi (fig. 12: 1—2), the main number of fragments of Clazomenian type table amphorae with scales (fig. 3: 4—8) and all fragments of simple waved amphorae (fig. 5: 1—5) and over two dozen fragments from other closed forms, including banded lekythoi, were found here. Virtually intact vessels of later times were also revealed, including a banded table amphora (fig. 6: 1), a miniature olpe (fig. 11: 13) and fragments from another nine miniature olpai of earlier times (fig. 11: 1—6, 11—12). Equally significant is the number of open vessels, a variety of bowls, including such with everted rims, of which forty-five were found (fig. 8: 1—4; 9: 1, 5, 7, 11—16; 10: 1—3, 5). Also noteworthy is

⁵ For the convenience of quantitative counting, the finds from the overlying layers and destruction layers were combined with the finds from the site fills, especially since in a number of cases they were collected, including finds found in different years, or, conversely, fragments of one vessel were found in different fills.

the significant number of various Chian vessels, constituting half of all finds. Eight fragments from chalices and miniature olpai were discovered (fig. 13: 2—3, 5—10, 12—13). Corinthian vessels were intensively used, 15 specimens of them were found. Dominating among the finds are miniature skyphoi or cotylai (fig. 14: 1—3, 6—10, 12), normal-sized skyphoi (fig. 15: 1—4, 6—7) and a plate fragment (fig. 16: 4); there are also special vessels used in everyday life, mainly pyxides (fig. 16: 1—2), and vessels used in house economy (fig. 16: 6). Such a diverse set of utensils in quantitative and qualitative respects is also typical for residential areas of Olbia at the same time.

The sector of the defensive moat, Nekr.-7 (fig. 1: 2), on the contrary, yielded the lowest number of such finds, respectively 4% of the East Greek pottery and 4% of the Corinthian pottery; that in general is not surprising. At the same time, we should note that the set of these vessels does not differ from those found in the residential area, along the edge of which the ditch route passed. Among them, there is a fragment of a Chian chalice of the Comast Group, the earliest in the so-called suburb (fig. 13: 1), and a fragment from a large Corinthian pyxis' lid (fig. 16: 3).

Sector P-1 (fig. 1: 3), associated with the cult construction, which we previously associated with a possible place of worship of Demeter (Fornasier, Buiskykh, Kuzmishchev 2022, p. 84-88), yielded 20.2% of the East Greek pottery and 24% of the Corinthian pottery. This is where the earliest pottery was found, represented by large shapes: both Milesian vessels, a fragment from a table amphora and a Fikellura-style amphoriskos (fig. 2: 1—2), both fragments of black-figure table amphorae of the Clazomenian circle (fig. 3: 1, 3) and a foot from such an amphora (fig. 4: 2, 4). Also among the rarer finds is a foot of a late Ionian crater (fig. 10: 7). Three of the six askoi were also found here, including two Ionian banded (fig. 12: 3—4) and a Chian one (fig. 13: 4). In addition, a significant number of open vessels, like bowls of various shapes (fig. 8: 5; 9, 2, 6, 8—10; 10: 4). Both fragments of Thasian imitations of Paros' cups were also found in the fillings of this object (fig. 9: 3—4). A comparatively small quantity of Chian pottery attracts attention. Apart from the askos fragment, only one fragment of a miniature olpe was found (fig. 13: 11). Six Corinthian skyphoi were also found, including four miniature vases (fig. 14: 2, 5, 11, 13; 15: 5, 8).

Sector P-2 (fig. 1: 4) revealed a large dugout, in general atypical for use as a residential structure, so its purpose remains unclear. Based on the set of finds it could have been used for cult purposes (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2020, с. 178). Given the fact that this dugout is located just a few metres to the north of the previous sector, it seems likely that the southern area of the Olbian suburb was indeed used for sacral activity. The study of the dugout yielded 29.4% of the East Greek and 12% of the Corinthian pottery. First of all, it is clear that the set of finds, open and closed forms, are dated mainly to the 5th century BC; only very little finds can be dated to the late 6th century BC. This means that the buried structure discovered at the site appeared later than the one discovered at sector P-1, but it too was in existence longer, namely during the 5th and, judging by the contents of its filling, still within the first half of the 4th century BC. Among the finds we can distinguish the upper part of a large storage (?) vessel with the image of a multi-petaled palmette on the stem, decorated with white dots. It is probably an imitation of the Clazomenian style of vase painting (fig. 3: 10). Such a vessel is already known in Olbia (Буйських 2013, кат. 4.60). We also found several complete shapes and large fragments of vessels such as table amphorae and olpai (fig. 6: 2—3), a foot of a table amphora with a perforation for libations (fig. 4: 3), numerous fragments from table vessels with a rib on the neck, mutilated tongues under the neck and bands under the handles (fig. 7: 3, 5—6, 11). It should be noted that open vessels are represented by literally single fragments; there are no Ionian bowls with displaced rim and almost no finds of other bowls. One fragment of a banded askos was discovered (fig. 12: 5). Among the few finds of Corinthian pottery is an almost completely preserved monochrome plate with a handle for hanging (fig. 16: 5).

Therefore, the main conclusion that can be made from the results of the study of the East Greek and Corinthian painted and plainware is that the development of the flat area to the west of the urban core, limited by Zaiacha Ravine, the territory of the so-called suburb, began in the last quarter of the 6th century BC. It is clear, however, that it appeared in a previously unoccupied territory rather than overlapping the existing settlement on this site. Therefore, in principle, there was no separate settlement to the west of Zaiacha Ravine when Olbia was already founded. The necessity of opening up the new space for further

development of the settlement structure was most probably related to the rapid growth of the city's population and the need for new areas for the construction of residential and public buildings, including religious buildings. The open space and lack of natural barriers led to the construction of an artificial defensive system consisting of a moat and a rampart — the construction of the defensive line contributed to the separation of the new settlement area from the growing urban necropolis as well (Buiskykh, Fornasier 2022, p. 205-211). Most likely, deepened residential structures appeared simultaneously with the construction of defensive frontiers. At least in the southern part of the enclosed area other objects, like those connected with worship, appeared both at the same time with the earliest residential structures and later, when the suburb was already a functioning area.

Another equally important conclusion is that the set of vessels, both those used for eating and drinking and those of special domestic purpose, does not differ in any way from similar sets known from the excavations of the city of Olbia. It is necessary to pay attention to this point, because the presence in the fills of such specific domestic vessels as askoi, miniature olpai and a significant number of Corinthian vessels does not further support the idea that the settlement structure of the suburb was intended to be the home of the barbarians for the future cultivation of the land of the *chora*.

Therefore, the examined imported ceramics found in the strata and building complexes of the so-called suburb, along with other finds, allowed us to come to a different conclusion, which, from our point of view, objectively reflects the state of the archaeological

source. The settlement structure called “suburb” is in fact part of the urban area of Olbia from the last quarter of the 6th century BC onward. Its appearance was caused by the limited territory of the city, confined to the east by the river and to the west and north by deep ravines. Therefore, the nearest reserve territory for further spatial development was only the area to the west of Zaiacha Ravine. From our point of view, this assumption is at least partially contradictory to Herodotus' account of the Scythian king Skyles and the stay of his army in the Olbian suburb (Herod. IV, 78-79). However, these accounts are not beyond doubt and it is not even certain whether Herodotus himself was in the Olbian city at all (Fornasier, Buiskykh 2023, S. 101-114). However, even if the ancient historiographer did indeed visit the Milesian colony on the banks of the Hypanis, the new archaeological findings could still be reconciled, at least to some extent, with Herodotus' misleading formulation about the suburb of Olbia. The secondary character of this area with its still rather deepened structures in comparison to the core of the city, the upper plateau of which contained several sacral areas with temples and urban quarters of the common Hellenic type, could well contribute to his interpretation as an urban suburb. The construction of the defensive system in the form of two lines of ditches, north and west, would also not be contradictory to the latter thesis (Buiskykh, Fornasier 2022, p. 206-215, fig. 12: 2).

In general, the expressed considerations based on archaeological research and analytical work with archaeological sources allowed us to not only significantly clarify the historical topography of Olbia and correctly date new construction sites, but also to make a number of corrections to the reconstruction of the early history of the Olbian polis.

Буйських, А. В. 2013. *Архаїчна кераміка з Ольвії (восточногребська, лаконська, коринфська, імітації)*. Київ: Стародавній світ.

Буйських, А. В. 2019. *Архаїчна кераміка з Борисфена (раскопки 1960—1980 гг.)*. Київ: ІА НАН України.

Буйських, А. В., Редина, Е. Ф. 2015. Античне поселення «Приморський бульвар». Ітоги досліджень і проблема хронології. *Матеріали по археології Северного Причорномор'я*, 13, с. 100-129.

Буйських, А. В., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. Г. 2020. Дослідження ольвійського передмістя. В: Болтрик Ю. В. та ін. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ: ІА НАН України, с. 176-178.

Буйських, С. Б., Буйських, А. В. 2010. К хронології архаїчних поселень хоры Ольвії Понтиїської. *Боспорські дослідження*, XXIV, с. 3-64.

Букина, А. Г. 2012. Коринфські вазы с орнаментами білого стиля. *Російська археологія*, 1, с. 49-56.

Виноградов, Ю. Г. 1989. *Політична історія Ольвійського поліса VII—I вв. до н.е.* Москва: Наука.

Домжальський, К., Чистов, Д. Е. 2003. Ітоги робіт на участку «Н» (1994—1998). В: О. Ю. Соколова (ред.). *Матеріали Нимфейської експедиції I*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 3-41.

Ільїна, Ю. І. 2005. Хіосська кераміка з раскопок на острові Березань. В: Солов'єв С. Л. (ред.). *Борисфен – Березань. Археологічна колекція Ермітажа*, 1. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 70-173.

Ільїна, Ю. І. 2010. Клазоменська кераміка з раскопок на Березані. В: Солов'єв С. Л. (ред.), *Борисфен – Березань. Археологічна колекція Государственного Эрмітажа II, Труды Государственного Эрмітажа*, LIV. Санкт-Петербург: Государственный Эрмітаж, с. 141-170.

Ільїна, Ю. І., Чистов, Д. Е. 2012а. Античний город на Березані в кінці VI – першій чвертві V в. до н.е. *Находки*. В: Чистов Д. Е. (ред.). *Матеріали Березанської (Нижнебузької) античної археологічної експедиції*, 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмітаж, с. 95-105.

Ільїна, Ю. І., Чистов, Д. Е. 2012б. *Находки из напластований другої – останньої чвертві V в. до н.е.* В: Чистов Д. Е. (ред.). *Матеріали Березанської (Нижне-*

бугської) античної археологічної експедиції, 2. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 108-113.

Козуб, Ю. І. 1979. Передмістя Ольвії. *Археологія*, 29, с. 3-34.

Копейкіна, Л. В. 1979. Развитие чернофигурного стиля в клазоменской керамике (по материалам из раскопок на о. Березань). В: Горбунова К. С. (ред.). *Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху*. Ленинград: Аврора, с. 7-25.

Лесная, Е. С. 2020. Восточногреческая керамика из раскопок Херсонеса Таврического. *Археологические вести*, 27, с. 99-112.

Марченко, К. К. 1982. К вопросу о так называемом предместье Ольвии. *Вестник древней истории*, 3, с. 126-136.

Рыжов, С. Г., Лесная, Е. С. 2018. О некоторых находках из раскопок 6-й поперечной улицы в Херсонесе. *Боспорские чтения*, XIX, с. 409-414.

Секерская, М. Н., Буйских, А. В. 2019. Ранняя расписная керамика из Никония. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 14, с. 203-212.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.

Форнасье, Й., Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г. 2017. Новые данные об ольвийском предместье. В: Гаврилук Н. О. та ін. (ред.). *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижницького)*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 33-44.

Амун, Д. А., Lawrence P. 1975. *Archaic Corinthian Pottery and the Anaploga Well*. Corinth VII, II. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Blondé, F., Perreault, J. Y., C. Péristeri 1992. Un atelier de potier archaïque à Phari (Thasos). In: Blondé, F. et al. (eds.). *Les ateliers de potiers dans le Monde Grec aux géométries, archaïque et classique. Actes de la Table Ronde organisée à l'École française d'Athènes (2 et 3 octobre 1987)*. *Bulletin de correspondance hellénique*, suppl. XXIII, p. 11-40.

Buiskykh, A. V., Ivchenko, A. V. 2021. The Necropolis of Olbia Pontica in the 6th and 5th Centuries BCE. New Data on the Territorial Development. In: Fornasier J. (ed.). *An den Ufern des Bug. На берегах Бугу. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Bonn: Rudolph von Habelt GmbH, p. 155-184.

Buiskykh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia and Siberia*, 28, p. 195-230.

Cook, R. M. 1936. Fikellura Pottery. *Annual of the British School at Athens*, 34, p. 1-98.

Cook, R. M. 1952. A List of Clazomenian Pottery. *Annual of the British School at Athens*, 47, p. 123-152.

Cook, R. M., Dupont, P. 1998. *East Greek Pottery*. London, New York: Routledge.

Dehl-von-Kaenel, Ch. 1995. Die archaische Keramik aus dem Malophoros-Heiligtum in Selinunt. Berlin: n./p.

Ersoy, Ya. E. 2004. Klazomenai: 900—500 BC. History and Settlement Evidence. In: Moustaka A. et al. (eds.). *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera*. Thessaloniki, p. 43-76.

Fornasier, J., Buiskikh, A. V., Kuzmiššev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt von Olbia Pontike. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Fornasier, J., Buiskich, A. V. 2021. Ansichten einer (Vor-)Stadt. Die griechische Schwarzmeerkolonie Olbia im Spiegel deutsch-ukrainischer Forschungen. In: Fornasier J. et al. (eds.). *An den Ufern des Bug. На берегах Бугу. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Bonn: Rudolph von Habelt GmbH, S. 203-227.

Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-)Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period. *Археологія*, 2, с. 67-95.

Fornasier, J., Buiskykh, A. V. 2023. Skythisch-olbische (Kultur-)Kontakte im 5. Jahrhundert v. Chr. — ein altes Problem neu betrachtet. In: Pankau Cl. et al. (eds.), *Ein Schwabe in der Welt. Festschrift für Rüdiger Krause zu seinem 65. Geburtstag*. Bonn: Rudolph von Habelt GmbH, S. 101-114.

Jacopi, G. 1929. Scavi nella necropolis di Jalisso 1924—1928. *Clara Phodos III*, Rodi.

Jacopi, G. 1931. Scavi nelle necropoli Camiresi 1929—1930. *Clara Phodos IV*, Rodi.

Jacopi, G. 1932. Esplorazione archeologica di Camiro — II. *Clara Phodos VI—VII*, I. Rodi.

Kerschner, M. 2006. Zum Beginn und zu den Phasen griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. *Eurasia Antiqua*, 6, S. 227-250.

Lemos, A. 1991. *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles*. Oxford: Oxford University.

Perron, M. 2013. “Waveline” Household Pottery from Argilos (6th – 5th century BC): An Overview. In: Adam-Veleni Pet al. (eds.). *Pottery Workshops in Northeastern Aegean (8th – early 5th c. BC)*. *Scientific Meeting AMTh 2010*. Thessaloniki, p. 133-142.

А. В. Буйських¹, Й. Форнасьє², О. Г. Кузьмищев³

¹Член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

²Доктор хаб., професор, Інститут історії мистецтв та європейської археології, Університет Мартіна Лютера Галле-Віттенберґ, ORCID: 0000-0002-1660-8251, jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de

³Кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, відділ античної археології, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net

СХІДНОГРЕЦЬКА ТА КОРИНФСЬКА КЕРАМІКА З ОЛЬВІЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ (РОЗКОПКИ 2015—2021 pp.)

У статті представлено колекцію розписного довізного посуду, зібрану за результатами досліджень на території т.зв. передмістя в Ольвії відповідно до робіт українсько-німецького проекту з Гете-університетом, Франкфурт-на-Майні та Мартін Лютер-університетом Галле-Віттенберґ, Галле (Німеччина), що був здійснений за фінансової підтримки Німецького дослідницького товариства. Колекція складається з 229 фрагментів та окремих посудин східногреческого

походження та 29 — коринфського. Керамічний імпорт вивчено за загальноприйнятою методикою — посуд розглянуто або за центрами виробництва (Мілет, Клазомени, Хіос, Фасос, Коринф), або згідно великих типологічних груп (іонійські килики, напівсферичні чаші, простий смугастий посуд, аски) відповідно до встановленої хронології згідно кожної групи. В результаті встановлено, що найраніші фрагменти південно- та північноіонійського походження, що датуються в межах останньої чверті 6 століття до н. е., було знайдено у житловому секторі (ділянка Некр.-4), у заповнених заглиблених споруд, ям та культурних нашаруваннях, а також у великій заглибленій структурі, що досліджувалася у південній частині передмістя (ділянка П-1) та мала культове призначення. У об'єктах, досліджених на цих ділянках, відкрито й найбільшу частину коринфських посудин спеціального призначення, зокрема, мініатюрних форм та піксид. Результатом вивчення імпортованого розписного посуду є нова хронологія розвитку передмістя Ольвії та загалом, його інтерпретація. Так, нова територія на захід від Заячої балки, що обмежувала ядро міста, була включена у міську територію від початку останньої чверті 6 століття до н. е. через, імовірно, ріст населення поліса. Ця територія із заходу була захищена спеціально створеною лінією оборони у вигляді рову та насипного валу. Це означає, що давня ідея Ю. І. Козуб про існування тут окремого поселення, на території якого у першій половині 5 століття до н. е. з'явилося передмістя, вже залишилася частиною історіографії. Так само, як і ідея К. К. Марченка про переселення у передмістя варварського населення з хори задля його збереження для реколонізації хори через століття. Наша інтерпретація території на захід від Заячої балки як міського району Ольвії, що з'явився пізніше ядра міста, не протирічить даним Геродота (Herod. IV, 78-79).

Ключові слова: Ольвія Понтійська, хронологія, передмістя, східногрецька та коринфська кераміка

References

- Buiskykh, A. V. 2013. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Olvii (vostochgrecheskaia, lakonskaia, korinfskaia, imitatsii)*. Kyiv: Starodavni svit.
- Buiskykh, A. V. 2019. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Borisfena (raskopki 1960—1980 gg.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Buiskykh, A. V., Redina, E. F. 2015. Antichnoe poselenie “Primorskii bulvar”. Itogi issledovaniy i problema khronologii. *Materialy po arkhologii Severnogo Prichernomoria*, 13, p. 100-129.
- Buiskykh, A. V., Fornasier, J., Kuzmishchev, O. H. 2020. Doslidzennia olviiskogo peredmistia. In: Boltryk Yu. V. et al. (eds). *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini 2019*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 176-178.
- Buiskykh, S. B., Buiskykh, A. V. 2010. K khronologii arkhaiskikh poselenii khory Olvii Pontiiskoi. *Bosporskie issledovaniia*, XXIV, p. 3-64.
- Bukina, A. G. 2012. Korinfskie vazy s ornamentami belogo stilii. *Rossiiskaia arkhologiya*, 1, p. 49-56.
- Vinogradov, Yu. G. 1989. *Politicheskaiia istoriia Olviiskogo polisa VII—I vv. do n. e.*. Moskva: Nauka.
- Domzhalskii, K., Chistov D. E. 2003. Itogi rabot na uchastke “N” (1994—1998). In: Sokolova O. Yu. (ed.). *Materialy Nimejskoi ekspeditsii*, I. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 3-41.
- Iliina, Yu. I. 2005. Khiosskaia keramika iz raskopok na ostrove Berezan. In: Solovov S. L. (ed.). *Borisfen – Berezan. Arkheologicheskaiia kollertsiiia Ermitazha*, I. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 70-173.
- Iliina, Yu. I. 2010. Klazomenskaia keramika iz raskopok na Berezani. In: Solovov S. L. (ed.). *Borisfen – Berezan. Arkheologicheskaiia kollertsiiia Ermitazha II. Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LIV. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 141-170.
- Iliina, Yu. I., Chistov, D. E. 2012a. Antichnyi gorod na Berezani v kontse VI – pervoi chetvertei V d. do n. e.. Nakhodki. In: Chistov D. E. (ed.). *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkhologicheskoi ekspeditsii*, 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 95-105.
- Iliina, Yu. I., Chistov, D. E. 2012b. Nakhodki iz naplastovaniy vtoroi – poslednei chetvertei V v. do n. e.. In: Chistov D. E. (ed.). *Materialy Berezanskoi (Nizhnebugskoi) antichnoi arkhologicheskoi ekspeditsii*, 2. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 108-113.
- Kozub, Yu. I. 1979. Peredmistia Olvii. *Arheologia*, 29, p. 3-34.
- Kopeikina, L. V. 1979. Razvitiie chernofigurnogo stilii v klazomenskoii kermike (po materialam iz raskopok na o. Berezan). In: Gorbunova K. S. (ed.). *Iz istorii Severnogo Prichernomoria v antichnuui epokhu*. Leningrad: Avrora, p. 7-25.
- Lesnaia, E. S. 2020. Vostochnogrecheskaia keramika iz raskopok Khersonesa Tavriceskogo. *Arkheologicheskie vesti*, 27, p. 99-112.
- Marchenko, K. K. 1982. K voprosu o tak nazyvaemom predmestie Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 126-136.
- Ryzhov, S. G., Lesnaia, E. S. 2018. O nekotorykh nakhodkakh iz raskopok 6-i poperechnoi ulitsy v Khersonese. *Bosporskie chteniia*, XIX, p. 409-414.
- Sekerskaia, N. M., Buiskykh, A. V. 2019. Ranniaia raspisnaia keramika iz Nikonii. *Materialy po arkhologii Severnogo Prichernomoria*, 14, p. 203-212.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Fornasier, J., Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, A.G. 2017. Novye dannye ob olviiskom predmestie. In: Gavryliuk N.O. et al. (eds). *Pivnichne Prychornomoria za antichnoi doby (na poshanu S.D. Kryzhytskogo)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 33-44.
- Amyx, D. A., Lawrence P. 1975. *Archaic Corinthian Pottery and the Anaploga Well*. Corinth VII, II. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Blondé, F., Perreault, J. Y., C. Péristéri 1992. Un atelier de potier archaïque à Phari (Thasos). In: Blondé, F. et al. (eds.). *Les*

- ateliers de potiers dans le Monde Grec aux géométrique, archaïque et classique. Actes de la Table Ronde organisée à l'École française d'Athènes (2 et 3 octobre 1987). Bulletin de correspondance hellénique, suppl. XXIII, p. 11-40.*
- Buiskykh, A. V., Ivchenko, A. V. 2021. The Necropolis of Olbia Pontica in the 6th and 5th Centuries BCE. New Data on the Territorial Development. In: Fornasier J. (eds.). *An den Ufern des Bug. Ha бе́регах Бу́гу. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Bonn: Rudolph von Habelt GmbH, p. 155-184.
- Buiskykh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia and Siberia*, 28, p. 195-230.
- Cook, R. M. 1936. Fikellura Pottery. *Annual of the British School at Athens*, 34, p. 1-98.
- Cook, R. M. 1952. A List of Clazomenian Pottery. *Annual of the British School at Athens*, 47, p. 123-152.
- Cook, R. M., Dupont, P. 1998. *East Greek Pottery*. London, New York: Routledge.
- Dehl-von-Kaenel, Ch. 1995. Die archaische Keramik aus dem Malophoros-Heiligtum in Selinunt. Berlin: n./p.
- Ersoy, Ya. E. 2004. Klazomenai: 900—500 BC. History and Settlement Evidence. In: Moustaka A. et al. (eds.). *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera*. Thessaloniki, p. 43-76.
- Fornasier, J., Buiskikh, A. V., Kuzmiščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Vorstadt von Olbia Pontike, *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.
- Fornasier, J., Bujskikh, A. V. 2021. Ansichten einer (Vor-)Stadt. Die griechische Schwarzmeerkolonie Olbia im Spiegel deutsch-ukrainischer Forschungen. In: Fornasier J. et al. (eds.). *An den Ufern des Bug. Ha бе́регах Бу́гу. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Bonn: Rudolph von Habelt GmbH, S. 203-227.
- Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period. *Археологія*, 2, с. 67-95.
- Fornasier, J., Buiskykh, A. V. 2023. Skythisch-olbische (Kultur-)Kontakte im 5. Jahrhundert v. Chr. — ein altes Problem neu betrachtet. In: Pankau Cl. et al. (eds.), *Ein Schwabe in der Welt. Festschrift für Rüdiger Krause zu seinem 65. Geburtstag*. Bonn : Rudolph von Habelt GmbH, S. 101-114.
- Jacopi, G. 1929. Scavi nella necropolis di Jalisso 1924—1928. *Clara Phodos III*, Rodi.
- Jacopi, G. 1931. Scavi nelle necropoli Camiresi 1929—1930. *Clara Phodos IV*, Rodi.
- Jacopi, G. 1932. Esplorazione archeologica di Camiro – II. *Clara Phodos VI—VII*, I, Rodi.
- Kerschner, M. 2006. Zum Beginn und zu den Phasen griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer. *Eurasia Antiqua*, 6, S. 227-250.
- Lemos, A. 1991. *Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles*. Oxford: Oxford University.
- Perron, M. 2013. “Waveline” Household Pottery from Argilos (6th – 5th century BC): An Overview. In: Adam-Veleni Pet al. (eds.). *Pottery Workshops in Northeastern Aegean (8th – early 5th c. BC). Scientific Meeting AMTh 2010*. Thessaloniki, p. 133-142.

І. Б. ТЕСЛЕНКО, Л. В. МИРОНЕНКО* 2023

КЕРАМІКА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДА: ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ПОСУД ІЗ РОЗКОПОК Л. Д. ДМИТРОВА ТА А. І. ФУРМАНСЬКОЇ

У статті репрезентовано колекцію довізної візантійської кераміки з розкопок середньовічного Білгорода 1947, 1949, 1950 і 1953 рр., що зберігається в Інституті археології НАН України. Особливу увагу приділено аналізу стратиграфічної ситуації на ділянці розкопу та питанням хронології досліджених тут культурних шарів і будівельних горизонтів, із яких походить керамічний матеріал. У складі візантійського посуду виділено п'ять технологічних груп, що надходили до міста впродовж кінця XIII — першої половини XV ст. Деталізовано хронологічну позицію кожної з них, запропоновано версії щодо їхнього походження та окреслено ареал поширення в Причорноморському й Середземноморському регіонах.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, середньовічний Білгород, XIII—XV ст., колекції наукових фондів Інституту археології НАН України, візантійська довізна кераміка.

Минулого року ми здійснили критичний огляд здобутків у вивченні кераміки середньовічного Білгорода (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.), підходів до її інтерпретації та хронології (Тесленко, Мироненко 2022b). За його підсумками, перспективним напрямом подальших пошуків визначно детальний аналіз керамічних колекцій із розкопок пам'ятки, насамперед із Наукових фондів Інституту археології НАН України (далі НФ ІА НАН України), з огляду на сучасні досягнення археології Причорномор'я та Середземномор'я. До першого такого дослідження було залучено матеріали робіт

С. Д. Крижицького 1969 і 1971 рр., на яких донедавна ґрунтувалася хронологія середньовічних шарів Білгорода (Крыжицкий 1972; Клейман 1979; Кравченко 1986; Богуславский 2008; 2013). Їх перегляд дозволив виявити істотні недоліки запропонованої хронологічної схеми, скорегувати дату деяких будівельних горизонтів, а також отримати нові дані щодо топографії міста та розвитку місцевого гончарства (Тесленко, Мироненко 2022a; Teslenko, Myronenko 2022).

Цього разу предметом дослідження стали матеріали найбільш ранніх робіт Інституту археології АН УРСР на пам'ятці, що проводилися під керівництвом Л. Д. Дмитрова та А. І. Фурманської протягом 1945—1950 і 1953, 1958—1963 рр. Розкопки велися з північного сходу від фортечних мурів на т. зв. розкопі А¹, який згодом, у 1969 р., разом із ще двома ділянками із зовнішнього боку фортеці² об'єднано в Центральний розкоп, далі ЦР (рис. 1: 2, 3). Саме тоді залишки середньовічної забудови вперше було вивчено на значній площі³ — близько 2 тис. м², а зібрання Білгород-Дністровського краєзнавчого музею поповнилися задокументо-

* ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, дослідник лабораторії Археології та археометрії Національного науково-дослідного центру Франції, Інститут археології НАН України; ORCID: 0000-0002-2356-1615, teslenko.i2016@gmail.com

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектора наукових фондів відділу Археологічний музей, Інститут археології НАН України; ORCID: 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

¹ А. А. Кравченко вказує 1962 р. як останній рік робіт на розкопі А. Проте, згідно зі звітом А. І. Фурманської, у 1963 р. роботи там продовжувалися на квадратах 13—14, де досліджувалися античні об'єкти (Фурманская 1963)

² Розкоп В — роботи Одеського археологічного музею 1963—1968 рр. під керівництвом І. Б. Клеймана; розкоп Д — роботи Білгород-Дністровського краєзнавчого музею під керівництвом І. Г. Криволапа.

³ Щодо площі розкопу А в публікаціях є певні розбіжності. Так, Л. Д. Дмитрова називає 3 тис. м², (Дмитров 1952, с. 64). Цю саму цифру щодо розкопу А повторює у своїй монографії А. А. Кравченко (1986, с. 9). А. І. Фурманська у звіті за 1958 р., а згодом і І. Б. Клейман у публікації 1979 р. указують площу близько 2 тис. м² (Фурманская 1958, л. 1; Клейман 1979, с. 58), що приблизно збігається з відображеною на плані розкопу 1950 р., опублікованому в 1955 і 2017 рр. (Дмитров 1955, рис. 1; Karashevich, Boldureanu, Dergacioua 2017, pl. III).

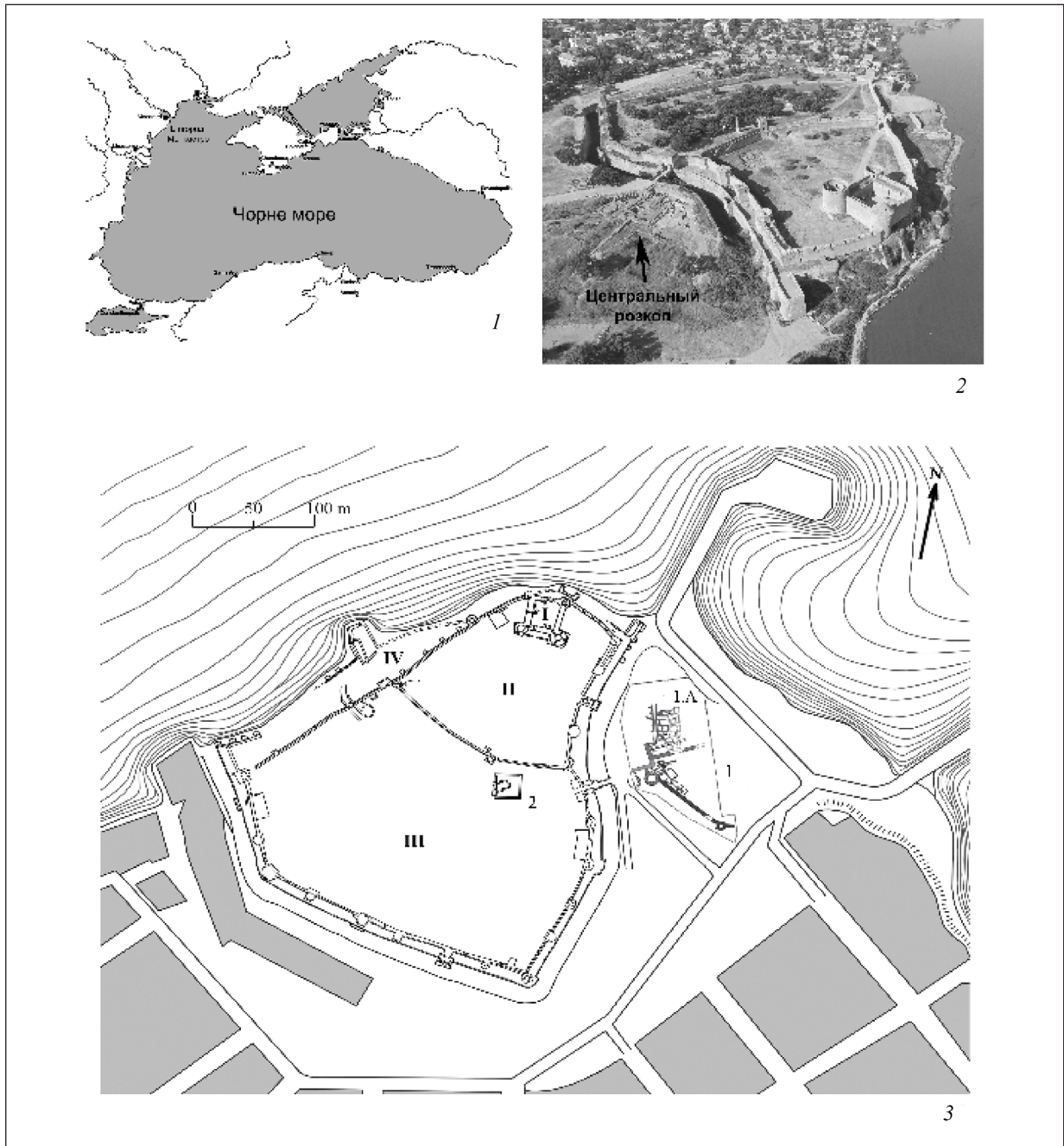

Рис. 1. Білгород-Дністровська фортеця, м. Білгород-Дністровський, Одеської області. Місцезорозташування, загальний вигляд, схема досліджених ділянок: 1 — карта басейну Чорного моря з назвами населених пунктів за генуезькими і венеціанськими джерелами середини XV ст., (за: Джанов 2019, рис. 6); 2 — загальний вигляд з північного сходу з позначенням Центрального розкопу, фрагмент фото з сайту <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Akkerman-fortress-aerial-3.jpg> дата звернення 25/08/2022; 3 — план фортеці та розкопаної ділянки зі сходу від її стін (за: Красножон 2012, рис. 77): I — Цитадель; II — Військовий двір; III — Цивільний двір; IV — Торговий двір; I — Центральный розкоп; I.A — розкоп А; 2 — християнська церква, XV ст. та мечеть Султана Баязида, побудована на її руїнах, кінець XV—XVIII ст.

Fig. 1. Bilhorod-Dnistrovskyi fortress, Odesa Oblast. Location, general view, scheme of the excavated areas: 1 — map of the Black Sea basin with the names of settlements according to Genoese and Venetian sources of the middle of the 15th century (after: Джанов 2019, fig. 6); 2 — general view from the northeast with the designation of the Central site, a section of the photo from the website <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Akkerman-fortress-aerial-3.jpg> access date: 25/08/2022; 3 — plan of the fortress and the settled area outside the walls (after: Красножон 2012, fig. 77): I — Citadel; II — Military Court; III — Civil Court; IV — Trading Court; I — Central site; I.A — Site A; 2 — Christian church of the 15th century and Sultan Bayezid Mosque built on its ruins, late 15th—18th centuries

ваними знахідками середньовічної доби⁴. До НФ ІА НАН України також надійшла частина археологічної колекції цих розкопок: монети та інші артефакти, які, на думку авторів, видавалися найбільш показовими. Деякі знахідки, зокрема нумізматичні матеріали, окремі керамічні й металеві вироби нещодавно опубліковано (Карашевич 2010; Карашевич, Болдуряну, Дергачева 2013; Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017; Dergaciova, Stankiewicz 2021). Але значна частина колекції, включно з керамічною, залишається без належної атрибуції. Оскільки зібрання керамічних артефактів доволі численне та різноманітне за складом, вирішенню цієї проблеми планується присвятити низку статей.

Увагу цього дослідження буде зосереджено на візантійському довізному посуді. Ці вироби чи не найкраще репрезентовано в публікаціях, присвячених кераміці середньовічного Білгорода (Slătineanu 1937, р. 331-340, fig. 7—14; Constantinescu 1959; Кравченко, Столярик 1983; Кравченко 1986, с. 102-113, рис. 40—43; Карашевич 2010, с. 133-134, рис. 2: 12—15, 17; Богуславський 2013, с. 784-785, рис. 189, табл. 26: 2). Однак у їх визначенні, класифікації та хронології досі трапляються суттєві огріхи. Деякі групи залишаються не врахованими взагалі. За браком чітких критеріїв визначення, окремі візантійські вироби опинилися серед «місцевої» кераміки, так само як і посуд іншого походження серед візантійської (детальніше про це див.: Тесленко, Мироненко 2022b). Тож корекція вказаних недоліків на прикладі залучених до роботи матеріалів і є головною метою цієї студії.

Перш ніж перейти до аналізу керамічних знахідок, доцільно коротко зупинитися на характеристичні археологічного контексту, з якого вони походять.

Археологічний контекст, загальні зауваження

Документація, що стосується розкопок Л. Д. Дмитрова і А. І. Фурманської, зберігається в НА ІА НАН України. Це звіти, польові щоденники, інвентарні списки, кресленні-

⁴ На відміну від депаспортизованого «старого фонду», що сформований матеріалами, які потрапили до музею в довоєнні роки без фіксації контексту та авторів знахідок.

ки, фотографії, рисунки деяких знахідок та ін. матеріали за всі роки їхніх робіт на пам'ятці (Дмитров 1945—1946; 1947; 1949; 1950; Фурманська 1953; 1958—1963). Вони потребують ґрунтового огляду, якому буде приділено окрему увагу. Зараз наведемо декілька головних спостережень щодо стратиграфії, планіграфії та хронології розкопаних середньовічних об'єктів, здійснених за опублікованими й архівними даними.

Верхній шар тут утворює насип ґрунту, який зазвичай називають «гласисом». Максимальна потужність насипу, за спостереженнями Л. Д. Дмитрова, сягала 4,0—4,5 м, зменшуючись у напрямку від стін фортеці на схід та південний схід (Дмитров 1949, с. 41). Вважалося, що в основному своєму об'ємі він був сформований відвалом із рову, спорудженого вздовж фортечних мурів у молдавський період, не пізніше першої половини XV ст. (див. напр.: Клейман 1979, с. 63; Кравченко 1986, с. 17, 19). Водночас, за спостереженнями авторів розкопок, насип не мав чітко стратифікованої структури і був насичений артефактами від античності до новітнього часу, що хаотично залягали по всій його товщі на різних глибинах. У його структурі згадуються також «глиняні трамбовки» та «дерев'яні конструкції», дата й призначення яких залишилися невизначеними (Дмитров 1950, л. 5-7). Вочевидь, археологам не вдавалося розібратися з послідовністю та хронологією чисельних підсіпок і перекопів цього «гласису», а також визначитися з його початковою конфігурацією та потужністю⁵. Зрозуміло тільки, що історія антропогенної активності тут була досить складною. На думку А. В. Красножона, дослідника історії будівництва Білгородської фортеці, про появу навколо неї власне гласису можна говорити лише з 1796 р., коли османи модернізували технологічно й морально застарілі на той час укріплення за проектом Ф. Кауфера 1793 р. (Красножон 2016, с. 49-55; 2023)⁶. Спорудження ж рову ззовні фортечних мурів у молдавський період, найімовірніше, супроводжувалося обла-

⁵ Г. С. Богуславський називає шар, що перекриває будівельні залишки ззовні фортеці то «шаром сірого гласису» (Богуславський 2003, с. 32), то «шаром насипу кріпосного валу», але параметрів цього валу чи креслень його стратиграфічних перетинів дослідник не наводить (Богуславський 2016, с. 787).

⁶ Дякуємо А. В. Красножону за ґрунтовну консультацію з історії фортифікаційних споруд Білгорода-Аккермана.

штуванням вільної від забудови еспланади на прилеглий до нього території. Тобто відвалом із рову цілком могли засипати залишки житлово-господарської забудови. Але спорудження спеціального, вираженого у рельєфі насипу навколо рову, який можна було б назвати гласисом, навряд чи відбувалося.

Могильник. В османський період напільний простір зі сходу Военного двору використовувався під цвинтар. На ділянці розкопу А досліджено більше сотні поховань⁷, які утворювали 3, 4 чи навіть 8 ярусів, залягаючи на глибині від 0,9 до 2,2—2,3—3,3—3,4 м і навіть 3,9 м від сучасної денної поверхні (Дмитров 1949, с. 47; 1950, л. 5-7; 9-11; 1952, с. 61-62; Фурманская 1959, л. 2). Більшість могил тут були впушені у ґрунт, що перекрив залишки середньовічних будівель. Цей факт неодноразово оприлюднений у публікаціях, зафіксований у звітах, польових щоденниках і на страतिграфічних перетинах⁸, тож сумнівів він не викликає⁹. Знахідки монет кримських ханів Селіма I (1512—1520 рр.) та Крим-Гірея (1758—1764 рр.) у контексті поховань указують на функціонування дослідженої ділянки кладовища щонайменше з кінця XVI до другої половини XVIII ст. (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, р. 116, 117, 125, 127). У короткому звіті В. А. Шахназарова, опублікованому І. Б. Клейманом, також згадуються монети XVIII ст., знайдені біля кисті деяких небіжчиків. Саме тому досліджена частина некрополя тлумачилася як цвинтар турецьких солдатів, які загинули під час взяття фортеці росіянами у 1770 р. (Клейман 1984). Проте найпізнішою нумізматичною знахідкою в контексті однієї з могил верхнього рівня є монета останнього російського імператора Миколи II (1894—1917)¹⁰, що свідчить про ймо-

вірність використання кладовища за його прямим призначенням навіть після захоплення Аккермана Росією, аж до кінця XIX — початку XX ст. Найімовірніше, на той час це вже були лише поодинокі випадки поховань¹¹.

За спостереженнями А. І. Фурманської, щільність поховань у межах розкопу А помітно зменшувалася на південь і південний захід у напрямку до головних воріт (Фурманская, Ветштейн, Максимов 1953, л. 2). Такі самі топографічні особливості цвинтаря відображені й на планах 1770 р., де його з півдня обмежує дорога, що вела до Кілійських воріт зі сходу (Красножон 2016, с. 24-36). Однак досі незрозуміло, де розташований центр кладовища і коли воно з'явилося. Тож вивчення його топографії й хронології, безумовно, потребує подальших зусиль.

Залишки житлово-господарської забудови під насипом. Досліджена на розкопі А середньовічна забудова ретельно не аналізувалася. У монографії А. А. Кравченко подано схематичний план розкопаних тут середньовічних об'єктів, проте дослідниця не зупиняється на них детальніше, посилаючись на те, що ці дані вже оприлюднено (Кравченко 1986, с. 2, рис. 3). Проте серед опублікованих на той час матеріалів їх не так уже й багато. Л. Д. Дмитров наводить лише схеми досліджених на 1946, 1947 рр. ділянок та інструментальний план розкопу 1950 р.¹², де позначає залишки численних об'єктів середньовічної доби, серед яких не менше десятка різноманітних «приміщень» (Дмитров 1949, рис. 2; 1952, рис. 2; 1955, рис. 1). Водночас дослідник зосереджується лише на двох будівлях — № 11¹³ та № 15, що збереглися найкраще (рис. 2). Також окремо згадується гончарний горн, комплекс ям біля

⁷ 54 поховання досліджено на 1946 р., 38 — розкопано в 1947 р.; 27 — у 1950 р. (Дмитров 1949, с. 47; 1950, л. 5-7; 9-11; 1952, с. 61-62); 5 — у 1959 р. (Фурманская 1959, л. 2). У звіті 1953 р. вказано лише «окремі зруйновані поховання, пов'язані з дослідженням у минулі роки могильником», але про їхню кількість інформації немає (Фурманская 1953, л. 2).

⁸ Два найінформативніші кресленики страстиграфії зі звіту Л. Д. Дмитрова 1947 р. опубліковано у статті Л. Д. Дергачової і І. В. Станкевич (Dergaciovă, Stankiewicz 2021, pl. 5).

⁹ На деяких ділянках квадратів 21 і 22 під могильником згадуються лише залишки античних споруд (Дмитров 1955, с. 113), можливо, середньовічний горизонт тут не містив будівельних решток, тому не був зафіксований належним чином.

¹⁰ Могила № 13, квадрат 11, прирізка в бік квадрата 22 (Фурманская 1946а, л. 34).

¹¹ За спостереженнями А. В. Красножона, цей некрополь перестають позначати на планах Аккермана починаючи з 1780-х рр. Тобто на планах 1770 р. він ще є, але на плані 1789 р. — вже відсутній, так само як і на плані міста 1793 р. Замість цвинтаря цей пустир підписаний як «занедбана територія». Тобто для регулярних поховань його вже навряд чи використовували, але могли бути й винятки. Подібні окремі поховання на вже занедбаних некрополях не є чимось незвичайним і добре відомі, наприклад, у Криму.

¹² Оригінальну версію кресленика цього плану, що зберігається в НА ІА НАН України, нещодавно було опубліковано без виокремлення середньовічних об'єктів та коментарів щодо них (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, pl. III.1; Dergaciovă, Stankiewicz 2021, pl. 4).

¹³ Приміщення № 1—3 на плані 1947 р. (Дмитров 1952, рис. 1), згодом № 3 позначалися залишки будівлі в південному кутку розкопу, на кв. 24 (рис. 2).

нього та деякі «печі і вогнища» (Дмитров 1949, с. 45-47; 1952, с. 59-61, рис. 2—3; 1955, с. 111-112, рис. 2). Крім того, дослідник вказує на два будівельних горизонти середньовічних залишків, не розділяючи їх хронологічно (Дмитров 1949, л. 12)¹⁴.

А. І. Фурманська у своїх статтях взагалі не зупиняється на характеристиці середньовічних об'єктів, обмежуючись лише короткими коментарями стосовно особливостей облаштування інтер'єру та опалювальної системи домівок, наголошуючи на неодноразових перебудовах цих споруд та їх щільному розташуванні одна до одної (Фурманская, Максимов 1955, с. 64). Важливим було спостереження Аделі Ісаківни з приводу наявності трьох послідовних будівельних горизонтів у структурі середньовічної забудови на розкопі А, але докладніше вона їх не розглядає (Фурманская, Ветштейн, Максимов 1953, л. 6-8)¹⁵. Так само обоє дослідників не приділяють уваги характеристиці знахідок з археологічних контекстів, що унеможливило деталізацію їхньої хронології¹⁶.

За даними з публікацій і звітів ми спробували відтворити схематичний план середньовічних об'єктів на розкопі А (рис. 2). Їх детальна характеристика – завдання на майбутнє. Зараз

¹⁴ Ідеться про будівлю № 3 (рис. 2, план, С. 3). У звіті 1949 р. Л. Д. Дмитров зауважує, що «по-перше, тут простежено два різних глиняних долівок, відділених одна від одної проширком землі товщиною 0,30 м, по-друге, наявність двох печей і інших деталей ... демонструє, що приміщення пережило два будівельних періоди». Загалом, за рівнем залягання будівельних залишків, технікою кладки та знахідками він датує їх XIII—XIV ст., вважаючи аналогічними з виявленими у 1947 р. приміщеннями №№ 1 і 2 (Дмитров 1949, л. 12-13). При порівняльному аналізі планів різних років у низці випадків також очевидна хронологічна послідовність деяких середньовічних об'єктів. Наприклад, будівля 1а (А) і розташовані на північний схід від неї піч № 12 з двома тандирами №№ 41 і 42 зафіксовані на плані 1946 р. На плані 1950 р. на цій самій ділянці вже позначено лише ями №№ 1–7 (рис. 2, план). Тобто скоріше за все печі та ями належать до різних стратиграфічних горизонтів.

¹⁵ Цитата зі звіту А. І. Фурманської за 1953 р.: «На кв. 32 було виявлено залишки 3-х будівельних періодів. Від останнього, 3-го, збереглися 2 стіни (№№ 203 і 205), залишки глиняної долівки і піч (№ 1) з каналом. ... Від другого будівельного періоду — залишки двох стін (№№ 204 і 206) і дві печі з каналами (№№ 2—3). ... Від першого, самого раннього будівельного періоду ... знайдено залишки глиняної долівки з фрагментованою піччю № 4, аналогічно вищезгаданім печам. ... Дно цієї печі ... розташоване на 0,6 м нижче одна печей №№ 2 і 3, ... а долівка знаходилася нижче підлоги третього будівельного періоду на 1,25 м» (Фурманская 1953, л. 6-8).

¹⁶ Детальніше про це див.: (Тесленко, Мироненко 2022b).

наведемо лише головні з наявних гіпотез та деякі нові спостереження стосовно цієї забудови.

Культурно-історична та хронологічна інтерпретація середньовічних залишків на розкопі А донедавна репрезентувалася з позиції загальної концепції утворення середньовічного шару Білгорода, яка сформувалася протягом кінця 1950-х — 1970-х рр. (див. напр.: Клейман 1979; Кравченко 1986, с. 13-19; Богуславський 2008, с. 48-52; Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022; Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, p. 109-110). Згідно з нею, «на Центральному розкопі середньовічні будівельні рештки та речові матеріали, що їх супроводжують, відносяться до золотоординського часу, крім гласису та могильника» (Кравченко 1986, с. 13). Тобто їхня дата визначалася в межах кінця XIII — XIV ст. При цьому «три періоди перепланувань» хронологічно розділити так і не вдалося, попри значну кількість супутніх нумізматичних матеріалів (Кравченко 1986, с. 18-19, 117-120; Богуславський 2008, с. 49)¹⁷. А. А. Кравченко вважала, що житлово-господарська забудова ззовні фортечних мурів продовжувала функціонувати «нетривалий період після 60—70-х рр. XIV ст.», можливо, до 1380-х рр. Наприкінці XIV ст. її зовсім покинули мешканці. Пустки могли перебувати просто неба до 5 років, доки не були засипані ґрунтом із рову (Кравченко 1986, с. 19)¹⁸.

Чи так це насправді? Дещо прояснити це питання дозволяють нумізматичні матеріали з розкопу А, нещодавно репрезентовані Л. Д. Дергачовою разом з І. В. Станкевич/Карашевич (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova

¹⁷ Запропоноване датування цих періодів — кінець XIII — початок XIV ст., 1330—1350-ті і 1360-ті рр. — є декларативним і не підкріплене повноцінним аналізом супровідних знахідок. На думку попередніх дослідників, останні взагалі не мали якихось хронологічних відмінностей у межах означених періодів (Богуславський 2013, с. 777-778).

¹⁸ Щоправда Г. С. Богуславський слушно пропонує виділяти на ЦР ще й ранньомолдавський шар (остання чверть XIV — перша третина XV ст.) з окремими будівельними рештками поганої збереженості (Богуславський 2013, с. 787). Однак, по-перше, його спостереження обмежуються лише порівняно невеликою частиною ЦР на південний захід від розкопу А (Богуславський, Дергачева 2017, с. 92-93). По-друге, як демонструють наші минулорічні дослідження матеріалів із району гончарних майстерень на схід від Кілійських воріт, будівельна історія тут набагато складніша і сягає за межі золотоординської та навіть ранньомолдавської доби (Тесленко, Мироненко 2022а; Teslenko, Myronenko 2022). Тож кореляція хронологічних показників по кожному з будівельних горизонтів на різних ділянках ЦР потребує спеціальної уваги і належить до дослідницьких завдань на майбутнє.

2017; Dergaciovă, Stankiewicz 2021). І хоча самі авторки також називають середньовічні архітектурні комплекси «золотоординськими», аналіз опублікованих ними монет дозволяє запропонувати дещо ширший варіант датування останнього будівельного горизонту на розкопі А. Серед репрезентованих дослідницями 153 монет є 38 таких, що так чи інакше відображають золотоординський етап його історії; 49 належать до османської доби (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017). Водночас 57 екземплярів (розрізнені знахідки і скарб із 34 монет) припадають на молдавський період (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, р. 114-116; Dergaciovă, Stankiewicz 2021). Із них 7 окремих монет (№ 43, 46, 47, 53, 56, 60 і 64)¹⁹ і скарб походять з останнього горизонту житлової забудови²⁰. Скарб було приховано під пластинкою каменем, на одному рівні з устям двох заглиблених у землю тандирів (№ 41, 42) і наземної печі № 12, приблизно на 1,2 м північніше останньої (рис. 2, sq. 11)²¹. Усі монети з депозиту однотипні, належать до дрібного мідного номіналу (divisional copper coins) часів Олександра I Доброго (1399/1400—1432), викарбувані між 1425 і 1430 рр. (Dergaciovă, Stankiewicz 2021). Час приховування скарбу дослідниця окреслюють останніми роками володарювання Олександра I або першим правлінням одного з його синів Ілляша I (1432—1433) чи Стефана II (1433—1435) (Dergaciovă, Stankiewicz 2021, р. 249).

Поодинокі монети виявлено в різних контекстах, пов'язаних із будівлями, господарськими спорудами або печами. Одну з них (№ 46), зокрема, знайдено під долівкою одного із середньовічних приміщень. Більшість екземплярів (п'ять од.) становлять дрібні мідні номінали Олександра I, викарбувані між 1425 і 1430 рр. (№№ 43, 46, 47, 53, 56). Один пул належить до типу Аспрокастрон місцевого карбування до 1440-х рр. (№ 60). Ще один напівгрош Олек-

сандра II (1449, 1452—1454, 1455) (№ 64) віднесено до мало вивченого типу, період випуску якого дослідниця не коментує (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, р. 115-116, 123). Останній знайдено всередині приміщення № 27 (кв. 33), що прилягало з півдня до будівлі № 26 (рис. 2), на глибині 2,45 м від сучасної денної поверхні, у нижній частині заповнення споруди²². Найімовірніше, осідання монети в культурному шарі пов'язане з останнім періодом існування будівлі або з початковим етапом її руйнування чи засипки.

Тож, з огляду на наведені дані, можна з високою ймовірністю припустити, що житловий район іззовні фортечних мурів припинив існування не раніше 1440—1450-х рр. Деякі з будівель досить добре збереглися до цього часу і, можливо, були полишені їхніми господарями незадовго до робіт із реорганізації напільного простору фортеці. Тобто, найімовірніше, верхня хронологічна межа останнього горизонту житлової забудови тут може бути визначена близько середини XV ст., а не кінцем XIV — початком XV ст. Однак більш ґрунтовні висновки стануть можливими після аналізу всього керамічного матеріалу з перекритих насипом комплексів. Зараз перейдемо до розгляду однієї його складової, репрезентованої візантійським довізним посудом.

Аналіз керамічних знахідок

У НФ ІА НАН України зберігається частина знахідок із розкопок Л. Д. Дмитрова 1946—1947, 1949—1950 рр. та А. І. Фурманської 1953, 1958—1963 рр. Це колекції № 152 і № 53, які містять відповідно 373 і 187 середньовічних і ранньомодерних керамічних виробів. За роками вони розподіляються так: колекція Л. Д. Дмитрова, № 153: 1946 — 0 од.; 1947 — 5 од.; 1949 — 82 од.; 1950 — 286 од.; Колекція А. І. Фурманської, № 53: 1953 — 134 од.; 1958 — 20 од.; 1962 — 33 од. Зібрання формувалися з предметів, які, на думку авторів розкопок, були найбільш представницькими для того чи іншого періоду. Отже, вибірка є суб'єктивною і не може вважатися репрезентативною для статистичного ана-

¹⁹ Тут і далі номери монет вказано за каталогом у публікації (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, с. 121-123).

²⁰ Інші монети або перевідкладені у більш пізніх шарах, або без чітко визначеного контексту.

²¹ Інформація щодо контексту знахідки зі щоденника А. І. Фурманської 1946 р.: «При подальшій розчистці на північ від печі № 12, ... на відстані 1,20 м від неї, знайдено скарб монет у кількості 34 шт., що лежать разом під каменем, розміром 0,40 x 0,30 x 0,10 м». Монети внесені до «списку № 65 знахідок на прирізці (у бік кв. 21 — ІТ) і кв. 11, глибина 4,50—5,0 м» (Фурманская 1946b, л. 13—14).

²² Залишки кам'яних стін будівлі простежено з глибини 1,5—1,6 м. Підшва фундаменту стін зафіксована на глибині 3,0 м (Фурманская 1953, л. 8).

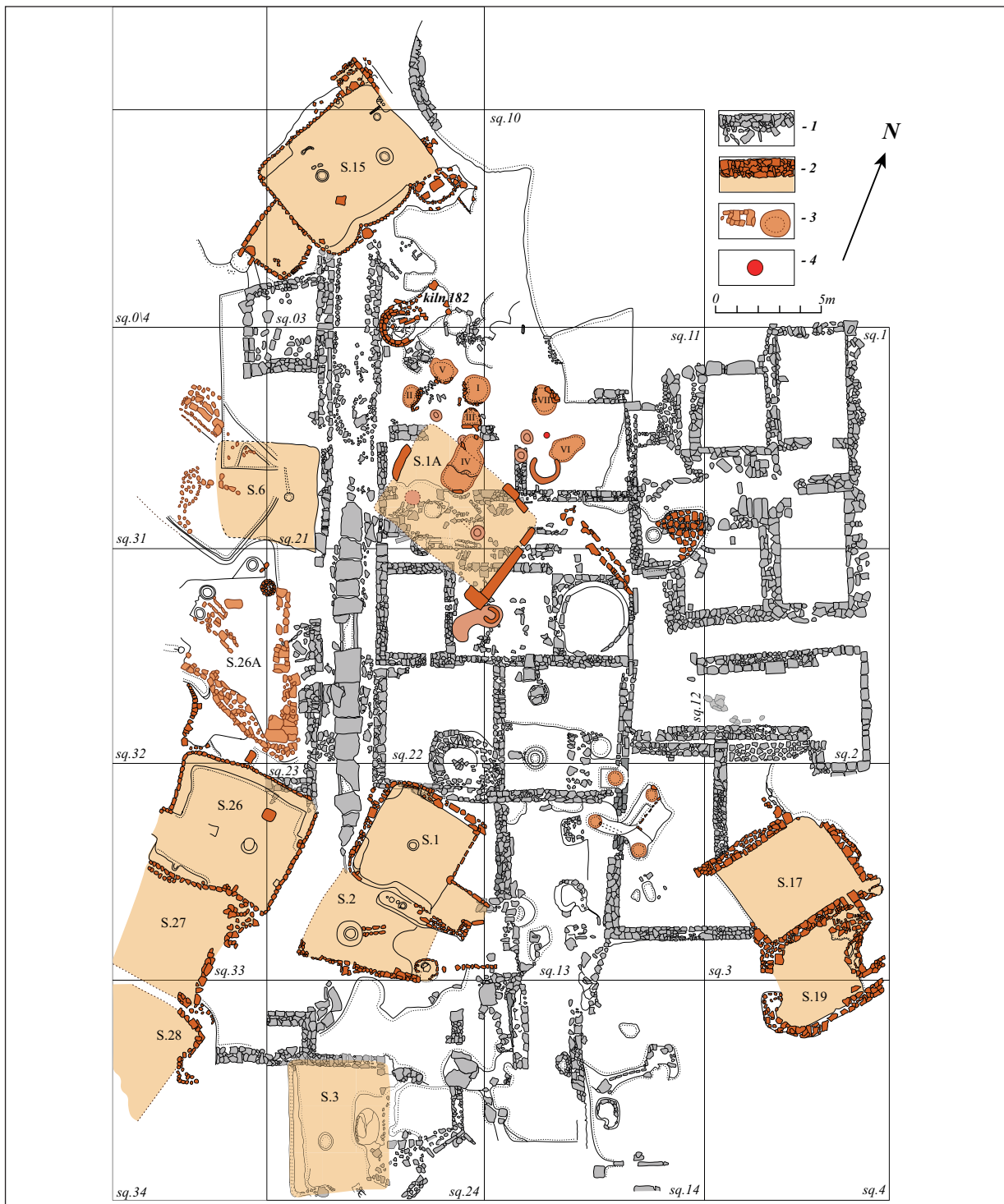

Рис. 2. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Розкоп А, план: 1 — будівельні залишки античної Тіри; 2 — середньовічний Білгород, споруди початку молдавського періоду, кінець XIV — перша половина XV ст.; 3 — середньовічний Білгород, рештки комплексів золотоординського часу, раніше кінця XIV — початку XV ст.; 4 — скарб монет Олександра I Доброго, карбування 1425—1430 рр., знайдений у 1946 р.; S 1, 1A, 2, 3, 6, 15, 17, 19, 26, 26A, 27, 28 — залишки споруд середньовічного Білгороду; I—VII — середньовічні ями; Kiln 182 — теплотехнічна споруда, інтерпретована як середньовічний гончарний горн

Fig. 2. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Site A, plan: 1 — remains of structures of antique Tyras; 2 — medieval Bilhorod, the beginning of the Moldavian period, the end of the 14th — the first half of the 15th centuries; 3 — medieval Bilhorod, the remains of complexes of the Golden Horde times, before the end of the 14th — beginning of the 15th centuries; 4 — a hoard of coins of Alexander I the Good, minted in 1425—1430, found in 1946; S 1, 1A, 2, 3, 6, 15, 17, 19, 26, 26A, 27, 28 — remains of the buildings of medieval Bilhorod; I—VII — medieval pits; Kiln 182 — heat engineering construction, interpreted as a medieval potter's kiln

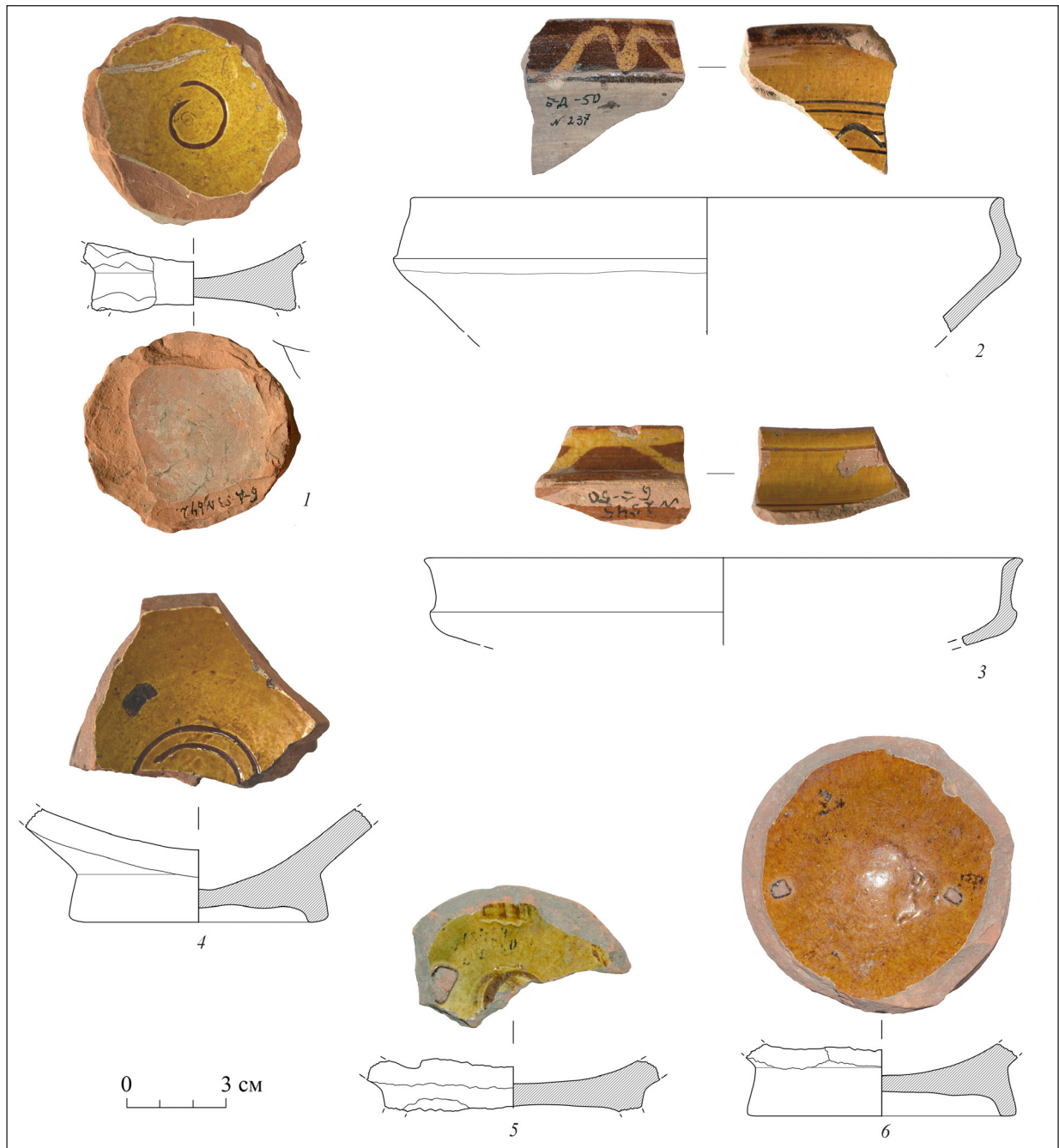

Рис. 3. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка, група 1: 1 — розкопки 1953 р., шифр: БД-1953/692; 2—6 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/237, 2545, 3735, 3454, 621

Fig. 3. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskyi. Byzantine imported ware, group 1: 1 — excavations in 1953, inv. no.: БД-1953/692; 2—6 — excavations in 1950, inv. nos.: БД-1950/237, 2545, 3735, 3454, 621

лізу²³. До того ж далеко не завжди можна достеменно визначити контекст знахідок. У польових списках указано здебільшого номери квадратів та глибини і лише зрідка об'єкти («піч», «яма», «підлога приміщення» та ін.).

²³ Матеріали 1945 р. та більшість знахідок інших років передано до Білгород-Дністровського краєзнавчого музею.

Окремі вироби, що не потрапили до НФ ІА НАН України, відображені на рисунках, знайдених серед архівних матеріалів експедицій у НА ІА НАН України. Зокрема, привертають увагу матеріали робіт Л. Д. Дмитрова 1945 і 1947 рр. Перші містять 69 таблиць, на 17 з яких є зображення середньовічних і ранньомодерних полив'яних посудин (Дмитров 1945, арк. 1, 3, 8—10, 14, 17, 20, 28, 30,

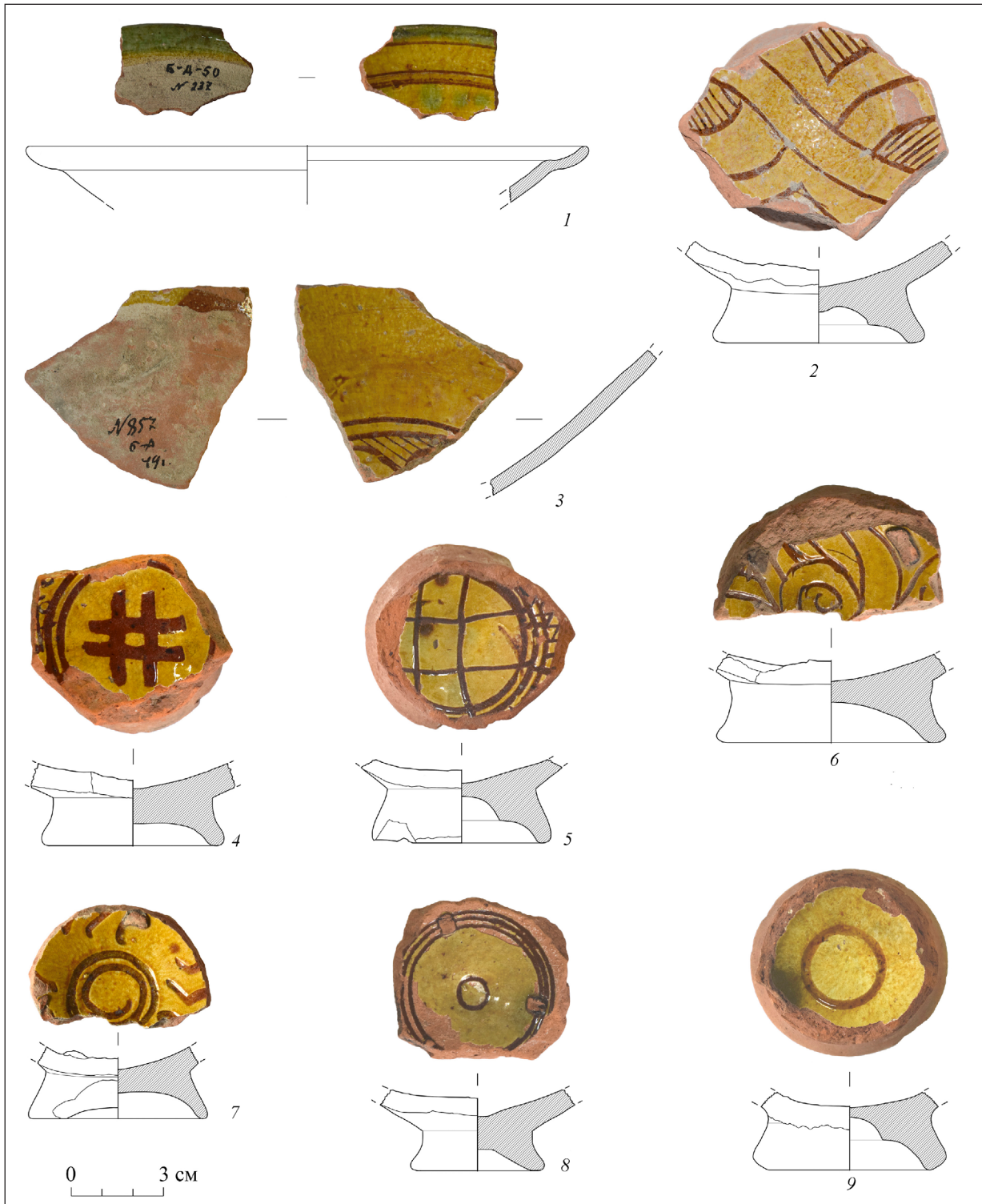

Рис. 4. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довівна кераміка, група 2.1: 1, 4 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/237, 1742; 2, 3, 5, 6, 8, 9 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/857, 857, 781, 742, 750, 842; 7 — розкопки 1953 р., шифр: БД-1953/64

Fig. 4. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiyi. Byzantine imported ware, group 2.1: 1, 4 — excavations of 1950, inv. nos.: БД-1950/237, 1742; 2, 3, 5, 6, 8, 9 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/857, 857, 781, 742, 750, 842; 7 — excavations of 1953, inv. no.: БД-1953/64

32, 33, 35, 36, 37, 39, 24)²⁴. Рисунки виконані

на високому фаховому рівні, чітко відтворюють морфологічні й декоративні особливості предметів, що дозволяє більш-менш упевнено визначити їх атрибуцію. З-поміж других

²⁴ Аркуші № 1, 3, 10, 33, 35, 39 містять зображення виробів візантійського кола.

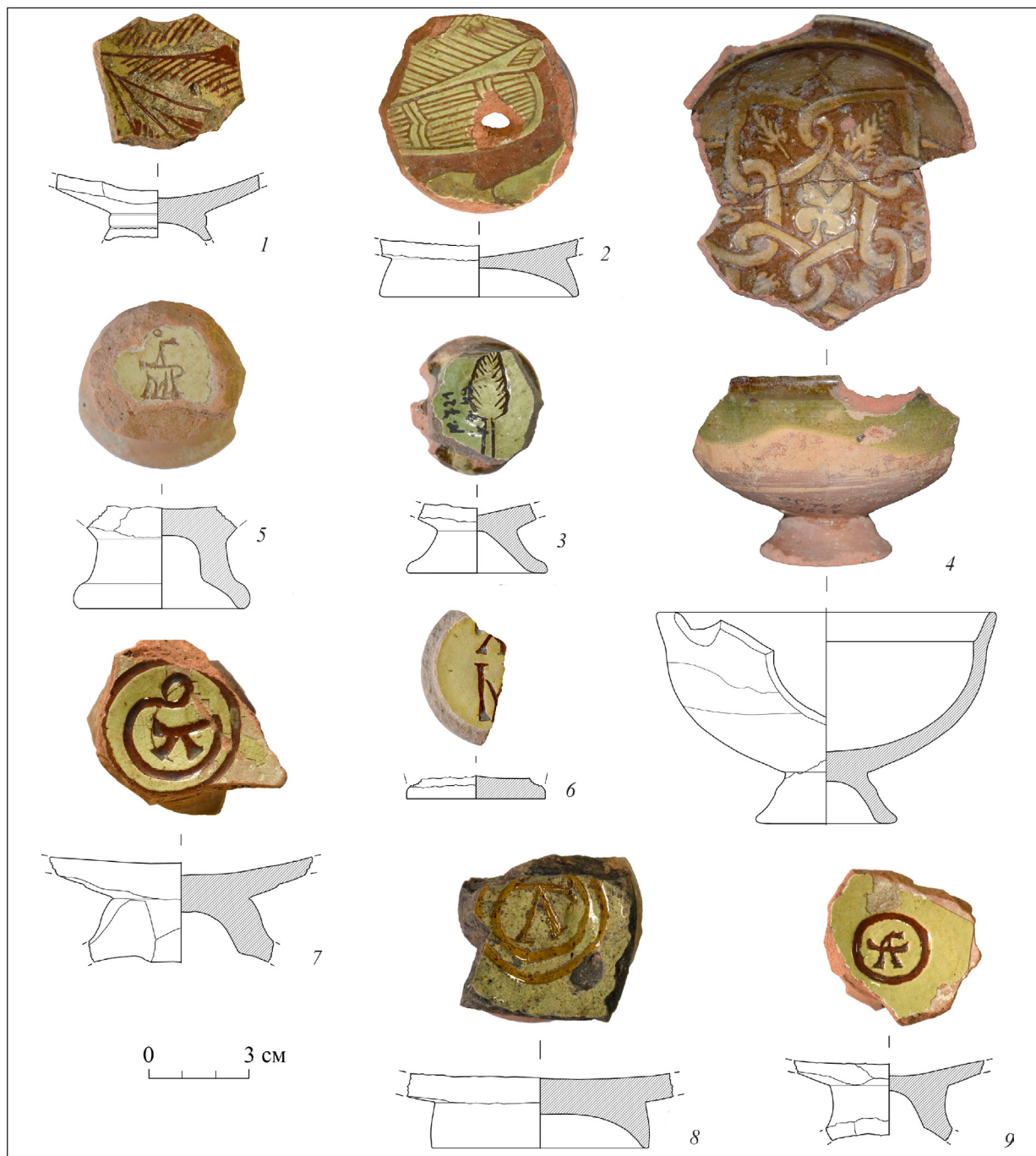

Рис. 5. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка: 1–4 — група 3: 1 — розкопки 1953 р., шифр відсутній; 2, 3 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/781, 721; 4 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/3388,3391. 5–9 — група 2.2: 5 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/3379; 6 — розкопки 1947 р., шифр: БД-1947/787; 7 — розкопки 1953 р., шифр: БД-1953/733; 8, 9 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/173, 387

Fig. 5. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiyi. Byzantine imported ware: 1–4 — group 3: 1 — excavations of 1953, the inv. no. is missing; 2, 3 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/781, 721; 4 — excavations of 1950, inv. nos.: БД-1950/3388,3391; 5–9 — group 2.2: 5 — excavations of 1950, inv. no.: БД-1950/3379; 6 — excavations of 1947, inv. no.: БД-1947/787; 7 — excavations of 1953, inv. no.: БД-1953/733; 8, 9 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/173, 387

зазначимо щоденник Г. П. Крисіна, де на полях також є досить якісні графічні зображення кераміки (Крысин 1947, л. 18). Водночас в обох випадках відсутні дані стосовно контексту й складу формувальної маси керамічних

знахідок. Попри вказані недоліки, детальний аналіз усіх цих даних дозволяє отримати нову інформацію про асортимент і хронологію груп візантійського довізного посуду з розкопу А.

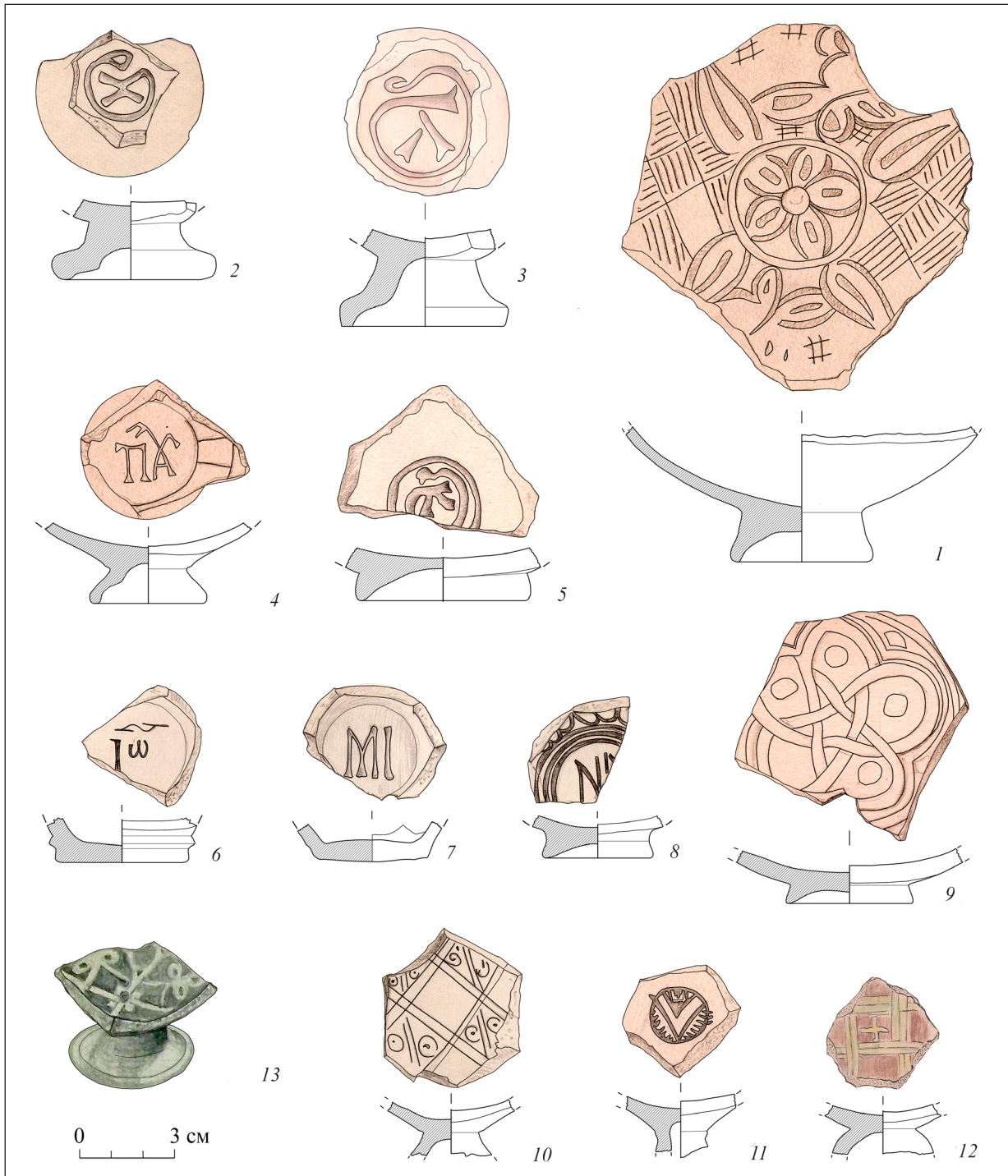

Рис. 6. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка, ймовірно, групи 2 і 3. Матеріали з Наукового архіву Інституту Археології НАН України: 1–12 — матеріали розкопок 1945 р.; 13 — матеріали розкопок 1947 р.

Fig. 6. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Byzantine importedware, probably groups 1 and 2. Materials from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine: 1–12 — materials of excavations in 1945; 13 — and materials of excavations in 1947

Кераміка, яка може бути визначена як візантійська, налічує 37 фрагментованих посудин, репрезентованих у колекції наукових фондів²⁵

²⁵ Ще три вироби — одне дно полив'яної посудини відкритої форми (БД-50/3334) і два вінця горщиків (БД-

(рис. 3–5, 7, 8), і 13 предметів, відображених

50/421 і 1557) — також мають деякі спільні риси з керамікою візантійського кола, але впевнено визначити їх належність до цього імпорту складно, тому їх тут не розглядаємо.

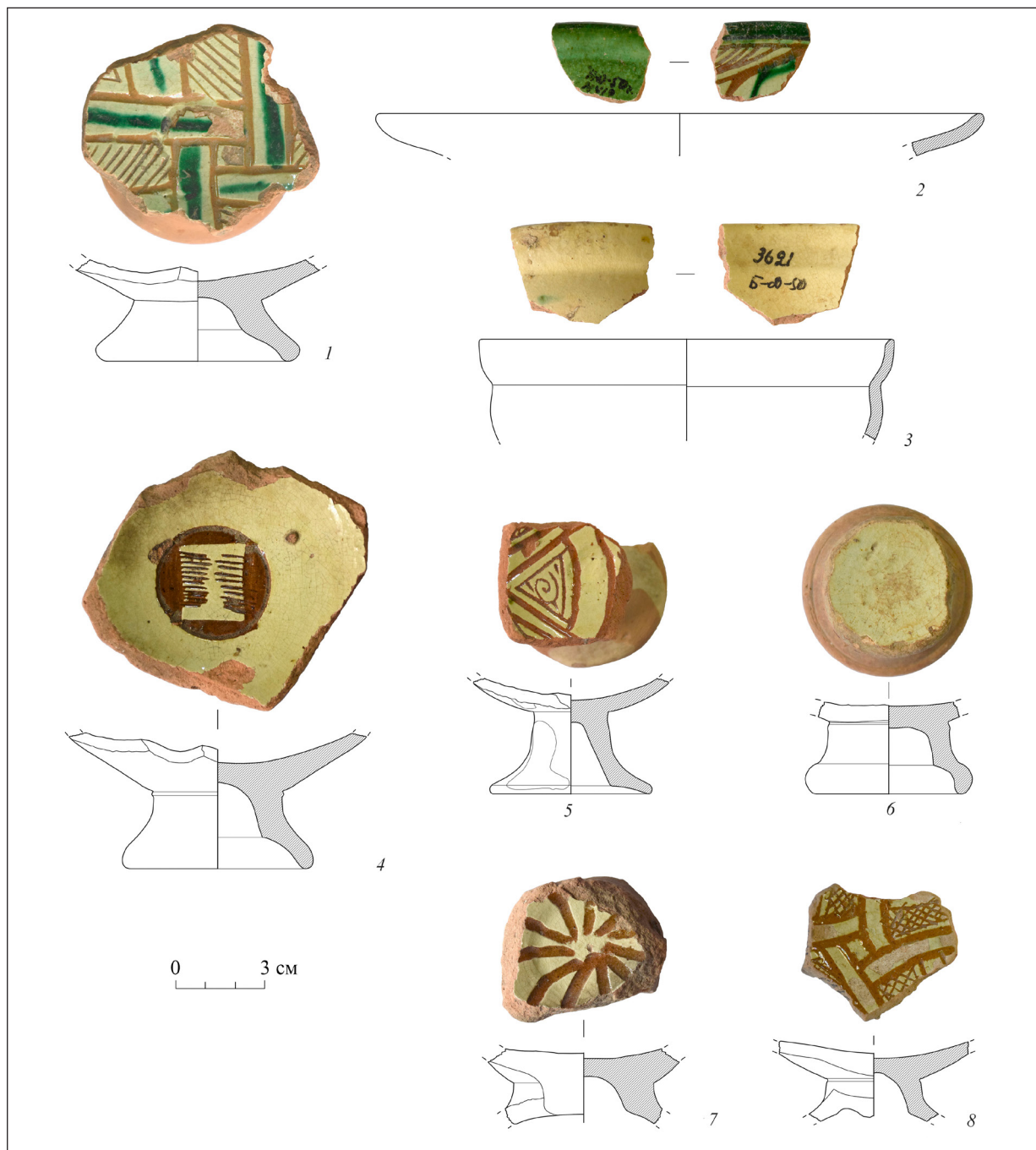

Рис. 7. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка, група 2.2: 1, 5 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/859, 386; 2—4, 6 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/419, 3621, 3443, 411; 7, 8 — розкопки 1953 р., БД-1950/бн, 838

Fig. 7. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiyi. Byzantine imported ware, group 2.2: 1, 5 — excavations of 1949, inv. nos.: БД-1949/859, 386; 2—4, 6 — excavations of 1950, inv. nos.: БД-1950/419, 3621, 3443, 411; 7, 8 — excavations of 1953, inv. nos.: БД-1950/бн, 838

на рисунках із НА ІА НАН України (12 од. — 1945 р., 1 од. — 1947 р.)²⁶ (рис. 6). Це вироби

відкритої форми, які не є технологічно й стилістично гомогенними. Тобто одна стилістична сім'я зі спільними ознаками техніки, стилю та елементів декору може об'єднувати продукцію різних майстерень, що відрізняється за скла-

²⁶ Із них раніше опубліковано чотири предмети, знайдені в 1945 р. (Кравченко, Столярик 1983, рис. 1: 6, 14; Кравченко 1986, рис. 43: 3, 11), 1 — 1947 р. (Дмитров 1952, с. 63, табл. 1: 11; Карашевич 2010, рис. 2: 14); 4 — 1949 р. (Кравченко 1986, рис. 40: 4; Карашевич 2010, рис. 2:

4, 12, 13, 17); 1 — 1950 р. (Карашевич 2010, рис. 2: 15).

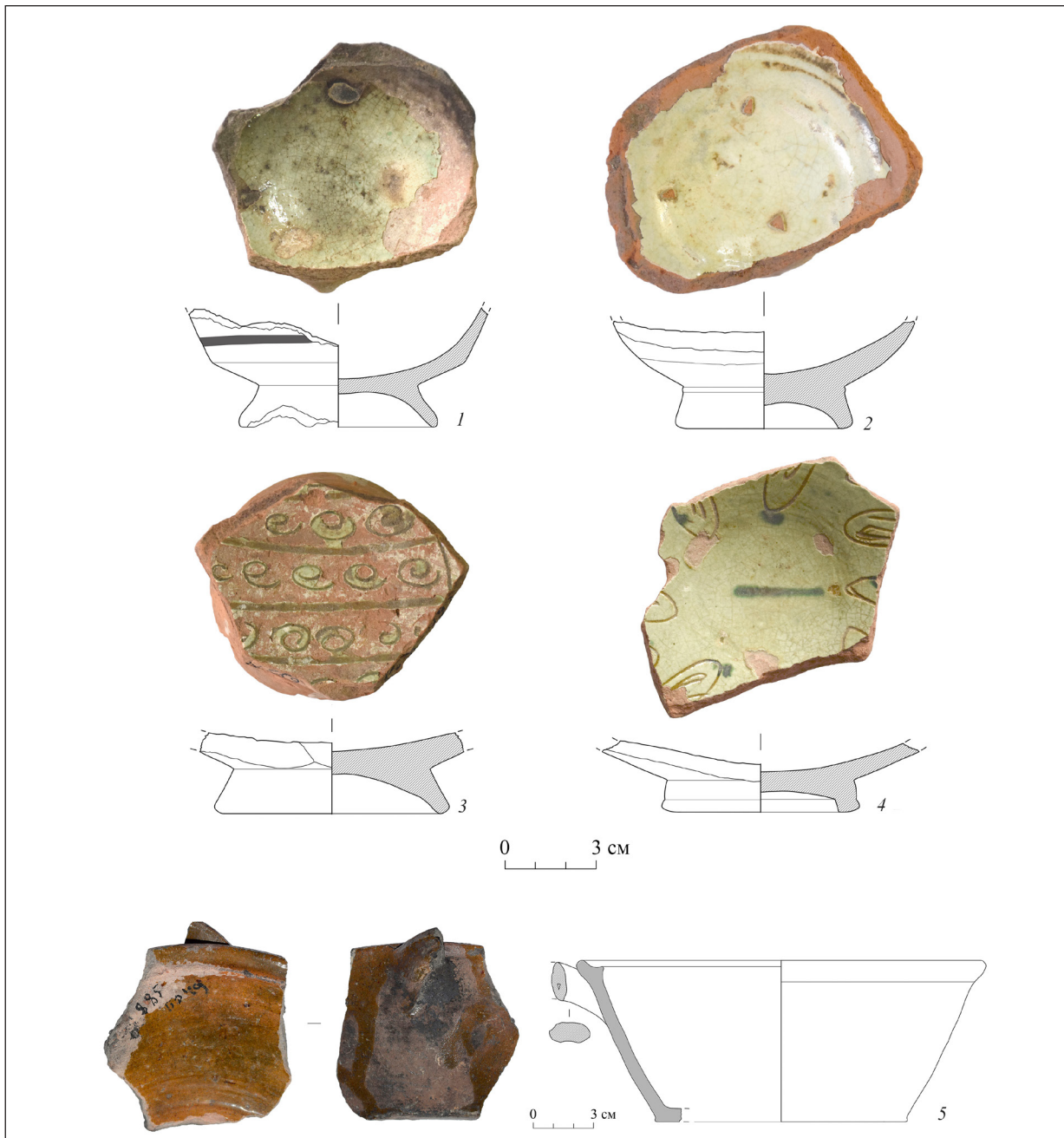

Рис. 8. Середньовічний Білгород, м. Білгород-Дністровський. Візантійська довізна кераміка: 1–3 — група 2.2: 1–2 — розкопки 1950 р., шифр: БД-1950/308, 1162; 3 — розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/259. 4 — група 4, розкопки 1953 р., шифр відсутній; 5 — група 5, розкопки 1949 р., шифр: БД-1949/885

Fig. 8. Medieval Bilhorod, Bilhorod-Dnistrovskiy. Byzantine imported ware: 1–3 — group 2.2: 1–2 — excavations in 1950, code: БД-1950/308, 1162; 3 — excavations of 1949, code: БД-1949/259; 4 — group 4, excavations in 1953, the code is missing; 5 — group 5, excavations of 1949, code: БД-1949/885

дом формувальної маси (див. напр.: Teslenko, Waksman, Ginkut 2021). Так само як і серед однієї технологічної групи, тобто продукції однієї або споріднених майстерень, можуть бути виробу, що належать до різних стилістичних сімей (див., напр.: Waksman 2009; 2015). Для характеристики візантійської кераміки з колекції НФ ІА НАН України пропонуємо її розподіл на

групи за особливостями формувальної маси, які можна визначити візуально²⁷. За цим критерієм

²⁷ Такий метод первинного розподілу масового матеріалу для середньовічної кераміки Північного Причорномор'я застосовується з початку 1990-х рр. Він зарекомендував себе як найбільш прогресивний та продуктивний. Детальніше про його суть і переваги див., напр.: Тесленко 2021, с. 41-42.

рієм тут вирізняється щонайменше п'ять технологічних груп.

Перша об'єднує уламки шести посудин (чотири денця і дві верхні частини з вертикальним бортом та вінцями) зі щільним черепком тьмяно-помаранчевого чи жовто-червоного кольору різної насиченості, дрібнодисперсною формувальною масою, що містить значну кількість дрібного піску й лусочок слюди (рис. 3). Полива коричнево-жовта, темно-жовта та зеленкувато-жовта. Декор на лицьовій поверхні виконано в техніці сграфіто одинарним тонким різцем у вигляді центричних спіралей чи концентричних кіл і хвилі. Зовнішню поверхню борта прикрашає хвиляста лінія, нанесена білим ангобом (рис. 3: 2, 3). За сукупністю технологічних, морфологічних і стилістичних ознак ці шість зразків найбільш близькі до кераміки групи «Novy Svet Ware», далі — NS, яка є хімічно гомогенною. Цю назву група отримала за місцем знахідки великої партії виробів у вантажі середньовічного корабля біля узбережжя селища Новий Світ у південно-східному Криму (Waksman, Teslenko, Zelenko 2009; Waksman, Teslenko 2010)²⁸.

Слід наголосити, що сграфіто кераміка з концентричними колами й спіралями, притаманними цій групі, або «Sgraffito with Concentric Circles» (далі — SCC), — є одним із найпоширеніших пізніх різновидів стилістичної сім'ї т. зв. «Зевксіпової кераміки» або «Zeuxippos Influence Ware», «Zeuxippos Ware Family» ін. (Waksman, François, 2004—2005). SCC стає модним трендом на початку Палеологівської доби і виробляється низкою великих та малих гончарень від Північної Італії та Егейського регіону до Криму, включно із Західною Анатолією, Балканами й центральною Грецією (літ. див.: Waksman, Teslenko 2010; Waksman et al. 2014, p. 415; Waksman forthcoming; Teslenko 2018, с. 471-474). Група NS є продукцією однієї з таких майстерень, місцезнаходження якої досі не визначено²⁹. Період найбільшого поширення SCC загалом і групи NS зокрема, принаймні у Північному Причорномор'ї, визначається

у межах останньої третини — кінця XIII — початку XIV ст. (Teslenko 2018, с. 471-474).

Контекст знахідок кераміки першої групи на розкопі А, вказаний у польових списках, досить розмитий і не сприяє докладнішій хронології ні самої групи, ні археологічних комплексів, із яких вона походить. Фрагменти полив'яних посудин «Zeuxippos Ware Family» стилю SCC відомі на інших ділянках городища також, але й там вони згадуються або без деталізації умов знахідки (Кравченко, Столярик 1983, с. 183-184), або як перевідкладені у більш пізніх шарах (Біляєва 2012, с. 145).

Водночас наявність цих виробів на пам'ятці ілюструє матеріальну культуру самого раннього етапу золотоординського періоду історії Білгорода. Вирізнення в майбутньому стратифікованих археологічних комплексів, що містять цю кераміку, дозволить урешті визначитися з особливостями будівельного горизонту, що відповідає цьому етапу.

Друга група найбільш масова й різноманітна, нараховує 25 од. та виглядає стилістично й морфологічно неоднорідною (рис. 4; 5: 5—9; 7; 8: 1—3). Проте ці вироби поєднують схожі характеристики формувальної маси: випалений черепок крихкий, зернистої структури, від насиченого коричнево-червоного чи жовтогарячого до блілого червонувато-бежевого кольору, іноді з рожевим відтінком. Глиняне тісто містить значну кількість піску, крихти м'якого залізистого мінералу, білі блискучі лусочки, напевно, слюди в більшій чи меншій концентрації. У деяких екземплярах помітні домішки крихти пухкого мінералу білого кольору і/або крупини піску напівпрозорого мінералу білого кольору. Можливо, до цієї групи належить ще дев'ять посудин, зображених на рисунках з архіву (рис. 6: 1—8, 11), принаймні більшість із них має близькі аналогії серед представників групи.

Усі вироби фрагментовані, їхня повна форма не піддається впевненій реконструкції, тому морфологічні особливості можуть бути охарактеризовані лише частково. Три уламки верхніх частин належать двом тарілкам з умовно горизонтальними крисами двох типів (рис. 4: 1; 7: 2) і одній напівсферичній чаші з високими, умовно вертикальними, увігнутими вінцями (рис. 7: 3). Переважна більшість виробів має кільцеві піддони. Три кубки з пласким дном (рис. 5: 6; 6: 6—7). За аналогіями можна припустити, що вони мали дзвоноподібну форму корпусу (див.

²⁸ Звісно, для ґрунтовнішого визначення належності білгородських знахідок до тієї чи іншої групи потрібно здійснити їх археометричні дослідження.

²⁹ Детальніше про хімічний склад сировини, типологічне різноманіття та ареал розповсюдження виробів групи NS див.: Waksman, Teslenko 2010; Waksman et al. 2014, p. 415; Teslenko 2018, с. 471-474.

напр.: Sengalevich 2020, fig. 2: c). Піддони сформовані в техніці наліплювання глиняного кільця з подальшим моделюванням і загладжуванням. Вони належать до трьох основних типів із незначними варіаціями: 1) низькі з більш чи менш близьким до сегменту внутрішнім абрисом та заокругленим опорним краєм (рис. 4: 4, 6, 7, 8; 5: 7; 6: 1, 5; 8: 1—3); 2) низькі, профільовані уступом зсередини (рис. 4: 2, 5, 9); 3) високі, помітно розширені донизу, з ускладненим профілем опорної частини (рис. 5: 5, 7, 9; 6: 2—4, 11; 7: 1, 4—8).

Декоративне оздоблення виробів **другої групи** досить різноманітне. Це неорнаментовані вироби під монохромною глазур'ю (рис. 8: 1, 2; 7: 3, 6); із декором у техніці сграфіто, виконаним одним широким різцем чи двома різцями різної товщини (рис. 4: 5: 5—9; 6: 1—8, 11; 7: 1, 2, 5—8; 8: 3); з елементами резерважу (рис. 7: 4). Полива монохромна, здебільшого жовта різної насиченості й тональності, деколи зовні і по вінцях зелена. Трапляється додаткове оздоблення графічного декору плямами чи смугами зеленої та/або коричневої фарби. З англomовних термінів для такої кераміки вживаються: Monochrome Sgraffito Ware, Green/Brown, Green and Brown Sgraffito Ware, Late Byzantine Sgraffito Ware etc. — далі LBSgr.

За кольором поливи вироби групи поділяються на два блоки: 2.1 і 2.2.

Для першого з них (2.1), що нараховує 9 од., притаманна полива насиченого темно-жовтого чи коричнево-жовтого кольору, коричнево-червоний чи жовтогарячий черепок і піддони першого та другого типів (рис. 4). Орнамент виконаний різцями однієї (близько 0,15—0,20 см) або різної (близько 0,1 та 0,2 см) ширини. Серед елементів декору — концентричні кола й спіралі (стилістична сім'я SCC) як самі собою, так і з додатковими декоративними елементами; вісімкоподібні фігури у поєднанні з густою штриховкою косими лініями; решітка з двох пар перехрещених ліній у центрі посудини тощо. На чотирьох виробках помітні додаткові плями зеленої чи цятки коричневої фарби (рис. 4: 5, 8, 9). Яку частку ці вироби мають у складі візантійського довізного посуду з Білгорода без огляду всіх колекцій визначити складно, так само як і деталізувати його хронологію тут за наявними археологічними свідченнями. Серед опублікованих матеріалів, окрім чаші з розкопок 1945 р. (Кравченко, Столярик 1983, рис. 1: б), до першого блоку більш чи менш

упевнено можна зарахувати ще два вироби (Кравченко 1986, рис. 40: 8, 9).

Такі посудини мають аналогії як за елементами декору, так і за формою піддонів серед довізного посуду візантійського кола із золотоординського Азака (Масловский 2006, с. 393-397; 2010) і Криму (Тесленко 2018, с. 477-478). Це група 14А, за азовською класифікацією, що є найбільш масовою серед візантійського імпорту з цього міста (Масловский 2006, с. 393-397)³⁰. За численними археологічними даними, максимальне поширення її тут визначається кінцем XIII — першою чвертю XIV ст. У цей час її частка серед полив'яного посуду археологічних комплексів може перевищувати 50 %. З другої половини 1330-х рр. вона вже вдвічі поступається продукції південно-східного Криму, а до середини XIV ст. її імпорт зовсім припиняється (Масловский 2008; 2010). А. М. Масловський пропонує більш вузьку хронологію для деяких стилістичних серій, вказуючи, наприклад, що композиції із заштрихованими пелюстками навколо центрального медальйону трапляються лише в комплексах із пулами 1320—1330-х рр. (Масловский 2010, с. 237-238). Дослідник пов'язує походження цієї кераміки з Трапезундом. Якихось вагомих доказів чи то посилянь на результати археологічних досліджень там він не додає, припускаючи, що Азак міг бути «головним імпортером продукції даного виробничого центру» (Масловский 2010, с. 238). Однак цей здогад навряд чи справедливий, оскільки, наприклад, на території Західної Туреччини й Греції подібний посуд так само добре відомий (див. напр.: Papanicola-Bakirtzi 1999, р. 188-189; Böhlendorf-Arslan 2013, р. 344-346, 369, kat. 813, 814, 819, 823, 878, 879; р. 370, kat. 280, 281; Patitucci Uggeri 2018; Ricci, Wohmann 2018 etc.). Крім того, аналогічні за морфологічними й стилістичними ознаками вироби є серед напівфабрикатів гончарного осередку Палеологівської доби (хімічна група S2), локалізованого в районі Сіркеджі у Стамбулі (Waksman, Girgin 2008, fig. 25: a; 26: IST 38, 40-45, 47; Waksman, Erhan, Eskalen 2010, fig. 4: IST 50; Waksman 2012, fig. 2: IST 118; 45; 121). До того ж подібний посуд цього самого центру було ідентифіковано хімічними дослідженнями в керамічному ансамблі стратифікованого комплексу середньовічного монастиря в

³⁰ У публікаціях вона також відома як група 3 візантійського керамічного імпорту з Північного Причорномор'я (Бочаров, Масловський 2012, с. 26-30, рис. 3).

Кучукйали (Küçükyalı), що на азіатській частині Великого муніципалітету Стамбула. Що цікаво, цей контекст за сукупністю нумізматичних і керамічних знахідок також датовано часом не пізніше середини XIV ст. (Ricci, Wohmann 2018; Burlot et. al 2021). Водночас варто наголосити, що археометричні дослідження кераміки першого блоку з Північного Причорномор'я, які б дозволили порівняти хімічний склад їхньої сировини зі стамбульськими знахідками, все ще попереду.

Виробам **другого блоку** (2.2) властива світла, слабо забарвлена у жовтий чи зеленкуватожовтий колір полива зсередини і така сама або зелена ззовні, дещо тьмяний червоно-жовтий або блідий червонувато-бежевий із рожевим відтінком черепок, а також піддони першого, другого та третього типів і дзвоноподібні кубки на пласкому денці. Загалом, це 16 посудин із НФ ІА НАН України і, можливо, сім чи вісім виробів із розкопок 1945 р., рисунки яких знайдено в НА ІА НАН України (рис. 5: 5—9; 6: 2—8, 11; 7; 8: 1—3)³¹. Тут репрезентовано всі три згадані вище техніки оформлення поверхні: три денця й одне вінце належать неорнаментованим посудинам³² (рис. 7: 3, 6; 8: 1, 2); один уламок нижньої частини чаші, прикрашений у техніці резерважу (рис. 7: 4); одне вінце і 18 денець з орнаментом сграфіто, виконаним різцями однієї (близько 0,2—0,3 см) або різної (близько 0,1 та 0,2—0,25 см) ширини; на двох із них сграфіто доповнено розписом смужками зеленої фарби (рис. 7: 1, 2).

Серед них вирізняється **серія чаш із монограмами**. Це 12 посудин (п'ять — із НФ, сім — зображених на рисунках із НА ІА НАН України) зі знаками восьми типів. За одним екземпляром репрезентовані грецькі літери «А», «ПА», «Іω», «N...», «ПРДМ», «МІ» і фрагментована версія «МІХ» (рис. 5: 5, 6, 9; 6: 4, 6—8), п'ять денець прикрашають літери «К» чи «П» (рис. 5: 7, 8; 6: 2, 3, 5). Усі вони, крім «N...», добре відомі як серед кераміки з розкопок Біл-

города (Кравченко, Столярик 1983, с. 187-189, рис. 3; Кравченко 1986, с. 111-113 рис. 43), так і інших пам'яток Північного й Західного Причорномор'я та візантійського світу загалом (огляд див. напр.: Гинькут 2020; Sengalevich 2018; 2021; Сенгалевич 2021).

Монограми на полив'яній кераміці набули поширення у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї в пізньовізантійській період, особливо протягом останнього століття правління династії Палеологів. Їм присвячено низку досліджень. Окрім узагальнювальних праць попередників (Кузев 1974) і публікацій матеріалів окремих пам'яток (Майко 2020), варто назвати ґрунтовні праці останніх років Г. Сенгалевича та Н. Гинькут, де репрезентовані попередні й нові надбання в цій царині, запропонована поновлена класифікація монограм, аналіз походження, сенсу й функцій різних типів абrevіатур на візантійському посуді (Sengalevich 2018; Сенгалевич 2020; 2021; Гинькут 2020). Тож не будемо зупинятися на цих питаннях детально. Наголосимо лише, що серед екземплярів із нашої колекції «ПА» однозначно трактується як родове ім'я правлячої династії Παλαίολόγο — «Палеолог» (Сенгалевич 2018). «А», «К» чи «П» мають щонайменше по два варіанти тлумачення. «А» інтерпретують як першу літеру імені імператора «Андронікоса» чи скорочене написання «Палеолог» (Сенгалевич 2018, с. 165), або «Ἀγίος» чи «Ἀγίασμα», що означає «святий» і «свята вода» (Гинькут 2020, с. 236-237). Знаки схожі на літери «К» чи «П» із продовженням у вигляді спіралі з петелькою на кінці, нерідко вписані в коло, залишаються без впевненого тлумачення. Г. Сенгалевич спочатку вбачав у них літеру «К», трактуючи її як напис «Господь»: Κ(ΥΡ)Ι(Ο)C — *nomen sacrum*, виконаний у декоративній манері. Згодом він дійшов висновку, що варіант, перевернутий на 90°, який демонструє вже літеру «П» або «Л», більш коректний. Дослідник, із певними сумнівами, пропонує вбачати у ній дуже спрощену монограму Палеологів (Сенгалевич 2021, с. 34-35). Цікаво, що ці монограми, будучи досить помітною знахідкою в Білгороді (Кравченко 1986, с. 112-113, рис. 43: 6, 7; Богуславський 2013, рис. 189: 18—20) і на узбережжі Болгарії (Сенгалевич 2021, с. 34-35), значно рідше трапляються в

³¹ Принаймні сім виробів мають аналогічні морфологічні й декоративні ознаки, одне денце з монограмою «N...» дещо відрізняється стилістично (рис. 6: 8). На думку Г. Сенгалевича, це може бути інша керамічна група, на що вказує дещо грубий стиль виконання напису. Він близький до монограм на кераміці сім'ї Зевксипа, які ще недостатньо вивчені. Дякуємо дослідникові за консультацію.

³² Тут, звичайно, не можна бути абсолютно впевненим у відсутності декору, оскільки він міг бути на частинах, які не збереглися.

Криму (Гинькут 2020, с. 237) й Азаці (Бочаров, Масловский 2012, рис. 4: 6)³³.

Інші монограми є скороченнями імен популярних християнських святих. «ПРДМ» — «Продром» (рис. 5: 5), грец. «Πρόδρομος» означає повну канонічну формулу «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος» — «Святий Йоан Предтеча» (Sengalevich 2016, 2021; Гинькут 2020, с. 231-233)³⁴. З іменем цього ж святого покровителя пов'язана, ймовірно, і монограма «Ἰω» — Ἰω(άννης) (рис. 6: 6). У будь-якому разі, таке скорочене написання імені «Йоан» використовується як у візантійській, так і в кириличній писемних традиціях (Сенгалевич 2021, с. 35). Однак на полив'яній кераміці воно трапляється не часто. Окрім двох варіантів такого напису з Білгорода (Кравченко, Столярик 1983, рис. 3: 9; Кравченко 1986, рис. 43: 11), один із яких увійшов до нашої статті, ще два зразки є на денцях кубка й чаші, знайдених у Варні та Каліакрі, що на узбережжі Болгарії (Кузев 1974, с. 169, табл. III: 46, VIII: 46; Бобчев 1979, табл. X: 121). Г. Сенгалевич не виключає їх виготовлення у варненській майстерні, дослідженій А. Кузевим на місці римських терм (Кузев 1974)³⁵. Хоча, безумовно, вирішення цього питання потребує подальших студій, так само як і визначення походження білгородських екземплярів.

Більшого поширення набула формула ΜΙ чи ΜΙΧ (Μιχαήλ) (рис. 5: 6; 6: 7), яку зазвичай асоціюють зі святим Архистратигом Михайлом (Сенгалевич 2021, с. 33).

³³ А. М. Масловський з С. Г. Бочаровим публікують фото лише одного денця з таким знаком, при цьому деталі його хронологічної позиції не розкривають.

³⁴ Перші дослідники, які опублікували таку монограму, пропонували два варіанти її прочитання: як ім'я «Деметріос» — ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, або «Продромос» — ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (Rice 1930, р. 78; Кузев 1974, с. 157, та ін.). Згодом, після знахідки кількох посудин із цією монограмою в крипті базилики Агіос Деметріос у Салоніках, перший варіант розшифровки («Деметріос») узяв гору. Згодом це привело до інтерпретації напису як імені святого покровителя. Згідно з гіпотезою Д. Папаніколи-Бакіртзіс, яку підтримала низка дослідників, ці посудини використовувалися у ритуалах, пов'язаних зі святою джерельною водою в базиліці. Припускалося, що їх роздавали як благословення благочестивим паломникам, подібно до свинцевих ампул, у яких містилося чудодійне миро святого мученика Фессалонійського (див. напр.: Papanikola-Bakirtzis 1999, р. 22). Однак Г. Сенгалевич, залучивши широку доказову базу, переконливо довів доцільність другого варіанту прочитання монограми (Sengalevich 2016, 2021).

³⁵ Як люб'язно повідомив Г. Сенгалевич, у цій майстерні, серед іншого, вироблялися й дзвоноподібні чаші в стилі EIW.

Разом із «ПРДМ» вона була чи не найрозповсюдженішою в Західному й Північному Причорномор'ї, трапляється на візантійських виробах різних груп та має численні локальні імітації, наприклад, у Криму (Гинькут 2020, с. 229-231; Тесленко 2021, с. 87; Teslenko, Waksman, Ginkut 2021).

Хронологія монографічної серії, морфологічно й стилістично наближеної до виробів групи 2.2, за матеріалами Західного й Північного Причорномор'я може бути визначена в межах переважно середини XIV — першої половини — середини XV ст., із незначними варіаціями. У Болгарії нечисленні достовірні археологічні знахідки датуються періодом між другою чвертю XIV і початком XV ст. (Sengalevich 2021, р. 168; Бобчев 1979, 126; Кузев 1974, 164). У Херсонесі поодинокі екземпляри з написами «Георгій» і «ΜΙΧ» знайдено в шарах не раніше 1322 і не пізніше 1340—1357 рр. (Гинькут 2020, с. 237-238). Із-поміж найпізніших археологічних комплексів, що містили візантійські вироби з монограмами, а саме два великих уламки денця чаш із формулою «ПРДМ», слід назвати одну з ям, досліджених на ділянці княжого палацу Мангуп у Криму. За керамічним та нумізматичними матеріалами час її заповнення визначається між 1453 і 1462 рр. (Науменко, Душенко 2017, с. 224-226, рис. 6: 2; 37: 1; Тесленко 2021, с. 113). Основна ж маса знахідок походить із шарів і комплексів другої половини XIV ст., що збігається з піком поширення іншої стилістичної групи візантійського посуду «Elaborate Incised Ware» (EIW), про яку йтиметься далі (огляд літ. див., напр.: Тесленко 2018, с. 459-460; Гинькут 2020).

Із репрезентованої нами колекції виразний контекст вдалося з'ясувати лише для однієї знахідки — денця з монограмою «ПРДМ». Про нього є така інформація у звіті Л. Д. Дмитрова 1950 р.: «у ямі № 2, що знаходилася на південь від вимостки, ... знайдено було молдавську монету³⁶, перегорілі зерна ячменю, фрагмент денця візантійської посудини з рідкісною монограмою» (Дмитров 1950, л. 23, таб. XVIII). Тоб-

³⁶ У польовому списку монета зафіксована під № 3380, 20/X, детально не визначена. У статті І. Карашевич та ін. 2017 р. наведено п'ять молдавських монет із розкопок Білгорода 1950 р., що зберігаються у НФ ІА НАН України. Проте монета, яку було знайдено 20.10.1950 р., не згадується (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017).

то умови білгородської знахідки не протирічать хронології цієї серії в цілому. Більше того, вони свідчать про можливе побутування таких виробів у молдавський період.

Єдиний екземпляр другого блоку з **декором у техніці резерважу** містить зображення двостороннього гребінця в центральному медальйоні (рис. 7: 4). Такі зображення трапляються на полив'яній кераміці як власне візантійських гончарень (Böhlendorf-Arslan 2013, kat. 876, 952; Waksman, Erhan, Eskalen 2010, fig. 4: IST 56), так і їхніх регіональних похідних, що датуються часом не раніше другої половини XIV і не пізніше середини XV ст. (Тесленко 2021, рис. 82: 16). Доречно наголосити, що техніка резерважу загалом добре відома на виробках цієї групи (див. напр.: Tesenko, Waksman, Ginkut 2021, fig. 2). Деякі опубліковані екземпляри в стилі EIW із Білгорода, принаймні ті, що мають піддони третього типу, ймовірно, так само можуть належати до неї (Кравченко 1986, рис. 41: 2, 4).

Також досить цікавою є серія з **розписом тонкими смугами зеленої фарби**. Це одне денце світлоглиняної чаші на високому піддоні типу 3³⁷ та умовно горизонтальне вінце тарілки з ледь піднятим догори краєм (рис. 7: 1—2). На обох посудинах основні елементи декору, виконані широким різцем, поєднуються з ділянками, густо заштрихованими тонкими косими лініями. Композиція доповнена розписом смугами фарби насиченого зеленого кольору.

Вироби, декоровані в аналогічному стилі й техніці, трапляються серед пізньовізантійського посуду в музейних зібраннях (Papanicola-Bakirtzi 1999, p. 88, 91; Böhlendorf-Arslan 2013, Taf. 120—124, 126; François 2017, p. 245, 248; etc.). Однак для опублікованих у каталогах посудин пропонують досить широкі дати: XIII—XIV ст., XIV ст. або XIV—XV ст., які зазвичай не підкріплені чіткими даними про контекст знахідки (Papanicola-Bakirtzi 1999, p. 88, 91; Böhlendorf-Arslan 2013, p. 372-374, 400-410, 413-414; François 2017, p. 245, 248, 266).

Додатковий розпис графічного орнаменту добре відомий на кераміці візантійського кола щонайменше з другої половини XII—XIII ст. Плями й широкі смуги зеленої та коричневої фарб притаманні також першому блоку výro-

бів. Але використання саме тонких темно-зелених смуг стало новим і, можливо, найпізнішим елементом декору групи 2.2. Наприклад, у Азаку, де переважна кількість керамічних ансамблів датується часом не пізніше 1390-х рр., такі вироби не згадуються. Так само вони невідомі в керамічних комплексах 1360—1370-х рр. у Криму, де вже є візантійські EIW (див., напр.: Тесленко 2018, с. 478-479). Водночас вони зафіксовані у контекстах XV ст. Серед задокументованих знахідок назвемо повну форму чаші візантійського кола з ями третьої чверті XV ст. на Мангупі (Тесленко 2021, с. 112-113, рис. 130), а також крупні уламки посудин із культурного шару XV ст., дослідженого 2017 р. у Білгороді (Teslenko, Waksman forthcoming).

Археологічний контекст вдалося з'ясувати і для денця чаші, знайденого в 1949 р. (рис. 7: 1). Воно походить із зачистки долівки в приміщенні № 3 на квадраті 24 (Полевая опись ... 1949, л. 26). За планіграфічними й стратиграфічними спостереженнями (рис. 2) із великою ймовірністю можливо допустити належність цієї споруди до останнього (молдавського) будівельного періоду на розкопі А. Тобто умови знахідки керамічного уламку цілковито узгоджуються з визначенням верхньої дати серії щонайменше першою половиною XV ст. Безумовно, подальші пошуки дозволять деталізувати цей рубіж.

Отже, підсумовуючи огляд виробів другої групи зауважимо, що на її прикладі ми, найімовірніше, маємо справу з діяльністю одного або споріднених гончарних осередків, яка тривала досить довго. Саме тому тут добре вирізняються декоративні блоки й стилістичні серії, які демонструють еволюцію його продукції в часі, відповідно до модних тенденцій, технологічних нововведень чи зміни поколінь майстрів. Археологічні свідчення саме такого виробництва полив'яного посуду Палеологівської доби якраз і зафіксовані розкопками на станції метро району Сіркеджи в Стамбулі (Waksman, Girgin 2008; Waksman, Erhan, Eskalen 2010; Waksman 2012). Як уже згадувалося, серед знайдених тут напівфабрикатів є близькі морфологічні (форми піддонів) й стилістичні (мотиви орнаменту, монограми) аналогії практично всім декоративним серіям першого й другого блоків виділеної нами групи 2. До того ж, у 2021 р. лабораторія археології та археометрії (м. Ліон, Франція) під проводом С. Й. Ваксман провела археометричні дослідження візантійської кераміки з розкопок Білгорода 2017 р., аналогічної другому

³⁷ Це денце двічі опубліковане. Перший раз серед візантійського довізного посуду (Кравченко 1986, рис. 40: 4), другий раз — серед місцевого (Карашевич 2010, рис. 2: 4), деталі контексту знахідки не розкривалися.

блоку цієї групи. Хімічний склад їхньої сировини виявився таким самим, як і в однієї з груп (S2) продукції майстерні Сіркеджи (Teslenko, Waksman forthcoming). Безумовно, для більш ґрунтовних висновків потрібні додаткові студії, серед яких мають бути археометричні дослідження першого блоку (2.1) виробів із Білгорода, але вже зараз можна достатньо упевнено припускати численний і досить тривалий – приблизно з кінця XIII – початку XIV ст. до першої половини XV ст., імпорт сюди продукції цієї константинопольської майстерні.

У **третьої групи** об'єднано чотири вироби зі щільним жовто-червоним чи темно-червоним тонким черепком та дрібнодисперсною формувальною масою, у складі якої помітні природні домішки дрібного піску й крихкого мінералу білого кольору, маленьких блискучих лусочок, можливо, слюди (рис. 5: 1—4). Ці чотири екземпляри репрезентують два морфологічні типи посудин. Перший — невеликі чаші-піали напівсферичної форми на конічних піддонах середньої висоти (одна повна форма й два денця) (рис. 5: 1, 3—4). Другий — більш розверста чаша на низькому, трохи розширеному донизу кільцевому піддоні, що має сегментоподібний абрис внутрішньої поверхні (рис. 5: 2). Полива світла, прозора, всередині жовтого чи зелено-жовтого кольору, зовні — світло-зелена. Усі вироби є типовими зразками добре відомої пізньовізантійської стилістичної сім'ї «Elaborate Incised Ware» (EIW), якій притаманне декорування в техніці резерважу з використанням, зокрема, орнітоморфних і флористичних елементів, як-от на посудинах із розкопу А (детальніше про EIW див., напр.: François 2003; Teslenko 2018, с. 478-480; Teslenko, Waksman, Ginkut 2021, etc.). До цієї ж стилістичної сім'ї мають стосунок ще чотири вироби, зображені на рисунках з архіву (рис. 6: 9, 10, 12, 13), та не менше третини опублікованих екземплярів із Білгорода (Slătineanu 1937, р. 331-340, fig. 9—11; 14; Constantinescu 1959, pl. 1; Кравченко, Столярик 1983, рис. 1; 2; Кравченко 1986, рис. 41—42; Богуславський 2013, рис. 189). Але, як і у випадку з архівними матеріалами, належність їх до тієї чи іншої технологічної групи визначити без натурного вивчення складно.

Виробництво EIW традиційно пов'язували зі столицею Візантійської імперії та її найближчими околицями (Talbot Rice 1930, р. 38, ін.). Це підтверджується й на матеріалах із гончарного осередку району Сіркеджи в Стамбулі, де, окрім

іншого, вироблялися також і EIW (Waksman, Girgin 2008; Waksman, Erhan, Eskalen 2010; Waksman 2012). Проте археометричні дослідження сировини досить представницької серії EIW із Північного Причорномор'я демонструють наявність у їхньому складі не лише продукції Сіркеджи, але навіть Криму та ще не менш ніж чотирьох інших осередків, місцезнаходження яких ще належить з'ясувати (Teslenko, Waksman, Ginkut 2021)³⁸. Тож визначення походження розглянутих зразків належить до завдань майбутніх досліджень.

На теренах Північного Причорномор'я знахідки EIW зафіксовано в комплексах не раніше середини — другої половини XIV ст. і не пізніше кінця XIV — початку XV ст. та довшим, десь до другої чверті XV ст., хронологічним шлейфом для їхніх місцевих імітацій (Масловський 2006, с. 397; Бочаров, Масловський 2012, с. 32-33, рис. 5: 3—13; Зенюк, Масловський 2018, с. 215; Тесленко 2018, с. 478-481; 2021, с. 83-83, рис. 82; 143; Гинькут 2022, с. 430).

Хронологія для EIW із Білгорода тривалий час визначалася досить широко, у межах золотоординського періоду, тобто кінця XIII—XIV ст. (Кравченко, Столярик 1983; Кравченко 1986, с. 102-113). Г. С. Богуславський згодом доречно пропонує звузити дату до другої половини XIV ст., відповідно до даних із інших пам'яток Північного Причорномор'я (Богуславський 2013, с. 783). Однак контекст знахідок жоден із дослідників досі не аналізував. Серед репрезентованих в статті виробів його вдалося з'ясувати для однієї чаші-піали (рис. 5: 4). Згідно з записами в польовому щоденнику А. І. Фурманської, вона походить із заповнення ями № 4 (Фурманская 1950, л. 49), зафіксованої під підлогою споруди № 1а³⁹ (рис. 2). Тобто, ймовірно, цю яму слід поєднувати з будівельним горизонтом, що передував останньому рівню житлово-

³⁸ Зазначимо наявність подібних за формою й декором посудин серед продукції майстерень, зокрема, Салонік (Papanicola-Bakirtzi, р. 188-221) та Нікеї (François 1997, р. 429-430, fig. 10). Цікаво, що серед довізних EIW у Північному Причорномор'ї вони поки що не траплялися (Teslenko, Waksman, Ginkut 2021).

³⁹ У цій самій ямі виявлено дві бронзові монети №№ 3382 і 3395, остання з яких, виявлена 19/10/1950 р., не визначена (Фурманская 1950 р., л. 49). У публікації І. Карашевич та ін. під цією датою згадано лише одну монету з кв. 23, також не визначену (Karashevich, Boldureanu, Dergaciovă 2017, с. 128). Тож уточнити дату ями за нумізматичними матеріалами складно. Комплекс інших знахідок, які могли б цьому сприяти, не аналізується.

господарської забудови, дослідженої на розкопі А. Тож чаша сама собою є хронологічним індикатором для цього горизонту. Вона маркує його верхню дату часом не раніше другої половини XIV ст.

Четверта й п'ята групи містять по одному виробу кожного.

До **четвертої** належить дно посудини відкритої форми з орнаментом сграфіто, доповненим цятками й смужкою темно-зеленої фарби під прозорою, слабо забарвленою в зеленувато-жовтий колір глазур'ю (рис. 8: 4), так само як і на посудинах групи 2.2. Черепок тьмяно-коричнево-червоного кольору, щільний, тісто дрібнодисперсне, насичене дрібними лусочками слюди. Кільцевий піддон низький, майже циліндричний, із профілем, ускладненим незначним виступом назовні. На лицьовій поверхні видно залишки орнаменту у вигляді семи розташованих по колу, радіально видовжених мигдалеподібних пелюсток, заповнених недбалим штрихуванням косими лініями. Контекст знахідки цієї посудини визначити складно, оскільки на ній відсутній польовий шифр⁴⁰. Схожі мотиви декору трапляються на виробах третьої хімічної підгрупи продукції гончарного осередку в Сіркеджі. Однак ця кераміка, на відміну від білгородського зразка, виготовлена зі світлої каолинистої глини (Waksman 2012, p. 148-149, fig. 3: 106). Червоноглиняні посудини з такими самими мотивами сграфіто, доповненими смужками зеленої фарби, відомі на Фасосі (Waksman 2021, p. 67, fig. 10; François 1995, p. 86—101, series Ia to Id, Ig, Ij to II, fig. 1—11, 14—20, 28—42) і є в музейних колекціях (Papanicola-Bakirtzi 1999, p. 100). В. Франсуа пов'язує їх походження з гончарним осередком Лемноса та пропонує датувати XV ст. (François 1995, p. 86-101). Деталізувати хронологічну позицію білгородського зразка за археологічним контекстом складно.

П'яту групу репрезентує глибока посудина відкритої форми, ймовірно, кухонного вжитку, яку частково реконструйовано (рис. 8: 5). Вона має широке пласке дно, прямі, відхилені назовні стінки, потовщені, профільовані канавкою вінця і горизонтально закріплені під ними, дещо задерті догори ручки (кількість їх достеменно встановити складно). Черепок піщанистий, доволі крихкий, блідо-рожевий, частково перепалений до сірого кольору, ймо-

вірно, в процесі експлуатації посудини. У тісті значна кількість піску, дрібні округлі зерна жорстви щільного мінералу білого кольору та пухкого мінералу червоно-коричневого кольору. Полива зеленкувато-жовта, прозора, нанесена на черепок без попередньої ґрунтовки ангобом, вкриває внутрішню поверхню, вінця й ручки посудини, стікаючи окремими пасмами зовні до денця.

Схожі за формою посудини як із горизонтальними ручками, так і без них також відомі в керамічних комплексах Східного Середземномор'я XII—XIII ст. (Avissar, Shtern 2005, p. 96-98, fig. 41: 2, 4; Wartburg 2003, p. 160, fig. 12; Wartburg, Violaris 2009, p. 250-253, fig. 2: 5, 9). За сукупністю технологічних і морфологічних ознак виріб із Білгорода найбільше подібний до зразків групи «Візантія» 16 за А. М. Масловським (Масловский 2006, с. 401-403, рис. 37: 10; Бочаров, Масловский 2012, с. 30, рис. 4: 11). За спостереженнями дослідника, така кераміка надходила в Північне Причорномор'я протягом золотоординського періоду, за винятком останньої чверті XIV ст. Пік поширення припадає на першу третину — 1330—1340-ві рр. Принаймні в підвалі «будинку комерсанта», що припинив існування незабаром після 1336/7 р., ця група становила 12,2 % полив'яного посуду, що, на думку автора досліджень, є характерною рисою багатих комплексів цього часу взагалі (Масловський 2008, с. 97, рис. 12: 6).

У матеріалах Білгорода відомі й інші вироби цієї групи, наприклад, опублікований минулого року одноручний горщик (Тесленко, Мироненко 2022а, с. 147, рис. 7: 5). Контекст обох знайдок указано не чітко⁴¹, що не дозволяє пов'язати їх із якимось конкретним культурним шаром чи архітектурно-археологічним комплексом та уточнити хронологічну позицію. Походження групи достеменно не визначене.

Висновки

Завершуючи перший етап вивчення матеріалів розкопок 1940—1960-х рр. на ділянці середньовічного Білгорода, що з північного сходу від фортечних мурів, зокрема колекції візантійського посуду, ще раз наголосимо на низці важливих спостережень.

⁴¹ Для посудини відкритої форми відомо лише, що вона походить з гл. 3,0 м на кв. 23 (Полевая опись... 1949, л. 28), горщик — із «верхніх шарів» у кв. 186 (Тесленко, Мироненко 2022а, с. 147).

По-перше, аналіз планіграфічних, стратиграфічних і нумізматичних матеріалів цих досліджень дозволяє вже зараз окреслити верхню хронологічну межу існування тут житлово-господарської забудови часом близько середини XV ст., а не кінцем XIV — початком XV ст., як вважалося раніше. Окремі її будівлі збереглися досить добре. Тож при подальшому вивченні колекцій із НФ ІА НАН України залишається надія визначитися, бодай частково, зі складом керамічного ансамблю з них, чого досі не було зроблено.

По-друге, склад довізного візантійського посуду виявився технологічно, стилістично та хронологічно доволі різноманітним, на що раніше не було звернуто достатньо уваги. У ньому нараховано щонайменше п'ять технологічних груп, які також мають хронологічні відмінності⁴². Перша з них за візуальними ознаками подібна до групи NS і належить до стилістичної сім'ї SCC. Час найбільшого поширення такої кераміки в Північному Причорномор'ї визначається в межах останньої третини — кінця XIII — початку XIV ст. Тож згодом вирізнення стратифікованих археологічних комплексів, що містять цю кераміку, дозволить врешті визначитися з особливостями найранішого будівельного горизонту золотоординського Білгорода. Друга група, ймовірно, походила з одного або споріднених гончарних осередків, що функціонували тривалий час — щонайменше з кінця XIII до середини XV ст., тому вона є морфологічно і стилістично досить строкатою. Деякі її декоративні серії, зокрема SCC із вісімкоподібними фігурами, монограмами, розписом тонкими смугами темно-зеленої фарби та ін., можна використовувати як хронологічні індикатори

⁴² У майбутньому, при залученні до вивчення зібрань Білгород-Дністровського краєзнавчого та Одеського археологічного музеїв і застосуванні археометричних методів дослідження, таких груп, безумовно, бути виділено більше.

Бобчев, Л. 1979. Сграфито керамика от Калиакра. *Известия на Народния музей Варна*, XV (XXX), с. 125-136.

Богуславський, Г. 2008. Деякі зауваження до стратиграфії середньовічних шарів Білгород-Тірського городища. *Древнее Причерноморье*, VIII, с. 46-52.

Богуславський, Г. С. 2013. Белгород – Акджа Кермен – Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города). В: Бруяко, И. В., и др. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Одесский археологический музей, с. 757-791.

Бочаров, С. Г., Масловский, А. Н. 2012. Византийская поливная керамика в городах Северного Причерноморья золотоординского периода (вторая полови-

на XIII — конец XIV вв.). *Поволжская археология*, 1, с. 20-36.

для різних проміжків часу в межах означеного періоду. Так само хронологічно значущими є й представники третьої та п'ятої груп, репрезентовані стилістичною сім'єю EIW і кухонним полив'яним посудом, для визначення дати комплексів, відповідно, у межах другої половини XIV — початку XV ст. і кінця XIII — другої третини XIV ст.

По-третє, цілком імовірно, що Білгород був одним із пунктів, куди масово надходила продукція однієї з найпотужніших константинопольських гончарень, рештки якої виявлено у кварталі Сіркеджі сучасного Стамбула, протягом усього періоду її функціонування. У розглянутій колекції вона репрезентована обома блоками групи 2. Для порівняння, наприклад, у Криму ввіз такої кераміки фіксується в обмеженій кількості, а починаючи з рубежу XIV—XV ст. навряд чи мав комерційний сенс узагалі, мабуть, з огляду на власне розвинуте виробництво полив'яного посуду. В Азачі пік надходження технологічно схожого посуду припадає здебільшого на першу половину XIV ст. Отже, на додачу до потенціалу у визначенні хронології культурних шарів і комплексів самого Білгорода довізна візантійська кераміка звідси в кореляції з даними інших пам'яток Північного Причорномор'я має неабияке значення для окреслення періоду діяльності цієї майстерні й хронологічної типології її продукції. На підставі отриманих археологічних даних можна з великою імовірністю говорити про ввіз продукції цього центру в Північне Причорномор'я починаючи десь з кінця XIII і щонайменше до середини XV ст., а також виділити в її складі певні хронологічні реperi. Однак, безумовно, питання ідентифікації його виробів у керамічних комплексах пам'яток, так само як і деталізація хронології окремих стилістичних серій та еволюції продукції осередку в часі, потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет «Україна».

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022. Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 років. Київ: ІА НАН України. 278 с.

Гинькут, Н. В. 2020. Византийские поливные сосуды XIV в. с монограммами из раскопок Херсона и крепости Чембало. *Античная древность и средние века*, 48, с. 225-253.

Гинькут, Н. В. 2022. Имитация поздневизантийских

- образцов керамики в местном производстве генуэзской крепости Чембало. *Античная древность и средние века*, 50, с. 421-434. <https://doi.org/10.15826/adsv.2022.50.024>
- Джанов, А. В. 2019. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454—1456 гг. (по данным книг массарии Каффы). *Сугдейський збірник*, 2 (VIII), с. 70-373.
- Дмитров, Л. Д. 1945. *Білгород-Дністровська археологічна експедиція. Кресленки, рисунки, фото*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1945/7.
- Дмитров, Л. Д. 1946. *Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН СССР за 1945—1946 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1946/8.
- Дмитров, Л. Д. 1947. *Предварительный отчет о работе Белгород-Днестровской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1947/10.
- Дмитров, Л. Д. 1949. Білгород-Дністровська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 39-52.
- Дмитров, Л. Д. 1949. *Отчет о работе Измаильской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1949/19.
- Дмитров, Л. Д., 1950. *Отчет о работе Измаильской археологической экспедиции Института археологии за 1950 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1950/12.
- Дмитров, Л. Д. 1952. Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 59-64.
- Дмитров, Л. Д. 1955. Основні підсумки Измаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 121-123.
- Карашевич, І. В. 2010. Середньовічні матеріали із розкопок Білгород-Дністровської експедиції 1946—1947, 1949—1950 рр. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 129-135.
- Карашевич, І., Болдуряну, А., Дергачева, Л. 2013. Средневековые монеты из раскопок Белгород-Днестровской крепости из фондов Института археологии НАН Украины (предварительные результаты). *Древнее Причерноморье*, X, с. 283-289.
- Клейман, И. Б. 1984. О раскопках в Тире В. А. Шахназарова в 1940 г. В: Телиженко, Т. Н. (ред.). *Новые археологические исследования на Одессине*. Киев: Наукова думка, с. 66-74.
- Клейман, И. Б. 1979. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры — Белгорода. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. и др. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 54-75.
- Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII—XIV вв.)*. Киев: Наукова думка.
- Кравченко, А. А., Столярик, Е. С. 1983. Керамика византийского круга из Белгорода XIII—XIV вв. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 179-190.
- Красножон, А. В. 2012. *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства*. Кишинёв: Stratum plus.
- Красножон, А. В. 2016. *Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях*. Кишинёв: Stratum plus.
- Красножон, А. В. 2023. До питання про датування гласису Аккерманської фортеці. *Південний архів (історичні науки)*, 41, с. 56-66. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-7>
- Крижицький, С. Д. 1972. Стан і завдання археологічних досліджень Тирі-Білгорода. *Вісник АН УРСР*, 7, с. 47-53.
- Крысин, Г. П. 1947. Дневник. 1947 г. август-сентябрь, квадраты 24, 14, 4. В: Дмитров, Л. Д. (ред) *Предварительный отчет о работе Белгород-Днестровской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1947/10.
- Кузев, А. 1974. Средневековна сграфито керамика с монограми от Варна. *Известия на Народния музей Варна*, 10, с. 155-170.
- Кузев, А. 1975. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII—XIV в. *Известия на Народния музей Варна*, 11 (26), с. 140-164.
- Майко, В. В. 2020. Византийские импортные подглазурные монограммы средневековой Сугдеи. *Античная древность и средние века*, 48, с. 212-224.
- Масловский, А. Н. 2006. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2004 г.*, 21, с. 308-472.
- Масловский, А. Н. 2008. Подвал купеческого дома конца первой половины XIV века из Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 6, с. 93-124.
- Масловский, А. Н. 2010. Об одной группе византийской поливной керамики конца XIII — первой половины XIV в. из раскопок золотоордынского Азака. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8, с. 231-252.
- Науменко, В. Е., Душенко, А. А. 2017. Княжеский дворец Мангупского городища: помещение Н южного участка комплекса (по материалам коллекции Р. Х. Лепера Государственного Эрмитажа и современных археологических исследований). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXII, с. 187-238.
- Полевая опись находок Измаильской археологической экспедиции Академии наук УССР 1949 г. В: Дмитров, Л. Д. *Отчет о работе Измаильской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1949/19.
- Полевая опись Измаильской экспедиции 1953 г. В: Фурманская, А. И., Ветштейн, Р. И., Максимов, Е. В. *Отчет о работе Измаильской экспедиции 1953 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1953/7.
- Сенгалевич, Г. 2018. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. *Българско е-Списание за Археология*, 6, с. 157-168.
- Сенгалевич, Г. 2020. Монограмите във византийската писмена култура. *Принос към системното им изследване*. *Известия на Националния археологически институт*, XLVI, с. 301-312.
- Сенгалевич, Г. М. 2021. *Средновековна сграфито керамика с монограми и други подглазурни съкращения от Българските земи*. Автореферат на дисертация «доктор». «Свети Климент Охридски»
- Тесленко, И. Б. 2018. Поливная керамика византийского круга эпохи Палеологов из раскопок крепости в Алуште. *Материалы по археологии, истории и Этнографии Таврии*, XXIII, с. 467-506.
- Тесленко, И. Б. 2021. *Керамика Крыма XV века*. Київ: ІА НАН України.
- Тесленко, І. Б., Мироненко, Л. В. 2022а. Кераміка середньовічного Білгороду: матеріали розкопок 1969, 1971 рр. *Археологія*, 2, с. 128-152. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.128>
- Тесленко, І., Мироненко, Л. 2022б. Кераміка і керамічне виробництво середньовічного Білгороду, історія дослідження, проблеми та перспективи. *Археологія і давня історія України*, 3(44), с. 331-353. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.20>
- Фурманская, А. И. 1946. Дневник № 1. Сентябрь 1946. В: Дмитров, Л. Д. *Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1945—1946 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1946/8.
- Фурманская, А. И. 1950. Дневник № 2. В: Дмитров, Л. Д. *Отчет о работе Измаильской археологической экспедиции Института археологии за 1950 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1950/12.
- Фурманская, А. И. 1958. *Отчет о работе Белгород-*

- Днестровской экспедиции 1958 г. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1958/11.
- Фурманская, А. И. 1959. *Отчет о раскопках в Туре в 1959 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1959/4.
- Фурманская, А. И. 1960. *Отчет о раскопках в Туре в 1960 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1960/10.
- Фурманская, А. И. 1961. *Отчет о работе Белгород-Днестровского отряда античной экспедиции ИА АН СССР за 1961 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1961/10.
- Фурманская, А. И. 1962. *Отчет о раскопках в Туре 1962 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1962/7.
- Фурманская, А. И. 1963. *Отчет Белгород-Днестровской экспедиции о раскопках в Туре в 1963 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1963/10.
- Фурманская, А., Ветштейн, Р., Максимов, Е. 1953. *Отчет о работе Измаильской экспедиции 1953 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1953/7.
- Фурманская, А. И., Максимов, Е. В. 1955. Раскопки в Белгороде-Днестровском. *КСИА УССР*, 4, с. 64-66.
- Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Die spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik*. (Staatliche Museen zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst. Bestandskataloge, Band 3). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Burlot, J., Waksman, S. Y., Ricci, A., Wohmann, R. 2021. *Integrating Archaeological and Archaeometric Data: Examining Late Byzantine Pottery from Küçükalyi*. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E.-E. (eds.). *12th International Congress of AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Athens, 21—27, October 2018. Proceedings*, vol. II, Athens (without ed.), p. 305-316.
- Constantinescu, N. 1959. Contribuții la cunoașterea ceramicii bizantine de la Cetatea Alba (Belgorod-Dniestrovski). *Studii și cercetări istorie veche*, 10 (2), p. 441-451.
- Dergaciovă, L., Stankiewicz, I. 2021. Coin Hoard of Moldovan Copper Coins Found in the Belgorod Fortress on the Dniester River (Ukraine). *Notae Numismaticae/Zapiski Numizmatyczne*, XVI, p. 249-260.
- François, V. 1995. *La céramique byzantine à Thasos*. Athens: École Française d'Athènes.
- François, V. 1997. Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe-début XIVe siècle). *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121(1), p. 411-442.
- François, V. 2003. Elaborate Incised Ware : un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. *Byzantinoslavica*, 61, p. 151-168.
- François, V. 2017. *La vaisselle de terre à Byzance. Catalogue des collections du musée du Louvre*. Paris: Somogy éditions d'art.
- Karashevich, I., Boldureanu, A., Dergaciovă, L. 2017. Un lot de monede descoperite la Cetatea Albă, din colecția Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei din Kiev. *Arheologia Moldovei*, XL, p. 109-142.
- Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Patitucci Uggeri, S. 2018. Patitucci Uggeri S. A Type of Polychrome Derivative «Zeuxippus Ware» from Excavations at Kyme (Turkey). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 449-452.
- Ricci, A., Wohmann, R. 2018. Byzantine Contexts from the Asia Suburbs of Constantinople: Preliminary Remarks on the Ceramics and Archaeology at the Küçükalyi Arkeopark (Istanbul). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 453-458.
- Sengalevich, G. 2016. “Dimitrios” or “Prodromos”. The Case of a Popular Sgraffito Ceramics Monogram. In: Dželebdžić, D., Bojanin, S. (eds.). *Proceedings of the 23rd International Congress of the Byzantine Studies. Belgrade, 22—27 August 2016. Thematic Sessions of Free Communications*. Belgrad, p. 438-439.
- Sengalevich, G. 2018. Medieval Sgraffito Ceramics with Underglazed Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria. Poster. *XIIIth Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*. Athens.
- Sengalevich, G. 2020. The Bulgarian Group of Sgraffito Ceramics with Underglaze Monograms: Characteristics and Problems. *Contributions to Bulgarian Archaeology*, X, p. 185-208.
- Sengalevich, G. 2021. Late Byzantine Glazed Ceramics with Monograms of St. John the Forerunner: Reconsidering the Hypothesis about its Connection with St. Demetrios of Thessaloniki. *Известия на народния музей Варна*, 48 (63), с. 165-190.
- Slătineanu, B., 1937. Contribuțiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă și Enisala, *Revista Fundațiilor Regale* IV, 11, p. 321-340.
- Talbot Rice, D. 1930. *Byzantine Glazed Pottery*. Oxford: Clarendon Press.
- Teslenko, I., Myronenko, L. 2022. Problems in the Archaeological Study of Medieval Bilhorod and its Ceramics (Based on Excavations one of the Pottery Workshop). *Cercetări Arheologice*, 29.2, p. 699-714. <https://doi.org/10.46535/ca.29.2.14>
- Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2021. Late Byzantine Imports of “Elaborate Incised Wares” in Crimea and Local Counterparts: Archaeological Contexts and Archaeometric Investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E.-E. (eds.). *Proceeding of the 12th Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, II. Athens (without ed.), p. 329-338.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed Pottery from the Excavation in Akkerman (Bilgorod-Dniestrovskiy, Ukraine), Preliminary Results of Archaeological and Archaeometric Study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021*.
- Waksman, S. Y. 2012. The First Workshop of Byzantine Ceramics Discovered in Constantinople. Istanbul: Chemical Characterization and Preliminary Typological Study. In: Gelichi, Sauro (a cura di). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009*. Venezia, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2015. Defining the Main “Middle Byzantine Production” (MBP): Changing Perspectives in Byzantine Pottery Studies. In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 397-407.
- Waksman, S. Y. 2021. Byzantine Pottery Production in Constantinople / Istanbul: Recent Excavations and New Issues Regarding the Diffusion of Models and Techniques. In: Kontogiannis, N., Böhlendorf-Arslan, B., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Glazed Wares as Cultural Agents in the Byzantine, Seljuk, and Ottoman Lands*. Istanbul: ANAMED, p. 65-81.
- Waksman S.Y. Forthcoming. “Anaia Ware”, “Troas Ware”: Two Successful Pottery Production Centers in Medieval Western Anatolia. *Festschrift in Honor of Zeynep Mercangöz*.
- Waksman, S. Y., François, V. 2004—2005. Vers une redefinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware. *Bulletin de correspondance hellénique*, 128—129 (2.1), p. 629-724.

Waksman, S. Y., Girgin, Ç. 2008. Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation. *Anatolia Antiqua*, XVI, p. 443-469.

Waksman, S. Y., Erhan, N., Eskalen, S. 2010. Caractérisation des céramiques produites dans les ateliers de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2009. *Anatolia Antiqua*, XVIII, p. 329-337.

Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (eds). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. II. Ciudad Real, p. 851-856.

Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. "Novy Svet Ware", an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Ship-

wreck near Sudak (Crimea, Ukraine) — Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.

Waksman, S. Y., Kontogiannis, N. D., Skartsis, S. S., Vaxevanis, G. 2014. The Main "Middle Byzantine Production" and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis. *Annual of the British School at Athens*, 109, p. 379-422.

Von-Wartburg, M.-L. 2003. Cypriot Contact with East and West as Reflected in Medieval Glazed Pottery from Patphos Region. In: *Actes del VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*. Athènes, p. 153-166.

Wartburg, M.-L., Violaris, Y. 2009. Pottery of a 12th Century Pit from the Palaion Demarcheion Site in Nicosia: a Typological and Analytical Approach to a Closed Assemblage. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (ed). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. I. Ciudad Real, p. 249-264.

Iryna B. Teslenko¹, Liudmyla V. Myronenko²

¹ PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of The National Academy of Sciences of Ukraine, the Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region Department, Researcher at the Laboratory of Archaeology and Archaeometry, CNRS, UMR 5138, Lyon, France; ORCID: 0000-0002-2356-1615, teslenko.i2016@gmail.com

² PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Scientific Funds Sector of the Archaeological Museum Department, ORCID: 0000-0002-8545-0718, ludmila6ko@gmail.com

CERAMICS OF MEDIEVAL BILHOROD:

BYZANTINE WARE FROM THE EXCAVATIONS OF L. D. DMYTROV AND A. I. FURMANSKA

The focus of the study is Byzantine pottery together with its archaeological context from the excavations of Bilhorod (Bilhorod-Dnistrovskyyi, Odesa Oblast, Ukraine), led by L. D. Dmitrov in 1945, 1947, 1949, 1950, and A. I. Furmanska in 1953, which is kept in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine. First of all, the authors concentrated on the analysis of the stratigraphic data at the excavation site and the chronology of its cultural layers and building horizons, from which the ceramic material originates. An analysis of the numismatic finds showed the existence of residential buildings in the studied area from the end of the 13th century until about the middle of the 15th century. The latest date is particularly interesting, because it was previously thought that the quarter ceased to exist at the beginning of the 15th century.

Then, based on the visually detectable features of the raw materials, there were identified five technological groups of earthenware pottery in the Byzantine imported ceramics from these excavations and their chronological position, area of distribution, and possible localisation of their workshops were specified.

The first of them is similar to the Novy Svet (NS) group (fig. 3). It belongs to the heterogenous SCC (Sgraffito with Concentric Circles) stylistic family. The peak of the spread of such pottery in the Northern Black Sea region was between the last third of the 13th — the beginning of the 14th century. Such ceramics were produced in many workshops of the Black Sea and the Mediterranean, but the origin of the NS group has not been clarified yet.

The second group of tableware morphologically and stylistically quite varied (fig. 4; 5: 5—9; 6: 1—8, 11; 7; 8: 1—3). It probably originated from the pottery centres that functioned for a long time, at least from the late 13th to the mid-15th century. Some of decorative series (SCC, with 8-shaped figures, monograms, with thin strips of dark green painting and others) can be used as chronological indicators for different periods of time between late 13th to the mid-15th centuries. The results of archaeometrical study are introduced at least for some of the stylistic series that allowed associating its origin, with the ceramic workshops of Constantinople the remains of which were found in the Sirkeci neighborhood in the Eminönü quarter of the Fatih district in Istanbul, Turkey. All the mentioned above was the most interesting, because it provided data for clarifying both the chronology of the activity of these workshops and the different types of its wares in future perspectives.

The ceramics of the third (the EIW stylistic family), and the fifth (kitchen glazed ware) groups (fig. 5: 1—4 and 8: 5) had also a precise chronology and so could be used as indicators for dating the archaeological contexts within the second half of the 14th — the beginning of the 15th century and the end of the 13th — the second third of the 14th century respectively. The origin of both groups is yet to be explicated.

Key words: North-Western Black Sea region, Medieval Bilhorod, 13th—15th centuries, collections of the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Byzantine pottery.

References

Bobchev, L. 1979. Sgraffito keramika ot Kaliakra. *Izvestiia na Narodniia muzei Varna*, XV (XXX), p. 125-136.

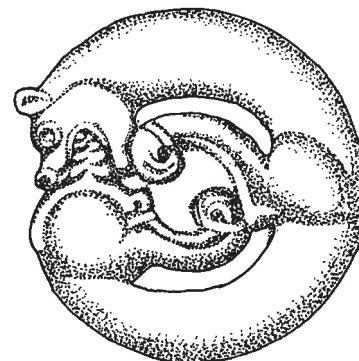
Bohuslavskyyi, H. 2008. Deiaki zauvazhennia do stratyhrafii serednovichnykh shariv Bilhorod-Tirskoho horodyscha. *Drevnee Prichernomorie*, VIII, p. 46-52.

- Boguslavskii, G. S. 2013. Belgorod – Akdzha Kermen – Asprokastro (oчерk istorii i arkheologii srednevekovogo goroda). In: Bruiakо, I. V., Samoilova, T. L. (eds.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odesa: Odesskii arkheologicheskii muzei, p. 757-791.
- Bocharov, S. G., Maslovskii, A. N. 2012. Vizantiiskaia polivnaia keramika v gorodakh Severnogo Prichernomoria zolotoordynskogo perioda (vtoraia polovina XIII — konets XIV vv.). *Povolzhskaia arkheologiya*, 1, p. 20-36.
- Biliaieva, S. O. 2012. *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini (z istorii vzaiemyn u XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Universytet “Ukraina”.
- Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2022. *Akkermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 278 s.
- Ginkut, N. V. 2020. Vizantiiskie polivnye sosudy XIV v. s monogrammami iz raskopok Khersona i kreposti Chembalo. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 48, p. 225-253.
- Ginkut, N. V. 2022. Imitation of the Late Byzantine Pottery Samples by the Local Production in the Genoese Castle of Cembalo. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 50, p. 421-434. <https://doi.org/10.15826/adsv.2022.50.024>
- Dzhanov, A. V. 2019. Kaffa, Krymskoe khanstvo i osmany v 1454—1456 gg. (po dannym knig massarii Kaffy). *Suhdeiskyi zbirnyk*, 2 (VIII), p. 70-373.
- Dmytrov, L. D. 1945. *Bilhorod-Dnistrovska arkheolohichna ekspeditsiia. Kreslenyky, rysunky, foto*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1945/7.
- Dmitrov, L. D. 1946. *Otchet o rabote Belgorod-Dnistrovskoj arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN SSSR za 1945—1946 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1946/8.
- Dmitrov, L. D. 1947. *Predvaritelnyi otchet o rabote Belgorod-Dnistrovskoj ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1947/10.
- Dmytrov, L. D. 1949. Bilhorod-Dnistrovska arkheolohichna ekspeditsiia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, II, p. 39-52.
- Dmitrov, L. D. 1949. *Otchet o rabote Izmail'skoi ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1949/19.
- Dmitrov, L. D., 1950. *Otchet o rabote Izmail'skoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii za 1950 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1950/12.
- Dmytrov, L. D. 1952. Rozkopky v m. Bilhorodi-Dnistrovskomu v 1947 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IV, p. 59-64.
- Dmytrov, L. D. 1955. Osnovni pidsumky Izmail'skoi arkheolohichnoi ekspeditsii 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, V, p. 121-123.
- Karashevych, I. V. 2010. Medieval materials from excavations Belgorod- Dnestrovsky expedition 1946—1947, 1949—1950 1946—1947, 1949—1950 rr. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3, p. 129-135.
- Karashevich, I., Boldurianu, A., Dergacheva, L. 2013. Srednevekovye monety iz raskopok Belgorod-Dnistrovskoj kreposti iz fondov Instituta arkheologii NAN Ukrainy (predvaritelnye rezultaty). *Drevnee Prichernomore*, X, p. 283-289.
- Kleiman, I. B. 1984. O raskopkakh v Tire V. A. Shakhnazarova v 1940 g. In: Telizhenko, T. N. (ed.). *Novye arkheologicheskie issledovaniia na Odesshchine*. Kyiv: Naukova dumka, p. 66-74.
- Kleiman, I. B. 1979. Stratigrafia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry — Belgoroda. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (eds.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 54-75.
- Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII—XIV vv.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kravchenko, A. A., Stoliarik, E. S. 1983. Keramika vizantiiskogo kruga iz Belgoroda XIII—XIV vv. In: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 179-190.
- Krasnozhon, A. V. 2012. *Krepost Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriia stroitelstva*. Kishinev: Stratum plus.
- Krasnozhon, A. V. 2016. *Krepost Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniakh*. Kishinev: Stratum plus.
- Krasnozhon, A. V. 2023. Do pytannia pro datuvannia hlasysu Akkermanskoj fortetsi. Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky), 41, s. 56–66. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-7>
- Kryzhytskyi, S. D. 1972. Stan i zavdannia arkheolohichnykh doslidzhen Tiry-Bilhoroda. *Visnyk AN URSR*, 7, p. 47-53.
- Krysin, G. P. 1947. Dnevnik. 1947 g. avgust-sentiabr, kvadraty 24, 14, 4. In: Dmitrov, L. D. (ed.) *Predvaritelnyi otchet o rabote Belgorod-Dnistrovskoj ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1947/10.
- Kuzev, A. 1974. Srednevekovna sgrafito keramika s monogramami ot Varna. *Izvestia na Narodnia muzey Varna*, 10, p. 155-170.
- Kuzev, A. 1975. Arheologicheski dannii za proizvodstvo na sgrafito i dekorativna keramika vav Varna prez XIII—XIV v. *Izvestia na Narodnia muzey Varna*, 11 (26), p. 140-164.
- Maiko, V. V. 2020. Vizantiiskie importnye podglazurnye monogrammy srednevekovoi Sugdei. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 48, p. 212-224.
- Maslovskii, A. N. 2006. Keramicheskii kompleks Azaka. Kratkaia kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu v 2004 g.*, 21, p. 308-472.
- Maslovskii, A. N. 2008. Podval kupecheskogo doma kontsa pervoi poloviny XIV veka iz Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 6, p. 93-124.
- Maslovskii, A. N. 2010. Ob odnoi gruppe vizantiiskoi polivnoi keramiki kontsa XIII — pervoi poloviny XIV v. iz raskopok zolotoordynskogo Azaka. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8, p. 231-252.
- Naumenko, V. E., Dushenko, A. A. 2017. Kniazheskii dvorets Mangupskogo gorodishcha: pomeshchenie H iuzhnogo uchastka kompleksa (po materialam kollektcii R. Kh. Lepera Gosudarstvennogo Ermitazha i sovremennykh arkheologicheskikh issledovaniia). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXII, p. 187-238.
- Polevaia opis nakhodok Izmail'skoi arkheologicheskoi ekspeditsii Akademii nauk USSR 1949 g. In: Dmitrov, L. D. *Otchet o rabote Izmail'skoi ekspeditsii*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1949/19.
- Polevaia opis Izmail'skoi ekspeditsii 1953 g. In: Furmanskaia, A. I., Vetshtein, R. I., Maksimov, E. V. *Otchet o rabote Izmail'skoi ekspeditsii 1953 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1953/7.

- Sengalevich, G. 2018. Vizantiyska sgrafito keramika s monogramami na Paleolozite. *Balgarsko e-Spisanie za Arheologia*, 6, p. 157-168.
- Sengalevich, G. 2020. Monogramite vav vizantiyskata pismena kultura. *Prinos kam sistemnoto im izsledvane. Izvestia na Nacionalnia arheologicheski institut*, XLVI, p. 301-312.
- Sengalevich, G. M. 2021. *Srednovkovna sgrafito keramika s monogramami i drugi podglazurni sakrashtenia ot Balgarskite zemi*. Avtoreferat na disertatsia "doctor". Sofiiski universitet "Sveti Kliment Ohridski".
- Teslenko, I. B. 2018. Polivnaia keramika vizantiiskogo kruga epokhi Paleologov iz raskopok kreposti v Alushte. *Materialy po arheologii, istorii i Etnografii Tavrii*, XXIII, p. 467-506.
- Teslenko, I. B. 2021. *Keramika Kryma XV veka*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Teslenko, I. B., Myronenko, L. V. 2022a. Ceramics of the medieval Bilhorod: excavations materials of 1969, 1971. *Arheologia*, 2, p. 128-152. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.128>
- Teslenko, I., Myronenko, L. 2022b. Ceramics and ceramic production of medieval Bilhorod, history of research, problems and prospects. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(44), p. 331-353. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.03.20>
- Furmanskaia, A. I. 1946a. Dnevnik № 1. Avgust 1946. In: Dmitrov, L. D. (ed.). *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskoi arheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR za 1945—1946 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1946/8.
- Furmanskaia, A. I. 1946b. Dnevnik № 2. Sentiabr 1946. In: Dmitrov, L. D. (ed.). *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskoi arheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR za 1945—1946 gg.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1946/8.
- Furmanskaia, A. I. 1950. Dnevnik № 2. In: Dmitrov, L. D. *Otchet o rabote Izmailskoi arheologicheskoi ekspeditsii Instituta arheologii za 1950 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1950/12.
- Furmanskaia, A. I. 1958. *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskoi ekspeditsii 1958 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1958/11.
- Furmanskaia, A. I. 1959. *Otchet o raskopkakh v Tire v 1959 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959/4.
- Furmanskaia, A. I. 1960. *Otchet o raskopkakh v Tire v 1960 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1960/10.
- Furmanskaia, A. I. 1961. *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskogo otriada antichnoi ekspeditsii IA AN SSSR za 1961 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1961/10.
- Furmanskaia, A. I. 1962. *Otchet o raskopkakh v Tire 1962 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1962/7.
- Furmanskaia, A. I. 1963. *Otchet Belgorod-Dnestrovskoi ekspeditsii o raskopkakh v Tire v 1963 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1963/10.
- Furmanskaia, A., Vetshtein, R., Maksimov, E. 1953. *Otchet o rabote Izmailskoi ekspeditsii 1953 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1953/7.
- Furmanskaia, A. I., Maksimov, E. V. 1955. Raskopki v Belgorode-Dnestrovskom. *KSIA USSR*, 4, p. 64-66.
- Avissar, M., Stern, E. J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid, and Mamluk Periods in Israel*. Israeli Antiquities Authority Reports, 26. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.
- Böhlendorf-Arslan, B. 2013. *Die spätantike, byzantinische und postbyzantinische Keramik*. (Staatliche Museen zu Berlin — Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst. Bestandskataloge, Band 3). Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Burlot, J., Waksman, S. Y., Ricci, A., Wohmann, R. 2021. *Integrating Archaeological and Archaeometric Data: Examining Late Byzantine Pottery from Küçükyalı*. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E-E. (eds.). *12th International Congress of AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, Athens, 21—27, October 2018. Proceedings*, vol. II, Athens (without ed.), p. 305-316.
- Dergaciova, L., Stankiewicz, I. 2021. Coin Hoard of Moldovan Copper Coins Found in the Belgorod Fortress on the Dniester River (Ukraine). *Notae Numismaticae/Zapiski Numizmatyczne*, XVI, p. 249-260.
- François, V. 1995. *La céramique byzantine à Thasos*. Athens: École Française d'Athènes.
- François, V. 1997. Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe-début XIVe siècle). *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121(1), p. 411-442.
- François, V. 2003. Elaborate Incised Ware : un témoin du rayonnement de la culture byzantine à l'époque paléologue. *Byzantinoslavica*, 61, p. 151-168.
- François, V. 2017. *La vaisselle de terre à Byzance. Catalogue des collections du musée du Louvre*. Paris: Somogy éditions d'art.
- Karashevich, I., Boldureanu, A., Dergaciova, L. 2017. Un lot de monede descoperite la Cetatea Albă, din colecția Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei din Kiev. *Arheologia Moldovei*, XL, p. 109-142.
- Papanicola-Bakirtzi, D. (ed.). 1999. *Byzantine Glazed Ceramics*. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Patitucci Uggeri, S. 2018. Patitucci Uggeri S. A Type of Polychrome Derivative «Zeuxippus Ware» from Excavations at Kyme (Turkey). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 449-452.
- Ricci, A., Wohmann, R. 2018. Byzantine Contexts from the Asia Suburbs of Constantinople: Preliminary Remarks on the Ceramics and Archaeology at the Küçükyalı Arkeopark (Istanbul). In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 453-458.
- Sengalevich, G. 2016. "Dimitrios" or "Prodromos". The Case of a Popular Sgraffito Ceramics Monogram. In: Dželebdžić, D.,

- Bojanin, S. (eds.). *Proceedings of the 23rd International Congress of the Byzantine Studies. Belgrade, 22—27 August 2016. Thematic Sessions of Free Communications*. Belgrad, p. 438-439.
- Sengalevich, G. 2018. Medieval Sgraffito Ceramics with Underglazed Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria. Poster. *XIIIth Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*. Athens.
- Sengalevich, G. 2020. The Bulgarian Group of Sgraffito Ceramics with Underglaze Monograms: Characteristics and Problems. *Contributions to Bulgarian Archaeology*, X, p. 185-208.
- Sengalevich, G. 2021. Late Byzantine Glazed Ceramics with Monograms of St. John the Forerunner: Reconsidering the Hypothesis about its Connection with St. Demetrios of Thessaloniki. *Известия на народния музей Варна*, 48 (63), с. 165-190.
- Slătineanu, B., 1937. Contribuțiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă și Enisala, *Revista Fundațiilor Regale* IV, 11, p. 321-340.
- Talbot Rice, D. 1930. *Byzantine Glazed Pottery*. Oxford: Clarendon Press.
- Teslenko, I., Myronenko, L. 2022. Problems in the Archaeological Study of Medieval Bilhorod and its Ceramics (Based on Excavations one of the Pottery Workshop). *Cercetări Arheologice*, 29.2, p. 699-714. <https://doi.org/10.46535/ca.29.2.14>
- Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2021. Late Byzantine Imports of “Elaborate Incised Wares” in Crimea and Local Counterparts: Archaeological Contexts and Archaeometric Investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N., Bia, E.-E. (eds.). *Proceeding of the 12th Congress AIECM3 On Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics*, II. Athens (without ed.), p. 329-338.
- Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed Pottery from the Excavation in Akkerman (Bilgorod-Dnistrovskiy, Ukraine), Preliminary Results of Archaeological and Archaeometric Study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021*.
- Waksman, S. Y. 2012. The First Workshop of Byzantine Ceramics Discovered in Constantinople. Istanbul: Chemical Characterization and Preliminary Typological Study. In: Gelichi, Sauro (a cura di). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla Ceramica Medievale nel Mediterraneo, Venezia, 23—27 novembre 2009*. Venezia, p. 147-151.
- Waksman, S. Y. 2015. Defining the Main “Middle Byzantine Production” (MBP): Changing Perspectives in Byzantine Pottery Studies. In: Hazırlayan, Y., Yenişehirlioğlu, F. (eds.). *Proceedings of the XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, 19—24 October 2015, Antalya*. Antalya (without ed.), p. 397-407.
- Waksman, S. Y. 2021. Byzantine Pottery Production in Constantinople / Istanbul: Recent Excavations and New Issues Regarding the Diffusion of Models and Techniques. In: Kontogiannis, N., Böhlendorf-Arslan, B., Yenişehirlioğlu, F. (ed.). *Glazed Wares as Cultural Agents in the Byzantine, Seljuk, and Ottoman Lands*. Istanbul: ANAMED, p. 65-81.
- Waksman S.Y. Forthcoming. “Anaia Ware”, “Troad Ware”: Two Successful Pottery Production Centers in Medieval Western Anatolia. *Festschrift in Honor of Zeynep Mercangöz*.
- Waksman, S. Y., François, V. 2004—2005. Vers une redefinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware. *Bulletin de correspondance hellénique*, 128—129 (2.1), p. 629-724.
- Waksman, S. Y., Girgin, Ç. 2008. Les vestiges de production de céramiques des fouilles de Sirkeci (Istanbul). Premiers éléments de caractérisation. *Anatolia Antiqua*, XVI, p. 443-469.
- Waksman, S. Y., Erhan, N., Eskalen, S. 2010. Caractérisation des céramiques produites dans les ateliers de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2009. *Anatolia Antiqua*, XVIII, p. 329-337.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I., Zelenko, S. 2009. Glazed Wares as Main Cargoes and Personal Belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a Diversity of Origins Investigated by Chemical Analysis. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (ed). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. II. Ciudad Real, p. 851-856.
- Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. “Novy Svet Ware”, an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) — Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39.2, p. 357-375.
- Waksman, S. Y., Kontogiannis, N. D., Skartsis, S. S., Vaxevanis, G. 2014. The Main “Middle Byzantine Production” and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis. *Annual of the British School at Athens*, 109, p. 379-422.
- Von-Wartburg, M.-L. 2003. Cypriot Contact with East and West as Reflected in Medieval Glazed Pottery from Patphos Region. In: *Actes del VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*. Athènes, p. 153-166.
- Wartburg, M.-L., Violaris, Y. 2009. Pottery of a 12th Century Pit from the Palaion Demarcheion Site in Nicosia: a Typological and Analytical Approach to a Closed Assemblage. In: Zozaya Stabel-Hansen, J., Retuerce Velasco, M., Hervas Herrera, M.-Á., De Juan Garcia, A. (eds). *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo Ciudad Real-Almagro 2006*. T. I. Ciudad Real, p. 249-264.

© Р. М. РЕЙДА, А. В. ГЕЙКО,
С. В. САПЕГІН *2023

ЖІНОЧЕ ПОХОВАННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ЧЕРВОНОЛАКОВИМ ГЛЕКОМ ПРОВІНЦІЙНОГО РИМСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА З ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Статтю присвячено публікації матеріалів поховання 88 Шишацького могильника черняхівської культури. Комплекс належить до орієнтованих головою в північному напрямку, в ньому поховано молоду жінку. Крім чисельного комплексу особистих речей та деталей костюма, серед супроводу померлої містився червонолаковий одноручний глек провінційноримського походження, що став першою такою знахідкою на теренах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Ключові слова: Шишацький могильник, доба Великого переселення народів, пізньоримський період, черняхівська культура, поховання.

Шишацький археологічний комплекс, до складу якого входять поселення та могильник черняхівської культури, є однією з найбільших пам'яток не тільки Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, але й усього ареалу цієї спільноти. Його місце серед пам'яток регіону важливе не тільки у зв'язку зі значною кількістю досліджених поховань, але й тим, що він великою мірою репрезентує фінальну фазу існування черняхівської культури, яка припадає на гунський час. Введенню до наукового обігу

матеріалів із Шишацького могильника присвячено чимало наукових робіт (див., напр.: Рейда, Гейко, Сапегін 2014, с. 193-204; 2019, с. 23-29; 2020, с. 186-195; 2021, с. 95-109 та ін.).

Цю статтю присвячено публікації окремого дослідженого комплексу поховання 88, супровід у якому містить низку непересічних виробів та їх поєднань. Шишацький могильник скіфського часу та черняхівської культури відкритий А. В. Гейком у 2009 р. Він розташований за 0,8—1,0 км на захід від смт Шишаки, з правого боку балки, на дні якої — ставки, в урочищі Дернова Долина. Поверхня, де розташований могильник, ледь нахилена в бік балки; раніше вона розорювалася.

Варто констатувати, що нині могильник зруйновано кар'єром (глибиною 6—7 м) Шишацького цегельного заводу, внаслідок чого знищено значну (на сьогодні не визначену остаточно) площу пам'ятки. Особливо активно роботи проводились тут у 2007—2008 рр. За свідченням інформаторів, працівники заводу та місцеві жителі грабіжницьки розкопували поховання. Знахідки (в основному цілі посудини, понад 20 екземплярів) було продано в м. Київ та вивезено до РФ.

Знахідки на території кар'єру та його околиць відомі ще з кінця ХХ ст. В експозиції Шишацького районного музею представлено два черпаки скіфського часу, знайдені в 70-х рр. ХХ ст. у зруйнованому кургані, очевидно, на місці кар'єру, неподалік цегельного заводу. Нині кар'єр не експлуатується.

Зауважимо, що в багатьох місцях було зрізано верхній культурний шар могильника, а в більшості місць підрізано і сам материк. Могильник та окремі його поховання (повністю або частко-

* РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, кандидат історичних наук, ORCID: 0000-0001-7512-8074, romanreyda@ukr.net

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, ORCID: 0000-0002-4590-1115, filoarh@ukr.net

САПЕГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник заслужений учитель України, Музей-заповідник А. С. Макаренка, ORCID: 0000-0002-9792-4327, folium_sv@ukr.net

во) зруйновані й траншеєю, на дні якої лежить труба, що проходить зі сходу на захід до місцевих очисних споруд, розташованих неподалік цегельного заводу.

Археологічні дослідження пам'ятки розпочалися 2010 р. Із цього часу було досліджено 156 поховань, більшість із яких (до 80 %) склали поховання-інгумації, орієнтовані в західному напрямку. Характерною рисою дослідженої частини могильника є порівняно незначна кількість (3) поховань кремованих людських решток.

Розкопки 2014 р. продовжено, як і у попередні сезони, на площі, де раніше проводив розкривні роботи Шишацький цегельний завод, який нині не функціонує. У зв'язку з цим фіксується практично повна відсутність культурних нашарувань, знищених розкритом. Лише північно-західна частина майданчика зберегла ділянку культурного шару, порушеного та частково перевідкладеного ходом землерийної техніки.

Розкопки велися, як і в попередні сезони, суцільною площею, траншеями завширшки 2 м. Поховання 88 виявлено в траншеї Б3 (кв. 34/2, 35/2) і траншеї Б4 (кв. 34/1, 35/1).

Воно являло собою трупопокладення дорослої жінки та містилося на глибині 1,82 м. Визначення статі здійснено за супровідним інвентарем та остеологічними матеріалами (див. Додаток 1). Пляма від поховання простежувалася з глибини 1,70 м від рівня сучасної денної поверхні.

На глибині 1,60—1,70 м від рівня сучасної денної поверхні над могильною плямою під час зачистки траншеї виявлено мініатюрний бронзовий ніж, імовірно, винесений вище землерийними тваринами.

Могильна яма мала підпрямокутну форму із заокругленими кутами (рис. 1). Її довгий західний бік дещо довший (на 0,1—0,15 м) за східний. Максимальна довжина ями сягала 2,25 м, а її максимальна ширина — 0,95—1,0 м, глибина — 1,82 м.

Похована орієнтована головою в північному напрямку (рис. 1). Основна частина посткраніального скелета була цілою, а в ділянці грудної клітини порушена гніздом-норою пташок бджолоїдок. Небіжчиця лежала випростано на спині, верхні кінцівки — вздовж тулуба, а її череп лицевою частиною був повернутий у західному напрямку. Кістки нижньої лівої кінцівки, дещо зігнутої, трохи зміщені в західно-

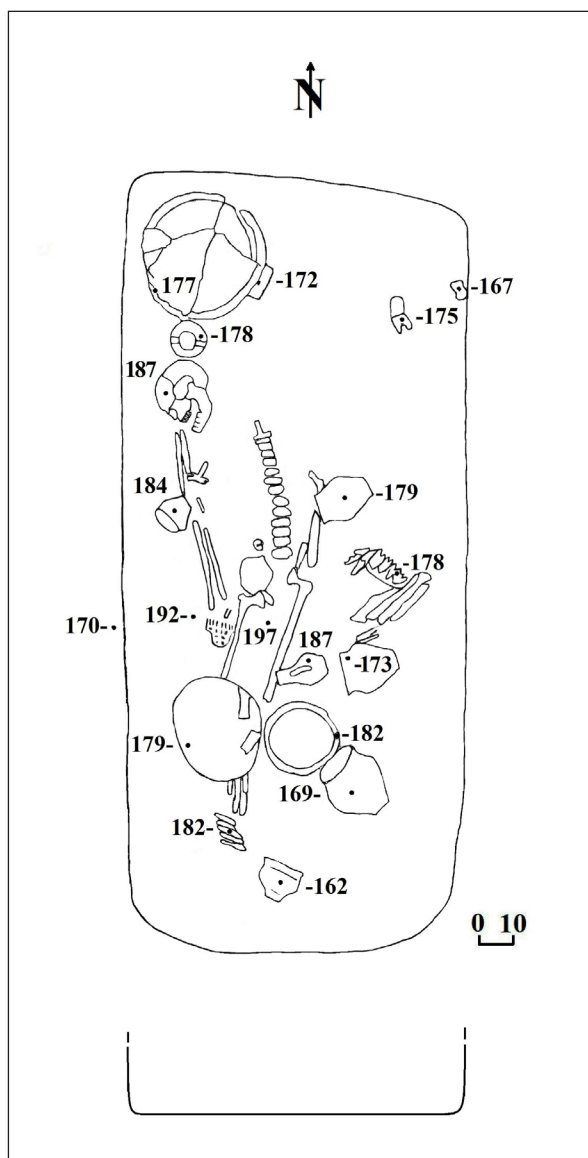

Рис. 1. Поховання 88. Шишацький могильник. Загальний план

Fig. 1. Burial no. 88. Shyshaky cemetery. General plan

му напрямку. Очевидно, зміщення сталося під тиском супровідного інвентаря, покладеного в могилу. Гомілкові кістки правої кінцівки розташовувалися стосовно стегнових під прямим кутом.

Поховання вирізняється найчисельнішим супровідним інвентарем з-поміж усіх, виявлених на Шишацькому некрополі до цього часу (рис. 2). Зокрема, у могилі знайдено 11 посудин. Велика миска-ваза та невеликий дворучний глек стояли в північно-західному куті ями, одразу за кістками черепа. Під східним бортиком миски-вази розміщувався гончарний лискований орнаментований кубок. Миска-чаша знаходилася поверх згину правиці небіжчиці. Біля ліктового

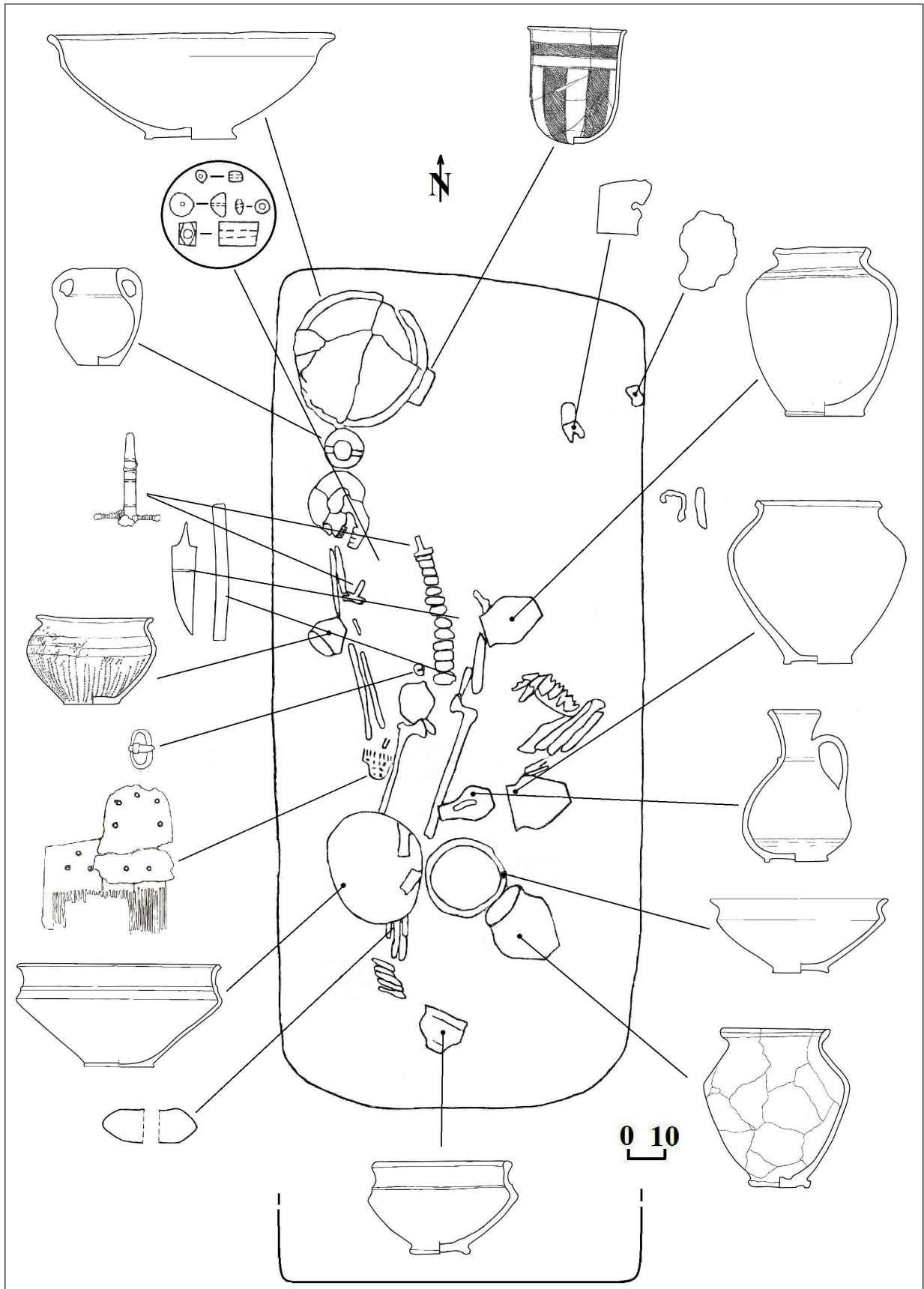

Рис. 2. Поховання 88. Шишацький могильник. План поховального комплексу
 Fig. 2. Burial no. 88. Shyshaky cemetery. Plan of the burial complex

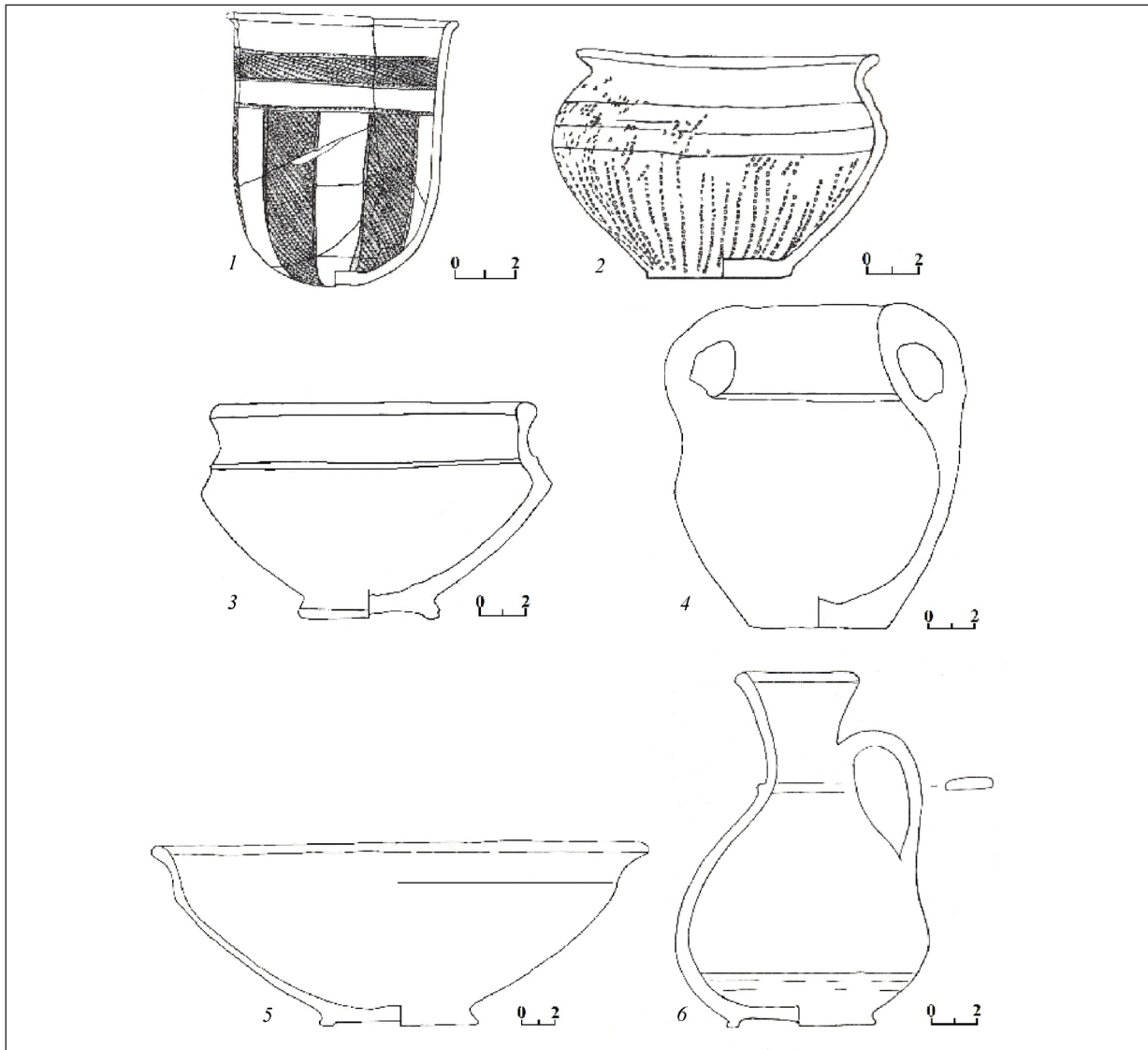

Рис. 3. Шишацький могильник, поховання 88. Керамічний посуд. 1—5 — черняхівська культура; 6 — провінційноримський імпорт

Fig. 3. Shyshaky cemetery, burial no. 88 Ceramic pottery. 1—5 — Cherniakhiv culture. 6 — provincial Roman import

згину лівої руки — горщик. На кістках нижніх кінцівок та колінних суглобів розміщена ще одна велика миска-ваза. Зліва від кісток нижніх кінцівок виявлено невеликий одноручний глек античного виробництва, миска середніх розмірів та два горщики. За кістками пальців нижніх кінцівок, поряд із південною стінкою ями розміщувалася також невелика миска.

У похованні виявлено дві фібули з білого металу, місця розташування яких, очевидно, не були порушені: одна — на ділянці верхньої частини хребта, інша — з правого боку, поряд із кістками правої руки. У верхній частині грудної клітини виявлено намистини, виготовлені із сердоліку, скла, ко-

ралу та бурштину, які розміщувалися на момент виявлення хаотично, оскільки були порушені бджолоїдками. Над правою частиною тазових кісток виявлено невелику поясну пряжку з білого металу, а над кістками правої кисті — роговий гребінь із високою спинкою. Під південним бортом другої миски-вази знайдено велике прясельце сірого кольору, сплюснутої форми, із гострим ребром, виготовлене на гончарному крузі.

Поряд із тазовою частиною скелета ліворуч розміщувалися кістки та щелепа великої рогатої худоби, які були, імовірно, залишками супровідної їжі.

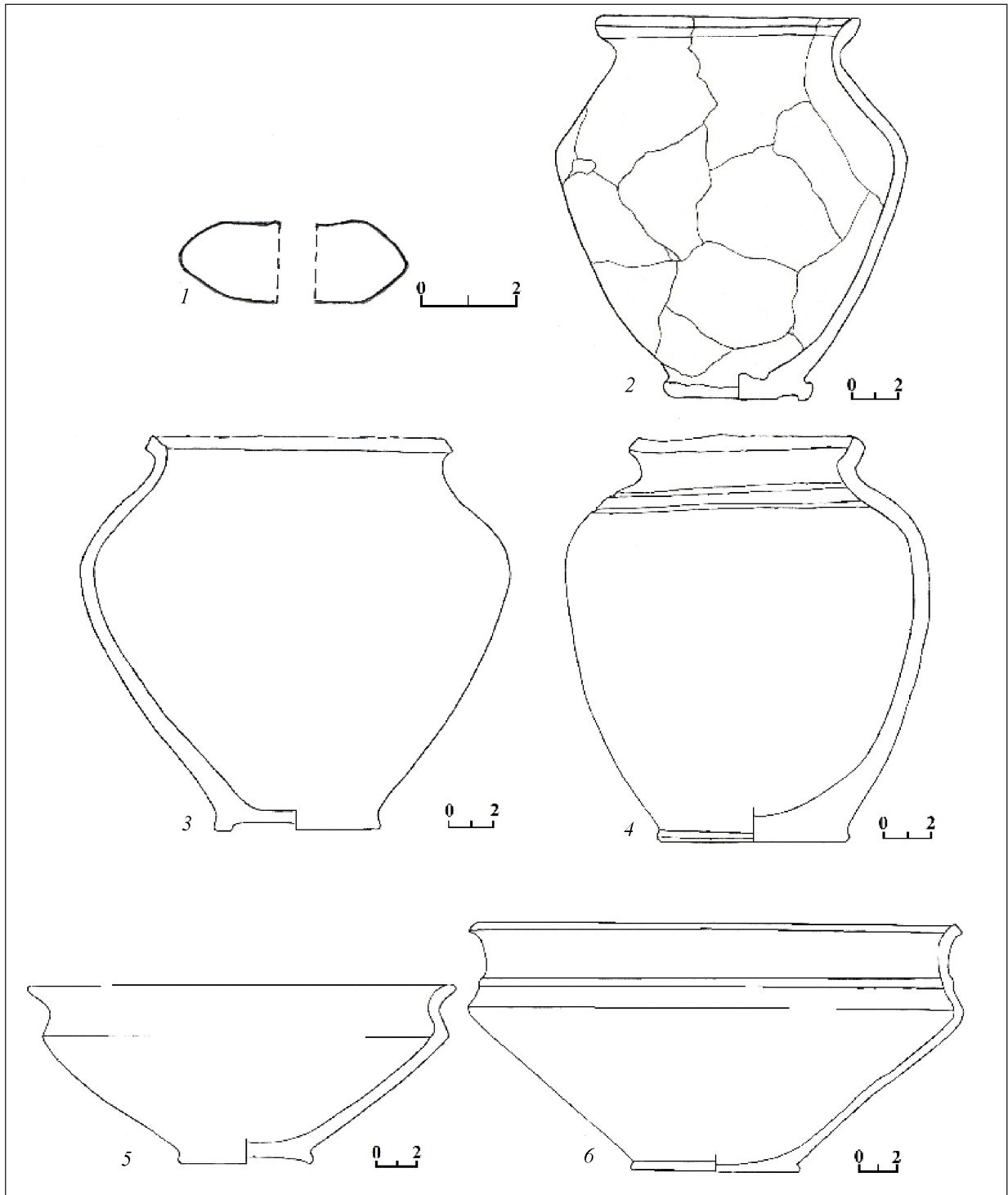

Рис. 4. Шишацький могильник, поховання 88. Керамічний посуд (2—6) і прясельце (1)
 Fig. 4. Shyshaky cemetery, burial no. 88 Ceramic pottery (2—6) and a ceramic spindle whorl (1)

Характеристика супровідного інвентаря

1. Ніж мініатюрний, черешковий, однолезвий, виготовлений із мідного сплаву (рис. 5: 5). Спинка увігнута. Вирізаний із тонкої (близько 0,5 мм) платівки, на що вказують задирки

з одного боку. По всьому виробу — сліди ударів (кування?). Черешок мініатюрний. Загальна довжина виробу — 7,3 см: довжина леза — 5,7 см; довжина черешка — 1,6 см. Максимальна ширина леза — 1,6 см. Слідів заточки виробу не виявлено.

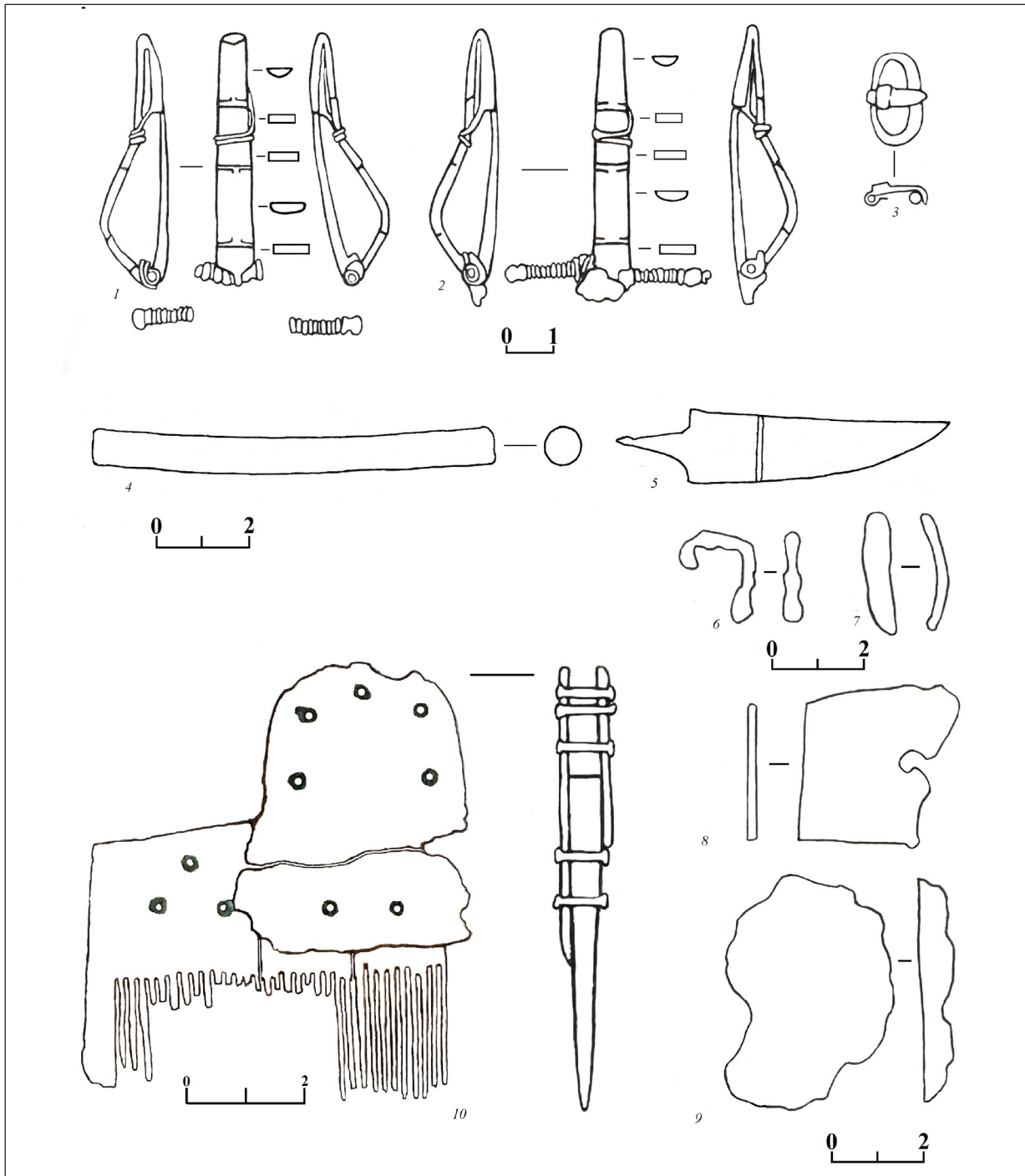

Рис. 5. Шишацький могильник. Речі з поховання 88: 1–3 — срібло; 4 — кістка; 5 — мідний сплав; 6–9 — залізо; 10 — ріг, мідь

Fig. 5. Shyshaky cemetery. Items from the burial no. 88: 1–3 — silver; 4 — bone; 5 — copper alloy; 6–9 — iron; 10 — horn, copper

2. Гольник. Футляр для зберігання голки, зроблений із частини невеликої трубчатої кістки (рис. 5: 4), яка всередині була вичищена від кісткової тканини. Обрізані краї додатково заглажені (зашліфовані?). Максимальна довжина — 8,7 см; діаметр — 0,8 см.

3. Прясельце біконічне, з прямим отвором, зроблене на гончарному крузі (рис. 4: 1). Один бік має незначний вигин, інший — плоский. Сірого кольору, лисковане. Висота — 1,7 см; діаметр — 4,9 см; діаметр отвору — 0,8–1,0 см.

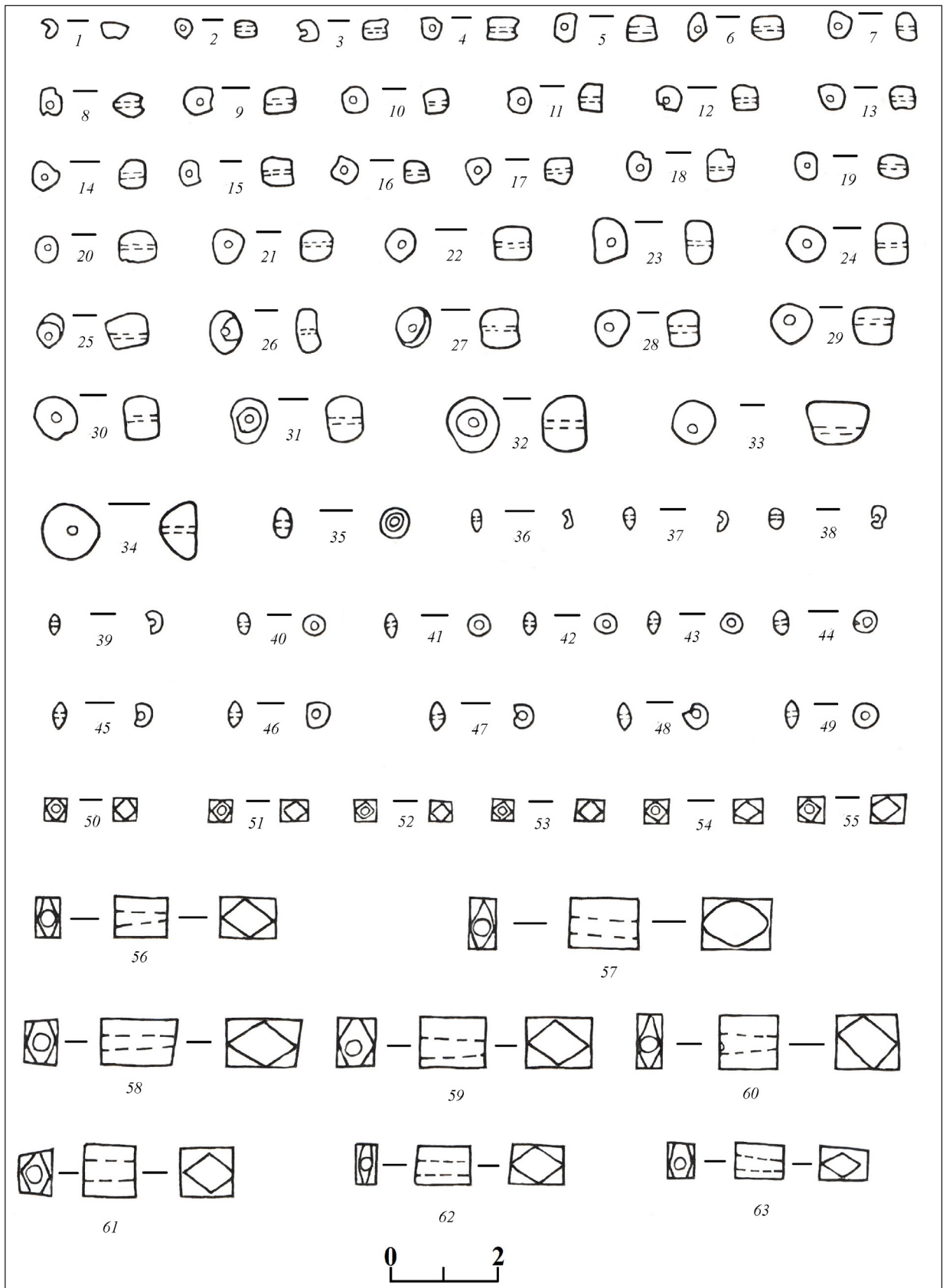

Рис. 6. Шишацький могильник. Намисто з поховання 88: 1–33 — корал; 34 — бурштин; 35–55 — скло; 56–63 — сердолик

Fig. 6. Shyshaky cemetery. Beads from the burial no. 88: 1–33 — coral; 34 — amber; 35–55 — glass; 56–63 — carnelian

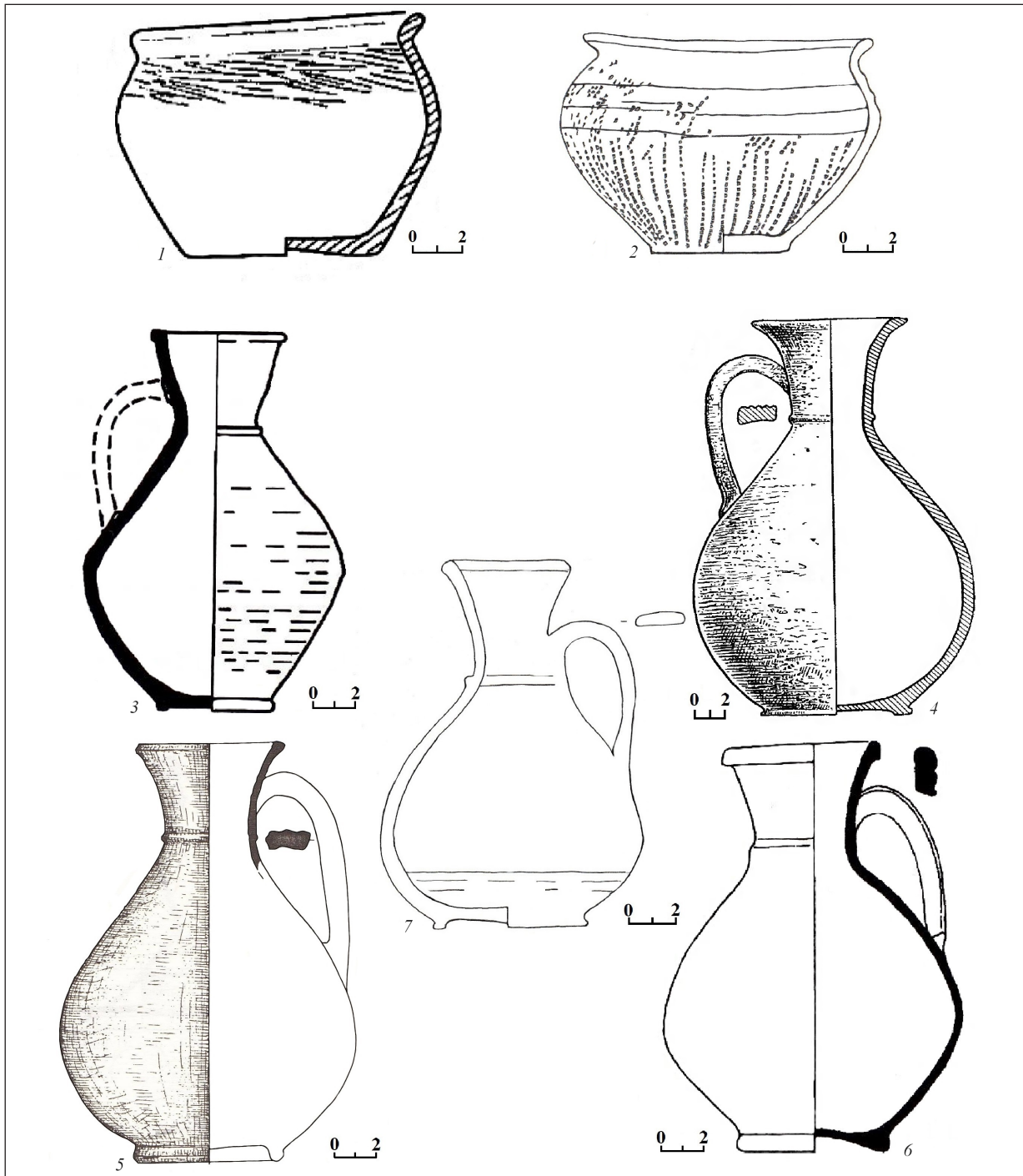

Рис. 7. Посуд із поховання 88 (2, 7) та аналогії (1, 3–6). 2, 7 — поховання № 88, Шишацький могильник; 1 — поховання № 5, Суми-Сад (за: Некрасова 1985, с. 79, рис. 4: 20); 3 — поховання № 5, Вікторівка (за: Диденко 2014, с. 42, рис. 5: 13); 4 — поховання № 68, Гаврилівка (за: Симонович 1960, с. 229, табл. IX: 15); 5 — могила 2, Чорна річка (за: Айбабин 1999, с. 302, табл. XVIII: 8); 6 — могила № 3, Дружне (за: Храпунов 2002, с. 169, рис. 69: 11)

Fig. 7. Vessels from the burial no. 88 (2, 7) and analogies (1, 3–6). 2, 7 — burial no. 88, Shyshaky cemetery; 1 — burial no. 5, Sumy-Sad (after: Некрасова 1985, p. 79, fig. 4: 20); 3 — burial no. 5, Viktorivka (after: Диденко 2014, p. 42, fig. 5: 13); 4 — burial no. 68, Navrylivka (after: Симонович 1960, p. 229, tabl. IX: 15); 5 — grave no. 2, Chorna richka (after: Айбабин 1999, p. 302, tabl. XVIII: 8); 6 — grave no. 3, Druzhne (after: Храпунов 2002, p. 169, fig. 69: 11)

4. Намисто сердолікове, огранене, призматичне, зі зрізаними кутами та усіченоконічним каналом (тип I за класифікацією О. В. Гопкало, 2008) (8 одиниць): 1) $0,9 \times 0,7 \times 0,5$ см;

2) $1,0 \times 0,7 \times 0,40$ см; 3) $1,0 \times 0,85 \times 0,6$ см; 4) $1,15 \times 0,95 \times 0,50$ см; 5) $1,3 \times 0,9 \times 0,7$ см; 6) $1,3 \times 0,9 \times 0,7$ см; 7) $1,4 \times 1,0 \times 0,5$ см. № 7 має значно зне-

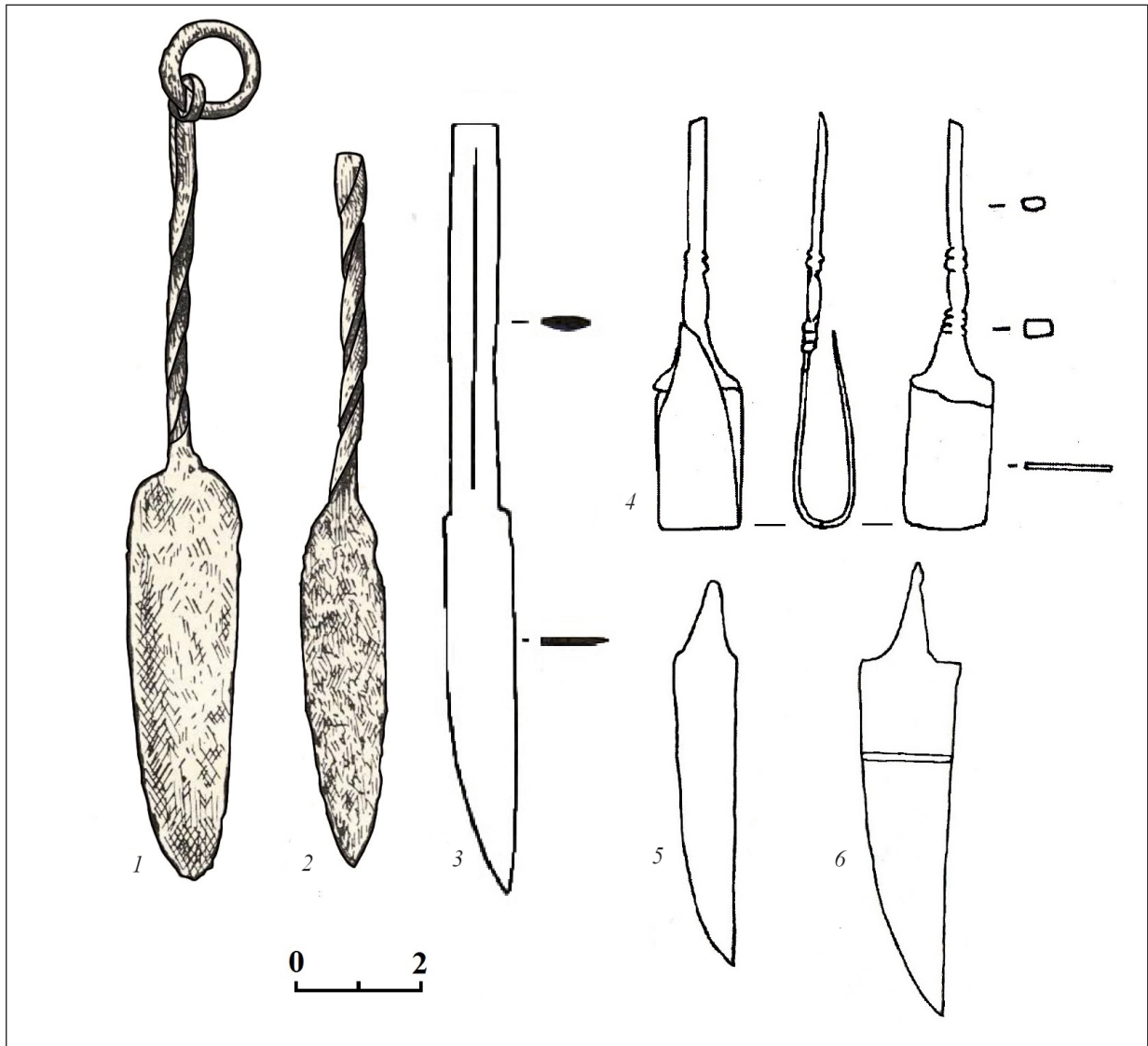

Рис. 8. Бронзові, мідні та залізні ножі з поховань черняхівської культури: 1 — поховання № 11, Коблеве; 2 — Лохвицький могильник (за: Симонович 1971, с. 85, рис. 1: 2, 3); 3 — поховання 5, Каборга IV (за: Магомедов 1979, с. 34, таб. VII); 4 — поховання 69, Війтенки 2 (за: Любичев 2009, рис. 5: 1); 5 — поховання 60, Шишацький могильник; 6 — поховання 88, Шишацький могильник

Fig. 8. Bronze, copper and iron knives from the burials of the Cherniakhiv culture: 1 — burial no. 11, Kobleve; 2 — Lokhvytsia cemetery (after: Симонович 1971, p. 85, fig. 1: 2, 3); 3 — burial no. 5, Kaborha IV (after: Магомедов 1979, p. 34, tabl. VII); 4 — burial no. 69, Viitenky 2 (after: Любичев 2009, fig. 5: 1); 5 — burial no. 60, Shyshaky cemetery; 6 — burial no. 88, Shyshaky cemetery

вільовану огранку (тривале використання?) (рис. 6: 56—63).

5. Намисто кубооктаєдричне, виготовлене із синьо-фіолетового прозорого скла (тип XVII/12 за класифікацією О. В. Гопкало). Частково патиноване (6 одиниць): 1) 0,50 × 0,60 см; 2) 0,40 × 0,6 см; 3) 0,5 × 0,4 см; 4) 0,4 × 0,4 см; 5) 0,5 × 0,4 см; 6) 0,4 × 0,4 см (рис. 6: 50—55).

6. Намисто дрібне, округло-біконічне, усічене з обох боків, зроблене з синього прозорого скла, з циліндричним каналом (тип XII/2а за

О. В. Гопкало 2008, с. 28-29). Частково патиноване. 14 екземплярів: 1) 0,5 × 0,3 см; 2) 0,5 × 0,3 см; 3) 0,5 × 0,3 см; 4) 0,5 × 0,3 см; 5) 0,5 × 0,3 см; 6) 0,4 × 0,3 см; 7) 0,4 × 0,3 см; 8) 0,4 × 0,3 см; 9) 0,4 × 0,3 см; 10) 0,4 × 0,3 см; 11) 0,4 × 0,3 см (фрагмент); 12) 0,4 × 0,3 см (фрагмент); 13) 0,4 × 0,3 см (фрагмент); 14) 0,4 × 0,3 см (фрагмент) (рис. 6: 36—49).

7. Намистина, виготовлена із синьо-фіолетового прозорого скла, округла, еліпсоїдна, усічена двічі, з циліндричним каналом (тип II/2 за

О. В. Гопкало, с. 17). Частково патинована. 1 екземпляр: $0,6 \times 0,4$ см (рис. 6: 35).

8. Намистина бурштинова, округла, сплюснена, із циліндричним каналом (підгрупа I, тип I/1, варіант а за О. В. Гопкало, с. 68). Патинувана. 1 екземпляр: $1,1 \times 0,7$ см (рис. 6: 34).

9. Намисто коралове, бочкоподібне, з циліндричним каналом (тип 2 за О. В. Гопкало, с. 77). 33 екземпляри: 1) $1,2 \times 0,8$ см; 2) $1,00 \times 0,95$ см; 3) $0,85 \times 0,70$ см; 4) $0,80 \times 0,7$ см; 5) $0,8 \times 0,7$ см; 6) $0,6 \times 0,7$ см; 7) $0,7 \times 0,6$ см; 8) $0,80 \times 0,55$ см; 9) $0,8 \times 0,5$ см; 10) $0,7 \times 0,7$ см; 11) $0,8 \times 0,6$ см; 12) $0,7 \times 0,5$ см; 13) $0,6 \times 0,6$ см; 14) $0,7 \times 0,4$ см; 15) $0,5 \times 0,4$ см; 16) $0,50 \times 0,45$ см; 17) $0,50 \times 0,45$ см; 18) $0,5 \times 0,5$ см; 19) $0,60 \times 0,35$ см; 20) $0,5 \times 0,5$ см; 21) $0,45 \times 0,40$ см; 22) $0,45 \times 0,40$ см; 23) $0,4 \times 0,4$ см; 24) $0,4 \times 0,4$ см; 25) $0,6 \times 0,5$ см; 26) $0,55 \times 0,40$ см; 27) $0,35 \times 0,40$ см; 28) $0,60 \times 0,35$ см; 29) $0,50 \times 0,35$ см; 30) $0,50 \times 0,35$ см; 31) $0,45 \times 0,40$ см; 32) $0,4 \times 0,3$ см; 33) $0,50 \times 0,25$ см. № 31, 33 частково зруйновані (рис. 6: 1—33).

10. Пряжка поясна, мініатюрна, із потовщеною, круглою в перетині передньою частиною. Язичок виготовлений із бруска, з прямокутним майданчиком біля кріплення на рамці, яка утворює виступ при переході до вушка. Вушко має довгий язичок, загострений, що виступає за низ рамки. Виготовлена з білого металу; має сліди корозії. Довжина — 2,0 см; ширина — 1,2 см; товщина — 0,2—0,4 см (рис. 5: 3).

11. Фібула, прогнута, підв'язна, з кнопками по краях пружини. Виконана з білого металу; стрижень пружини — сильно кородоване залізо. Пружина фрагментована, її залізна вісь зруйнована. Довжина — 5,5 см; ширина спинки — 0,8 см; товщина заготовки — 0,2 см (рис. 5: 1).

12. Фібула, прогнута, підв'язна з кнопками по краях пружини. Зроблена також із білого металу; стрижень пружини — сильно кородоване залізо. У місці кріплення пружини — фрагмент законсервованої оксидами заліза тканини. Цілком аналогічна іншій фібулі (№ 11). Довжина — 5,5 см; ширина спинки — 0,8 см; товщина заготовки — 0,2 см (рис. 5: 2).

13. Горщик сірого кольору, з відхиленими вінцями. Верх вінець гострий, має виділені високу нижню частину та закраїну. На плічках дві ритовані концентричні лінії. Зовні та (особливо) всередині — сліди сажі. На тулубі — сліди виривання жорстви, що з'явилися від витягування посудини на гончарному крузі. Висота — 17,0 см; діаметр вінець — 10,5—10,8 см;

діаметр плічок — 15,1—15,3 см; діаметр денця — 7,8—8,0 см (рис. 4: 4).

14. Глек дворучний, сірого кольору, із розхиленими округлими вінцями (рис. 3: 4). Ручки прикріплені до краю вінець. Половина нижньої частини глека має сліди вертикального зрізування поверхні. На плічках — наліпний валик. На дні — сліди зрізування. Висота — 14,5 см; діаметр вінець — 8,2—7,8 см; діаметр тулуба — 12,9 см; діаметр дна — 6,7 см; висота ручок — 6,5 см, ширина — 1,7 см, товщина — 1,0 см.

15. Глек одnorучний, червонолаковий, помаранчевого кольору, із шийкою, звуженою донизу (рис. 3: 6). Край вінець гострий, ручка пласка. Дно має невеликий піддон. Поверхня шорстка. Висота — 15,5 см; діаметр вінець — 5,7 см; діаметр тулуба — 11,8 см; діаметр дна — 6,5 см; ручка — $6,5 \times 2,2$ см, товщина — 0,6 см.

16. Горщик, сіро-коричневого кольору, із відхиленими вінцями (рис. 4: 3). Верхня частина вінець загострена. Посудина має виділені закраїну і піддон. Зовні та (особливо) всередині — сліди товстого шару сажі. Складається із 19 фрагментів. Висота — 15,8 см; діаметр вінець — 12,0 см; діаметр тулуба — 15,5 см; діаметр денця — 6,5 см.

17. Горщик коричнево-сірого кольору, із відхиленими загостреними вінцями (рис. 4: 2). Має закраїну та піддон. Склеєний із 17 фрагментів. Висота — 17,5 см; діаметр вінець — 12,5 см; діаметр тулуба — 18,6 см; діаметр денця — 7,3 см.

18. Кубок чорного кольору, із ледь відхиленими округлими вінцями, під якими проходить округла концентрична пролискована лінія, нижче якої — дві паралельні лінії, нанесені зубчастим штампом (рис. 3: 1). Між ними — навскісні зубчасті лінії, виконані коліщатим штампом, нижче — концентрична лінія. Нижня частина кубка розкреслена на 12 секторів. Поверхня лискована зовні та заглажена всередині. 6 секторів не заглажені, дещо вдавнені, утворюють у кубка ледь ребристу поверхню. Склеєний із 12 фрагментів. Висота — 9,2 см; діаметр вінець — 7,6 см.

19. Чаша (миска) закритого типу, з відхиленими вінцями (рис. 3: 2). Верхня частина вінець загострена. Поверхня заглажена, чорна, з плямами коричневого кольору. На плічках — два концентричні відтягнуті валики. Нижня частина тулуба прикрашена «зубчиками», зробленими за допомогою коліщатка. Має закраїну. На

дні — сліди зрізування. На придонній частині помітні сліди загладжування. В середині посудини дно має виступ, а стінки — сліди пальців від витягування посудини під час гончарного виробництва. Штамп наносився згори донизу. Висота — 6,8 см; діаметр вінець — 11,5 см; діаметр дна — 5,8—5,9 см; діаметр тулуба — 12,7 см. На дні посудини виявлено сім уламків від однієї крем'яної гальки.

20. Миска відкритого типу, сіро-чорного кольору, із округлими вінцями, піддоном та заглаженою поверхнею (рис. 3: 5). У середині має сліди пальців від витягування. Посудина склеєна із семи фрагментів. Висота — 11,0 см; діаметр вінець — 30,5—29,7 см; діаметр тулуба — 27,0 см; діаметр дна — 9,5 см.

21. Миска відкритого типу, чорного кольору, зі слабозаглаженою поверхнею (рис. 4: 5). Вінця відхилені, округлі. Посудина має ребро, закраїну; дно увігнуте до середини. У середині — сліди роботи пальців гончаря. Має тріщину. Висота — 9,2 см; діаметр вінець — 22,0 см; діаметр тулуба — 20,6 см; діаметр дна — 6,7—7,3 см.

22. Миска закритого типу, з лискованою поверхнею, сіро-коричневого кольору з округлими вінцями (рис. 3: 3). Має закраїну і піддон, на плічках — відтягнутий валик. Висота — 9,0 см; діаметр вінець — 14,3 см; діаметр тулуба — 15,6 см; діаметр дна — 6,3 см.

23. Миска закритого типу, сірого кольору, з добре заглаженою поверхнею (рис. 4: 6). Край вінця підтрикутний, загострений. Має ребро та піддон; на плічках — неналіпний валик. У середині — сліди роботи пальців гончаря. Склеєна з 19 фрагментів. Висота — 12,9 см; діаметр вінець — 25,9 см; діаметр тулуба — 26,2 см; діаметр дна — 8,8 см.

24. Фрагменти залізної ручки ножа (2 екземпляри) (рис. 5: 8, 9). Перший фрагмент — край ручки ножа. Його розміри: 3,6 × 3,5 см; товщина — 0,2 см; діаметр отвору для заклепки — 0,6 см. Розміри другого уламка — 5,2 × 3,9 см; товщина — 1,5 мм. Він має сліди дерева.

25. Частини гальки коричневого кольору, виявлені на дні чаші (№ 7) (7 одиниць). Усі фрагменти належать одному екземпляру. Від 2,5 × 2,3 × 1,7 см до 1,5 × 2,2 × 0,4 см.

26. Фрагменти залізних виробів (можливо, окуття від скриньки) (2 одиниці) (рис. 5: 6, 7). Їхні розміри: 1) 2,2 × 0,5 × 0,2; 2) 2,3 × 2,0 × 0,3 × 0,2.

27. Гребінь роговий, зі спинкою, тришаровий (рис. 5: 10). Має трубочкоподібні заклеп-

ки з мідного сплаву. Ріг, мідний сплав. Розміри гребеня: 6,5 × 7,3 см.

Поховання 88 відрізняється від більшості могил Шишацького могильника значною кількістю супроводу й особистих речей покійної та їх широким асортиментом. Окремі речі, їх поєднання та категорії привертають увагу і потребують додаткового розгляду.

Цікавими знахідками в похованні 88 є гольник та мініатюрний ніж із мідного сплаву (рис. 5: 4, 5). Хоча ніж було виявлено над похованням (0,15—0,20 м від рівня поверхні могильної ями) (імовірно, винесений землерийними тваринами або бджолоїдками). Ми вважаємо, що він належав до цього комплексу. Такий комплект знахідок, очевидно, характерний для жіночих поховань Шишацького могильника, орієнтованих головою в північному напрямку, він виконував функцію набору для шиття чи дрібного ремонту. Так, комплект із голки й мініатюрного ножа містився в жіночому похованні 60 (Рейда, Гейко, Сапегін 2014) (рис. 8: 5). Цікаво, що в обох випадках ножі з мідного сплаву не мали жодних слідів заточування леза.

Самі собою гольники порівняно часто трапляються в черняхівських похованнях Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (напр. Варачова 2016, с. 16). На окремих пам'ятках може бути і два гольники, як це зафіксовано в похованні № 5 могильника Суми-Сад (Некрасова 1985, с. 77). Проте саме поєднання мініатюрних ножів та гольників із голками є досить рідкісним явищем, яке, не виключено, доволі хронологічно пізніше, з огляду на датування таких поховань Шишацького могильника. На користь цього може свідчити й поховання 96 могильника Війтенки, де містилися невеликий ніж та голка, і яке датується автором досліджень фінальною фазою черняхівської культури (Любичев 2011, с. 47, рис. 10; с. 49). Бронзовий гольник із залізними голкою та ножем були знайдені в похованні 4 могильника Рідний Край, яке віднесене дослідником пам'ятки до поховань кенотафів (Петренко 1991, с. 13). Бронзовий ніж, аналогічний шишацьким екземплярам, який, очевидно, походить зі зруйнованого поховання, було виявлено в культурному шарі Лохвицького могильника (Березовец, Петров, с. 97, табл. I: 25).

Такі комплекти відомі і на захід від Дніпра, прикладом чого може слугувати поховання 18 могильника Романківці, де знайдено рештки кістяного гольника, бронзової голки та бронзовий мініатюрний ніж (Никитина 1996, с. 119, табл. 11: 3, 5, 6). Це поховання, на основі дату-

вання гребеня, дослідниця впевнено відносить до другої половини IV ст. н.е. (Никитина 1996, с. 107).

Про поширеність комплектів голок (із гольниками або без них) у комплекті з ножиками свідчать і матеріали поховання 15 могильника поблизу с. Малаешті (Молдова). На відміну від згаданих вище, це поховання було кремацією, у якій, крім п'яти посудин, решток шлакованого скла від намиста та посуду, заклепки, двох ремінних бронзових пряжок і фібули, містилася бронзова голка, ніжик і мініатюрні ножиці (Федоров 1960, с. 268-269). Відомі такі комплекти і на території Румунії. Так, у похованні 39 могильника Спантов в Олтенії знайдено мініатюрний ніж, голку і, ймовірно, невелике шило. Усі предмети — із мідного сплаву (Mitrea, Preda 1966, p. 31, fig. 66: 1—3).

Також цікавий можливий комплект міг міститися у похованні 11 Коблевського могильника. Воно являло собою кремовані кістки, накриті на момент їх виявлення уламками керамічних посудин. Знайдено також фрагменти залізного ножа та бронзовий ланцетоподібний ніж із перевитою ручкою та кільцем для підвищення (рис. 8: 1). Виявлення схожого ножа, але виготовленого із заліза, походить із Лохвицького могильника (рис. 8: 2). У публікаційному описі знахідок із поховання 11 опис цими предметами обмежується (Симонович 1979, с. 69), проте в таблиці рисунків публікації на рис. 8 подано зображення, очевидно, кістяного гольника з поховання 11 (Симонович 1979, с. 74, рис. 8: 17). Попередньо знахідку ножа із кольорового металу дослідник пам'ятки інтерпретував як знахідку хірургічного інструмента. Не ставлячи під сумнів можливу функцію цього виробу як оригінальну, не можемо виключати її трансформацію в бік побутового застосування в комплекті з можливою голкою. А через відсутність антропологічного визначення небіжчика, на нашу думку, поховання 11 Коблевського могильника тлумачити як поховання «хірурга» (Симонович 1971, с. 85) на сьогодні недостатньо підстав. На користь цієї думки може опосередковано свідчити вміст поховання-кремації № 5 могильника Каборга IV (Магомедов 1979, с. 34, таб. VII). Щоправда, тут виявлено не голку, а невелике бронзове шило. Проте в похованні було два ножі: один — залізний, інший — із бронзи. Бронзовий мав вузьке лезо, але довгу (довшу від леза) та ребристу черешкову ручку (рис. 8: 3). Довгі черешкові ручки у

ножів із кольорових металів характерні для наведених в роботі Е.О. Симоновича ланцетоподібних ножів (Симонович 1971, с. 85, рис. 1). Екземпляр із Каборги IV має односічну форму, яка, однак, відрізняє його від інших невеликих ножів. У ножа з Каборги гострий край проходить по рівному боку леза, тоді як спинка є горбатою. В інших невеликих ножів мідного сплаву простежується протилежне: спинка ножа умовно рівна, а лезо — загнуте до кінця. Тому, враховуючи наявність довгого ручки-черешка та нехарактерної заточки, цей ніж також попередньо можна віднести на момент виготовлення до спеціальних інструментів (можливо, також хірургічного призначення).

Порівняно недавньою знахідкою, близькою до згаданих, є предмет із поховання-кремації 69 могильника Війтенки, визначений як «бронзовий скальпель» (Любичев 2009, с. 73) (рис. 8: 4). На думку М. В. Любичева, знайдений предмет є римським медичним інструментом (там само). Виріб порівняно невеликий за розмірами (9,8 см) і має довгу профільовану ручку (або черешок) (Любичев 2009, рис. 5: 1). Цікаво, що в похованні містилися також невелика бронзова голка, зігнута у вигляді вісімки, та залізний ніж (Любичев 2009, с. 76-77). Наявність значної кількості імпортних скляних гральних жетонів (30 екземплярів) та бронзового ножа дозволило дослідникові віднести поховання 69 до вищого прошарку варварського суспільства (Любичев 2009, с. 76). Дослідник датує комплекс у межах часу загального датування могильника ступенями C3/D1 (Любичев 2009, с. 76).

Проте контекст знахідки предмета, як і ножа з Коблева, не вказує на специфічне їх використання на момент потрапляння до складу супроводу. З огляду на це, цілком прийнятним вважаємо припущення про застосування таких виробів у вказаних умовах як звичайних ножів з кольорового металу.

Прясельця в похованнях Шишацького могильника є, на сьогодні, доволі рідкісними знахідками. Виявлене в похованні 88 прясельце досить велике (діаметр — 4,9 см), виготовлене на гончарному крузі (рис. 4: 1). Воно домінує у черняхівській культурі й належить до виду А, за типологічною схемою Б. В. Магомедова (Магомедов 2015, с. 66-67).

Виявлення в похованнях черняхівської культури невеликих камінців — доволі рідкісне явище. Так, до недавнього дослідження В. С. Тилішака увійшла вибірка, що налічувала 111 поховань із понад 70 черняхівських могильників (Тилішак 2016,

с. 51). На Дніпровському Лівобережжі вони відомі на могильнику Боромля (13 поховань), а також трапляються поодинокі знахідки на могильниках Суми-Сад та Війтенки. Усі знайдені в похованнях цього регіону камінці містилися всередині посудин (Тилішак 2016, с. 52, 53). Поховання із вказаної вибірки належали, як і 88 Шишацького могильника, до орієнтованих у північному напрямку з конструкціями ям практично всіх відомих типів (Тилішак 2016, с. 52-53). У випадку з похованням із Шишак чаша з уламками гальки містилася на лікті правої руки небіжчиці (рис. 3: 2; 7: 2). Мета покладання камінців до могил залишається на сьогодні відкритим питанням. В. С. Тилішак зазначає, що частина таких камінців мала сліди перебування у вогні і могла слугувати нагрівальним елементом в імprovізованих курильницях, тоді час як більшість названих знахідок слідів перебування у вогні не мала та могла використовуватися, наприклад, для проведення магічних дій, ворожіння або гри (Тилішак 2016, с. 56-58).

Характерно, що в уже згаданому жіночому похованні 5 могильника Суми-Сад біля правого плеча небіжчиці виявлено асиметричний гончарний горщик, прикрашений на плічках розкосами, у якому містилися шматочки болотної руди (рис. 7: 1). Горщик дослідниця віднесла до культового інвентаря (Некрасова 1985, с. 77). На нашу думку, така знахідка є максимально близькою функціональною аналогією знахідки чаші з відносно нехарактерним орнаментом, яка походить із 88 поховання.

Частина глиняного посуду з поховання 88 пов'язана з віруваннями в потойбічний бенкет, у якому небіжчиця могла брати участь. Насамперед для цього слугували дворучний та одноручний глеки, чаша-миска, кубок, велика миска для змішування напоїв. Імовірно, два глеки та дві посудини для пиття в похованні пов'язані зі споживанням кількох видів напоїв. Підмічено, що поєднання одно- та дворучного глеків характерне саме для поховальних пам'яток Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (Рейда, Гейко, Сапегін 2015).

Велика миска, кубок та дворучний глек стояли над головою померлої. Цікаво й те, хоч у цьому похованні імпортного скляного кубка не знайдено, але привізена посудина, пов'язана із споживанням алкогольних напоїв, все-таки була покладена в могилу.

Доволі рідкісним для поховань черняхівської культури і поки що унікальним для Дніпровського Лісостепового Лівобережжя є виявлення одноручного червонолакового глека провінційного

римського виробництва (рис. 3: 6). Такі або схожі глеки античного виробництва більш характерні для південних районів поширення культури (Магомедов, Диденко 2009, с. 320). Аналогічними до знайденого в похованні 88 Шишацького могильника є глек із поховання 68 могильника Гаврилівка (Petrauskas 2003, s. 272, Abb. 17). Близькими також можна вважати екземпляри, виявлені в 26 похованні Коблевського могильника (Сымонович 1979, с. 82, 77, рис. 10: 5) та в похованні 5 могильника Вікторівка (Симонович 1966; Диденко 2014, с. 42, рис. 5: 13). Можна припускати провінційноримське або північнопричорноморське походження шишацького екземпляра.

Хронологія

Поховання 88 містило значну кількість виробів, які можуть слугувати хронологічними індикаторами для визначення часу здійснення поховального обряду.

Срібні парні підв'язні фасетовані фібули, виявлені в похованні 88 Шишацького могильника (рис. 5: 1, 2), належать до фібул варіанта Б3 різновиду «б» за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 35). Такі фібули датуються пізньою фазою існування черняхівської культури та синхронізуються з етапом D1 європейської хронології за Я. Тейралом (Гороховский 1988, с. 45).

Параметри ремінної срібної пряжки (20 мм) (рис. 5: 3) з поховання дозволяють віднести її до серії Ж2в за Є. Л. Гороховським. Такі пряжки характерні для п'ятої («журавської») хронологічної фази черняхівської культури, яка датується межами останньої чверті IV — першої третини V ст. н.е. (Гороховский 1988, с. 45).

Ще одним датувальним предметом у похованні 88 був гребінь (рис. 5: 10). Застосовуючи класифікацію й типологію тришарових гребнів, розроблену Р. Г. Шишкіним (Шишкин 1999), можна стверджувати, що згаданий виріб із 88 поховання належить до III класу (з плічками та передплічками), серії 3, варіанта С, групи 3, підгрупи с (Шишкин 1999, рис. 3—5). Дослідник указує, що гребені III класу з'являються в черняхівській культурі не раніше початку IV ст. (Шишкин 1999, с. 45). Свого часу Г. Ф. Нікітіна, вслід за с. Томас, гребені черняхівської культури такої форми віднесла до типу III і датувала переважно IV ст. (Никитина 1969, с. 159). Більше звузити хронологію знахідки дозволяє інша робота, у якій за низкою ознак її можна віднести до четвертої фази існування черняхівської культури (Шишкин

2002, с. 245). На користь датування виробу часом після середини IV ст. може свідчити і наявність плоских «ніжок» — крайніх зубців гребеня, які є значно ширшими за інші (Шишкин 2002, с. 245). Схожий гребінь із нахиленими плечима з поховання 1647 могильника Успенка (Некрасова 2006, с. 169, рис. 52: 2) віднесений О. В. Петраускасом до пізніх різновидів, датованих гунським часом (Петраускас 2021, с. 24). Численне різноманітне намисто, виявлене в похованні (рис. 6), має доволі широкий діапазон побутування в черняхівській культурі і не може слугувати для більшого звуження дати поховання. Так, сердолікове огранене призматичне намисто зі зрізаними кутами та усіченоконічним каналом (тип I за класифікацією О. В. Гопкало) (рис. 6: 56—63) з'являється на початку існування черняхівської культури та використовується до її фінальної фази (Гопкало 2008, с. 74-75). Ознакою пізнього часу дослідниця називає появу сердоліково-коралових намист із значною (до 20 екземплярів) кількістю намистин із сердоліку (Гопкало 2008, с. 74-75). Скляне кубооктаедричне намисто, виготовлене із синьо-фіолетового прозорого скла (тип XVII/12 за класифікацією О. В. Гопкало) (рис. 6: 50—55), має ще ширші хронологічні межі й датується в Північному Надчорномор'ї II—IV ст. (Гопкало 2008, с. 42). Дрібне, округло-біконічне, усічене з обох боків намисто, виготовлене із синього прозорого скла із циліндричним каналом (тип XII/2a за О. В. Гопкало) (рис. 6: 36—49), датується в межах III—IV ст. (Гопкало 2008, с. 28-29). Округла, еліпсоїдна намистина, усічена двічі, із циліндричним каналом, зроблена із синьо-фіолетового прозорого скла (тип II/2 за О. В. Гопкало) (рис. 6: 35) може бути віднесена до фіналу пізньоримського часу (Гопкало 2008, с. 17). Бурштинова намистина, округла, сплюснена, із циліндричним каналом (підгрупа I, тип I/1, варіант а за О. В. Гопкало) (рис. 6: 34) має широке датування в межах II—III ст. (Гопкало 2008, с. 68). Наймасовішу групу намиста в комплексі склало коралове бочкоподібне намисто з циліндричним каналом (тип 2 за О. В. Гопкало) (рис. 6: 1—33). Воно відоме в комплексах, датованих не раніше останньої третини III ст., та комплексах першої половини — середини IV ст. (Гопкало 2008, с. 77). Імовірно, що 88 поховання є одним із найпізніших комплексів, де виявлене коралове намисто цього типу.

Таким чином, переважна частина намиста з 88 поховання (за винятком скляної типу II/2 за О. В. Гопкало) мають широкі хронологічні межі і-

нування. Деякі типи з'являються ще до появи черняхівської культури.

Досить широке датування мають і червонолакові провінційноримські глеки, один із яких містився у 88 похованні. Хронологічні межі їх виробництва та використання в побуті доволі широкі. Помітно звужити час їх надходження до черняхівського населення можна за допомогою загального датування комплексів, із яких вони походять. Кілька таких глеків виявлено в могильниках Дружне в Криму та віднесено дослідником пам'ятки до типу X (Храпунов 2002, с. 59). На думку І. М. Храпунова, глеки такого типу відомі в одному зі склепів Херсонеса з матеріалами II—V ст. та у склепі могильника Лучисте, що використовувався на початку V ст. (Храпунов 2002, с. 59). Глек з поховання 68 Гаврилівки віднесений археологами до хронологічних індикаторів 3 періоду черняхівської культури в хронологічних межах 310/320—350/355 рр. н.е. (Гей, Бажан 1997, с. 43). До першої половини IV ст. н.е. відносить комплекс 68 поховання О. В. Петраускас, вказуючи на значне поширення таких глеків (тип 2, варіант 3) у Північному Надчорномор'ї в III—IV ст. (Petrauskas 2003, s. 284; Петраускас 2008, с. 90). О. І. Айбабін визначає належність аналогічного глека (щоправда, із двожолобчастою ручкою), який походить із поховання 2 могильника на Чорній річці, до третьої групи поховань (350—400 рр. н.е.) (Айбабін 1999, с. 255, 260). С. В. Діденко датує черняхівське поховання 5 з Вікторівки в межах другої половини IV ст. з можливістю звуження до третьої чверті IV ст. за рахунок датування комплексу намиста (Діденко 2014, с. 43-44). Відповідно, екземпляр із Шишаків цілком припустимо, на нашу думку, датувати широко в межах другої половини — кінця IV ст., а вужче — в межах останньої чверті цього ж століття. Не виключено, що на пізню дату глека можуть вказувати світлий (світло-червоний, до помаранчевого) колір поверхні та слабкопрофільована (без жолобків) ручка.

Опосередковано на користь датування комплексу 88 поховання Шишацького могильника досить пізнім часом можуть свідчити і висновки про розповсюдження традиції покладання до могил камінців, яка набула найбільшого поширення в другій половині IV — на початку V ст. (Тилішак 2016, с. 57).

Отже, з огляду на сказане можемо доволі впевнено відносити час 88 поховання до останньої чверті IV ст., на користь чого свідчать такі хронологічні індикатори, як фібули, пряжка та гребінь.

Інші зазначені хронологічні маркери мають ширші датування і не суперечать такому часовому визначенню.

Етнокультурні риси

Однозначно чітких рис, які б засвідчили належність похованої до однієї з етнічних груп у складі черняхівської культури, у 88 похованні із Шишак не виявлено. Поховальна споруда не мала додаткових конструкцій, а у складі супровідного інвентаря не було ліпленого посуду тієї чи іншої етнокультурної традиції.

Проте наявна інформація все-таки може дати підстави для етнічної інтерпретації небіжчиці. У нещодавній роботі В. С. Тиліщак, присвяченій намисту в черняхівській культурі, аргументовано доводиться думка про те, що значна (понад 50 одиниць) (рис. 6) чисельність та окремі види (скляне гвинтоподібне, сочевицеподібне, 14-гранне синє, коралове) намиста у похованнях можуть вказувати на скіфо-сарматську традицію (Тилішак 2019, с. 86-87). Згідно з цією думкою, комплект намиста у 88 похованні Шишацького могильника цілком може вказувати на сарматську (аланську) традицію.

Додатково на користь цього етнічного визначення похованої може свідчити супровідна їжа, яка була в похованні та являла собою щелепу й

кістки великої рогатої худоби (рис. 1).

Висновки

Поховання 88 вирізняє достатньо репрезентативний супровід та набір індивідуальних речей (рис. 2). Насамперед це стосується місцевого та привізного глиняного посуду, прикрас, предметів побуту й знарядь праці. На Шишацькому могильнику черняхівської культури такі або схожі за складом і кількістю речей комплекти (для поховань, орієнтованих головою у північному напрямку) є доволі стандартизованими (наприклад, поховання 60) (Рейда, Гейко, Сапегін 2014, с. 193-204).

Від подібних інших захоронень могила 88 відрізняється лише наявністю червонолакового одноручного глека провінційноримського чи північнопричорноморського походження. На жаль, чітко простежити причини появи одноручного глека в середовищі черняхівського населення, що залишило після себе Шишацький могильник, не має змоги. Варто лише констатувати, що ця посудина є першою такою знахідкою на теренах Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. Знахідки в цьому мікрорегіоні привізних речей, насамперед гончарного та скляного посуду, потребують окремих наукових досліджень.

Додаток

А. В. Артем'єв*

Попередній аналіз антропологічного матеріалу з поховання 88

Повний кістяк однієї дорослої людини. Вдалося визначити довжину тіла.

Стать. Всі наявні ознаки (вираженість надбрівних дуг, сокоподібного відростка, параметри в щелепах та зубах) вказують на жіночу належність кістяка.

Вік. Всі відомі ознаки (ступінь формування швів черепа, стертість зубної системи, структура внутрішньої речовини кісток) вказують на вік 20 — 25 років.

* АРТЕМ'ЄВ Андрій Владиславович — кандидат медичних наук, асистент кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань, Українська медична стоматологічна академія, ORCID: 0000-0002-9245-2252, artemjev.andrij@i.ua

Довжина тіла. Розміри стегнової кістки — 41,5 см, плечової кістки — 29,4 см. Відповідно, довжина тіла, визначена за таблицями визначення довжини тіла (Пашкова 1963) — 154,3 — 155,6 см.

Особливості. Зубні мінералізовані, нашарування у вигляді «хвилі» (Свідоцтво про реєстрацію автор. права на твір № 45343 від 27.08.2012. Науковий твір «Класифікація мінералізованих зубних відкладень за локалізацією та за формою обхвату поверхні зубів». Л. Ф. Каськова, А. В. Артем'єв. Заявл., № 45724 від 27.06.2012).

Отже, в похованні містився кістяк молодої жінки віком 20 — 25 років, з довжиною тіла — 154,3—155,6 см.

- Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь: ДАР.
- Березовец, Д. Т., Петров, В. П. 1960. Лохвицкий могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 84-99.
- Варачова, К. Г. 2016. Випадковий комплекс знахідок пізньоримського часу біля с. Черкаська Лозова Харківської області. *Черняхівська культура*. Оіум, 5, с. 14-19.
- Гей, О. А., Бажан, И. А. 1997. *Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа)*. Москва: Институт археологии РАН.
- Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.
- Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских памятников Лесостепной Украины. Б.А. Рыбаков, ред. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка, т. 4, с. 34-46.
- Диденко, С. В. 2014. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова*. Оіум, 4, с. 34-48.
- Любичев, М. В. 2009. Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина). В: Мызгин, К. (ред.). *Ostrogothica*. Археология Центральной и Восточной Европы поздне-римского времени и Эпохи Великого переселения народов. Сборник научных трудов к 10-летию Германно-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Харьков: Тимченко, с. 72-90.
- Любичев, М. В. 2011. Погребения с позднекифскими/сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в Днепро-Донецкой лесостепи. *Черняхівська культура: матеріали досліджень*. Оіум, 5, с. 33-52.
- Магомедов, Б. В. 1979. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 24-62.
- Магомедов, Б. В. 2015. *Керамические пряслица черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины, 170 с.
- Некрасова, Г. М. 1985. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми. *Археологія*, 50, с. 75-80.
- Магомедов, Б. В., Диденко, С. В. 2009. Краснолаковая керамика в черняховской культуре. *Боспорские исследования*, 21, с. 320-349.
- Некрасова, А. Н. 2006. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Левада, М. Е., Самойленко, Л. Г. (ред.). *Готы и Рим*, Киев: ИД «Стилос», с. 87-200.
- Никитина, Г. Ф. 1969. *Гребни черняховской культуры*. Советская археология, 1, с. 147-159.
- Никитина, Г. Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. Москва: Наука.
- Пашкова, В. И. 1963. Очерки судебно-медицинской остеологии. *Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека*, Москва: Государственное издательство медицинской литературы.
- Петренко, Е. Н. 1991. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского юго-востока*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 10-26.
- Петраускас, О. В. 2008. Хронология некоторых типов гончарных кувшинов черняховской культуры лесостепной Украины. В: Карнап-Борнхайд, и др. (ред.). *Germania – Sarmatia*. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Калининград: Янтарный сказ, с. 88-103.
- Петраускас, О. В. 2021. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами черняхівських пам'яток України). *Археологія*, 2, с. 15-32. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.015>.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2014. Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі*. Київ; Хмельницький: Майдан, с. 193-204.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2015. «Потойбічний бенкет»: набори глеків у похованнях черняхівської культури. *Археологія*, 1, с. 30-39.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2019. Конструктивні характеристики інгумаційних поховань черняхівської культури Шишацького могильника. *Археологія і давня історія України*, 1(30), с. 23-29.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2020. Поховання 50 Шишацького могильника з набором для добування вогню. В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.) *Між Сходом та Заходом (= Inter Orientem et Occidentem)*. Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Ердуште Шульце та 20-річчя Германно-Слов'янської археологічної експедиції. Т. 3, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 186-195.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2021. Скляний кубок з еkleктичними ознаками з поховання 112 Шишацького могильника. *Археологія*, 4, с. 95-109. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.095>
- Сымонович, Э. А. 1960. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 192-238.
- Сымонович, Е. О. 1966. Перший черняхівський могильник в Північному Причорномор'ї. *Археологія*, XX, с. 196-201.
- Сымонович, Е. О. 1971. Хірургія в черняхівську епоху. *Середні віки на Україні*, 1. Київ: Наукова думка, с. 83-87.
- Сымонович, Э. А. 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 93-111.
- Тилішак, В. С. 2016. Дрібні камінці в інвентарі трупопокладень черняхівської культури. *Черняхівська культура*. Оіум, 5, с. 50-58.
- Тилішак, В. С. 2019. До питання про намисто як сарматський етнокультурний індикатор в черняхівській культурі. *Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н.е.: до 90-річчя В. Д. Барана*. Оіум, 6, с. 80-93.
- Федоров, Г. Б. 1960. Малаештский могильник (памятник черняховской культуры в бассейне реки Прут). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 253-302.
- Храпунов, И. Н. 2002. *Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.
- Шишкин, Р. Г. 1999. Классификация и типология трёхслойных гребней черняховской культуры. *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні*. Тези доповідей семінару (Київ, 14-16 грудня 1999 р.). Київ: Інститут археології НАН України, с. 43-48.
- Шишкин, Р. Г. 2002. Хронологические признаки трёхслойных гребней черняховской культуры. *Сучасні проблеми археології*. В: Крижицький, С. Д. та ін. (ред.) Київ: Академперіодика, с. 244-246.
- Mitrea, V., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende

Roman M. Reida¹, Anatolii V. Heiko², Serhii V. Sapiehin³

¹ PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-7512-8074, romanreida@ukr.net

² PhD, Senior Researcher, The Centre of Protection and Research of Archaeological Resources of Poltava Regional Council, ORCID: 0000-0002-4590-1115, filoarh@ukr.net

³ Senior Researcher, Museum-Reserve of A. S. Makarenko, ORCID: 0000-0002-9792-4327, folium_sv@ukr.net

FEMALE BURIAL OF CHERNIAKHIV CULTURE WITH A RED SLIP JAR OF PROVINCIAL ROMAN PRODUCTION FROM THE SHYSHAKY CEMETERY

The article is devoted to the publication of materials from the burial no. 88 discovered at Shyshaky cemetery of the Cherniakhiv culture. It consisted of the inhumation of a woman (20—25 years old), who was oriented with her head to the north and was lying in a subrectangular pit with rounded corners (fig. 1—2). Among almost all the burials (more than 150) in the Shyshaky necropolis, this grave was distinguished by the largest number of accompanying material. First of all, there was a lot of wheel-made pottery (11 items) (fig. 3—4). Among the latter there were: bowls shaped like vases (2 items), a two-handled jar, a bowl shaped like a drinking vessel, pots (3 items), bowls (2 items), an ornamented cup and an imported antique one-handled jar (fig. 3: 6). Fragments (7 items) of brown pebbles and the bowl where they were found should be associated with ritual rites.

Beads made of carnelian (8 items) (fig. 6: 56—63), glass (21 item) (fig. 6: 35—55), coral (33 items) (fig. 6: 1—33) and amber (1 item) (fig. 6: 34) were found on the upper part of the woman's chest. In the burial there were also two fibulae (fig. 5: 1—2) and a belt buckle (fig. 5: 3) made of white metal, a horn comb (fig. 5: 10), a bone needle case (fig. 5: 4), a bronze knife (fig. 5: 5), as well as a spindle (fig. 4: 1) whorl with a sharp edge made on a potter's wheel, fragments of iron parts of a knife (fig. 5: 8—9) and probably the remains of a casket casing (fig. 5: 6—7). Next to the pelvic bones of the skeleton on the left there were the bones and jaws of cattle, probably accompanying food.

An interesting discovery in the burial no. 88 is a bone needle case (fig. 5: 4) and a miniature knife (fig. 5: 5) made of a copper alloy, the analogies of which are often found in female burials at the Shyshaky necropolis. Such knives are oriented in the northern direction. Similar sets (a bone needle case, a needle and sometimes an awl or a small knife) for sewing and clothing or shoes repairing are typical for the burial monuments of the Cherniakhiv — Sântana de Mureş cultures.

Part of the pottery from the burial no. 88 is associated with beliefs in an afterlife feast. A bowl (fig. 3: 1), a cup (fig. 3: 2), a two-handled and a one-handled jars (fig. 3: 4, 6) were used for this purpose. It is also interesting that although an imported glass cup was not found in this burial, imported pottery used for drinking alcohol was put into the grave. The one-handled red slip jar (fig. 3: 6) of provincial Roman production is also quite rare for burials of the Cherniakhiv culture and unique for the Dnipro Forest-Steppe Left Bank territory. Chronological indicators such as a fibula, a buckle and a horn comb found in the burial no. 88 make it possible to date it back to the last quarter of the 4th century. A significant number of beads and accompanying food can indicate the Sarmatian (Alan) tradition.

Key words: Shyshaky cemetery, Great Migration period, Late Roman period, Cherniakhiv culture, burials.

References

- Aibabin, A. I. 1999. Etnicheskaia istoriia rannevizantiiskogo Kryma. Simferopol: DAR.
- Berezovets, D. T., Petrov, V. P. 1960. Lokhvitskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 82. p. 84-99.
- Varachova, K. H. 2016. Vypadkovyi kompleks znakhidok piznorymskoho chasu bilia s. Cherkaska Lozova Kharkivskoi oblasti. Cherniakhivska kultura. *Oium*, 5, p. 14-19.
- Gey, O. A., Bazhan, I. A. 1997. *Hronologiya epohi «gotskih pohodov» (na territorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza)*. Moskva: Institut arheologii RAN.
- Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Gorohovskiy, E. L. 1988. Hronologiya chernyahovskikh pamyatnikov Lesostepnoy Ukrainyi. In: Rybakov, B.A. (ed.). *Trudyi V Mezhdunarodnogo kongessa arheologov-slavistov*. Kiev: Naukova dumka, t. 4, s. 34-46.
- Didenko, S. V. 2014. Khronologiya svetloglinianykh uzkogorlykh amfor tipov Shelov D i F (po materialam pogrebalnykh kompleksov). *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova*. *Oium*, 4, p. 34-48.
- Liubichev, M. V. 2009. Pogrebenie s rimskim importom na mogilnike cherniakhovskoi kultury Voitenki (Vostochnaia Ukraina). In: Myzgin K. (ed.). *Ostrogothica. Arkheologiya Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremeni i Epokhi Velikogo pereseleniia narodov. Sbornik nauchnykh trudov k 10-letiiu Germano-Slavianskoi arkhelogicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V. N. Karazina*. Kharkov: Timchenko, p. 72-90.
- Liubichev, M. V. 2011. Pogrebeniia s pozdneskifskimi/sarmatskimi priynakami na mogilnikakh cherniakhovskoi kulturz v Dnepro-Donetskoii lesostepi. *Cherniakhivska kultura*. *Oium*, 5, p. 33-52.
- Magomedov, B. V. 1979. Kaborga IV (raskopki 1973—1974 gg.). In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 24-62.
- Magomedov, B. V. 2015. *Keramicheskie priaslitsa cherniakhovskoi kultury*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

- Magomedov, B. V., Didenko, S. V. 2009. Krasnolakovaia keramika v cherniakhovskoi kultury. *Bosporskie issledovaniia*, 21, p. 320-349.
- Nekrasova, H. N. 1985. Okhoronni rozkopky cherniakhivskoho mohylnya poblyzu m. Sumy. *Arheologia*, 50, p. 75-80.
- Nekrasova, A. N. 2006. *Pamiatnik cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia*. In: Levada, M. E., Samoilenko, L. G. (eds.). *Goty i Rim*. Kyiv: Stilos, p. 87-200.
- Nikitina, G. F. 1969. Grebni cherniakhovskoi kultury. *Sovetskaia arheologiya*, 1, p. 147-159.
- Nikitina, G. F. 1996. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury v Severnoi Bukovine I Bessarabii*. Moskva: Nauka, 182 p.
- Pashkova, V. I. 1963. *Ocherki sudebno-meditsinskoi osteologii. Opredelenie pola, vozrasta i rosta po kostiam skeleta cheloveka*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo meditsinskoi literatury, 154 p.
- Petrenko, E. N. 1991. Novye mogilniki cherniakhovskoi kultury v basseine Severskogo Donsa. In: Diachenko, A. H. (ed.). *Arheologiya slavianskogo yugovostoka*. Voronezh: Voronezhskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut, p. 10-26.
- Petrauskas, O. V. 2008. Khronologia nekotorykh tipov goncharykh kuvshinov chernyahovskoy kulturyi lesostepnoy Ukrainyi. *Germania – Sarmatia. Drevnosti Tsentralnoy i Vostochnoy Evropy epokhi rimskogo vliianiia i pereseleniia narodov*. Kaliningrad: Yantarnyy skaz, s. 88-103..
- Petrauskas, O. V. 2021. Cherniakhiv Culture and the Huns (Based on Archaeological Resources of Ukraine). *Arheologia*, 2, p. 15-32. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.015>
- Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapielin, S. V. 2014. Zhinoche pokhovannia 60 z Shyshatskoho mohylnya cherniakhivskoi kultury. In: Ivakin H. Yu. (ed.) *Vid venediv do Rusi*. Kyiv, Khmelnytskyi: Maidan, p. 193-204.
- Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapielin, S. V. 2015. "Potoibichnyi benket": nabory hlekiv u pokhovanniakh cherniakhivskoi kultury. *Arheologia*, 1, p. 30-39.
- Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapielin, S. V. 2019. Konstruktyvni kharakterystyky inhumatsiinykh pokhovan cherniakhivskoi kultury Shyshatskoho mohylnya. *Archaeology and Early History of Ukraine*, Vyp. 1(30), p. 23-29.
- Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapielin, S. V. 2020. Pokhovannia 50 Shyshatskoho mohylnya z naborom dlia dobuyanniia vohniu. Liubichev, M. V., Myzghin, K. V. (eds.) *Mizh Skhodom ta Zakhodom (= Inter Orientem et Occidentem). Yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora Erdmute Shultze ta 20-richchia Hermano-Slovianskoi arheolohichnoi ekspeditsii*. vol. 3, Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, p. 186-195.
- Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapielin, S. V. 2021. The Glass Beaker with Eclectic Features from Burial no. 112 of the Shyshaky Cemetery. *Arheologia*, 4, p. 95-109. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.095>
- Symonovich, E. A. 1960. Raskopki mogilnika u ovcharni sovkhoza "Pridneprovskogo" na Nizhnem Dnepre. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 82, p. 192-238.
- Symonovich, E. O. 1966. Pershyi cherniakhivskiy mohylnyk v Pivnichnomu Prychornomori. *Arheologiya*, XX, p. 196-201.
- Symonovich, E. O. 1971. Khirurhiia v cherniakhivsku epokhu. *Seredni viky na Ukraini*, 1, Kyiv: Naukova dumka, p. 83-87.
- Symonovich, E. A. 1979. Koblevskii i Ranzhevskii mogilniki okolo g. Odessy. In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 93-111.
- Tylishchak, V. S. 2016. Dribni kamintsi v inventari trupopokladen cherniakhivskoi kultury. *Cherniakhivska kultura*. Oium, 5, p. 50-58.
- Tylishchak, V. S. 2019. Do pytannia pro namysto yak sarmatskyi etnokulturnyi indyktor v cherniakhivskii kulturi. *Starozhytnosti varvarskykh plemen u pershii polovyni I tys. n.e.: do 90-richchia V. D. Barana*. Oium, 6, p. 80-93.
- Fedorov, G. B. 1960. Malaeshtskii mogilnik (pamiatnik cherniakhovskoi kultury v basseine reki Prut). *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 82, p. 253-302.
- Khrapunov, I. N. 2002. *Mogilnik Druzhnoe (III—IV vv. nashei ery)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej,
- Shishkin, R. G. 1999. Klassifikatsiya i tipologiya trekhslonynykh grebnei chernyahovskoi kultury. *Sto rokov vyvchennia kultur poliv pokhovan na Ukraini. Tezy dopovidei seminaru (Kyiv, 14-16 hrudnia 1999 r.)*. Kyiv: Instytut arheolohii NAN Ukrainy s. 43-48.
- Shishkin, R. G. 2002. Khronologicheskie priznaki trekhslonynykh grebnei chernyahovskoi kultury. *Suchasni problemy arheolohii*. In: Kryzhytskyi, S. D. et al. (eds.). Kyiv: Akadempriodyka, s. 244-246.
- Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 83, S. 224-351.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ* 2023

ПРИКРАСИ КОЛА МАРТИНІВКИ СЕРЕД МАТЕРІАЛІВ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: АНАЛІЗ ДАНИХ

У статті розглядаються знахідки раннього середньовіччя, що характерні для скарбів кола Мартинівки і пенківської та колочинської культур із пам'яток і комплексів салтівської культури. Представлені трапецієподібними підвісками, ворворкою та поясними прикрасами геральдичного кола.

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, салтівська культура, скарби кола Мартинівки.

Серед матеріалів салтівської культури іноді трапляються знахідки, що хронологічно «вибиваються» з меж її існування (Аксенов 2010; Володарець-Урбанович 2018b). Пропонована робота є продовженням попередньої публікації автора (Володарець-Урбанович 2023, рис. 1) і присвячена виробам, характерним для скарбів кола Мартинівки, — група II, підгрупа 1. Представлена чотирма поховальними комплексами та одним скарбом.

Дмитріївський могильник

Є складовою археологічного комплексу салтівської культури. Пам'ятку досліджувала С. О. Плетньова з 1957 по 1973 рр. з перервами. На могильнику досліджено 161 поховальну споруду, більшість із яких представлена катакомбами, хоч трапляються одиничні та колективні поховання. На початку X ст. городище було зруйноване; імовірно, тоді ж і припинив існування могильник (Плетнева 1989). Цікаво, що з цієї ж пам'ятки походить знахідка кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (група I) із катакомби 44 (Володарець-Урбанович 2023, табл. 1). У катакомбах 151 та 154¹ виявлено по одній трапецієподібній підвісці з двома рядами пресованих крапок-точок по боках та одним рядом по ниж-

* ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу археології ранніх слов'ян, Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovich@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

¹ Тут і далі посилання на літературу див. у табл. 1

ньому краю (рис. 1А: 1). На жаль, чітко реконструювати супровідний інвентар за публікацією важко.

Типологія таких прикрас для слов'янських старожитностей не розроблена. Але якщо врахувати систему орнаментации підвісок із Дмитріївського могильника, можна визначити коло найближчих аналогій (рис. 1). Це вироби з Хацьківського скарбу (Корзухина 1996, табл. 22: 22), місцезнаходження Коврай (Дідик 2001, с. 128, рис. 8), і три знахідки з могильника Лучисте: склеп 35, шар 4, поховання 5, склеп 38, шар 4 та склеп 55, «нашивний шар»² (Айбабин, Хайредінова 2008, табл. 102: 25; 159: 9; 2014, табл. 86: 3). Склеп 35 у загальних межах дослідники датують VII ст. (Айбабин, Хайредінова 2008, рис. 35), шар 4 склепу 38 — кінець VI ст. (Айбабин, Хайредінова 2008, рис. 19), склеп 55 — перша половина V ст. (Айбабин, Хайредінова 2014, рис. 13). Отже, в цілому такі підвіски можна датувати в межах V—VII ст.

Сухогомільшанський кремаційний могильник I

Є складовою археологічного комплексу салтівської культури, що, крім того, складається із городища, трьох поселень і ще трьох кремаційних могильників (Колода 2015). На пам'ятці досліджено 317 поховань та 17 речових комплексів. Дослідження В. К. Міхеєва (Аксенов, Міхеєв 2006). Цікаво, що на цьому самому могильнику досліджено ще два поховання зі знахідками, які хронологічно «вибиваються» за часом із періоду існування самої культури: 274 — прикраса кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (група I) (Володарець-Урбанович 2023, табл. 1) та 29 — прикраса, характерна для Пастирського городища (група II, підгрупа 2)³.

² Ця знахідка має орнаментацию лише по нижньому краю і є найменш аналогічною до підвісок із Дмитріївського могильника.

³ Прикрасам Пастирського кола присвячена остання робота цієї серії автора.

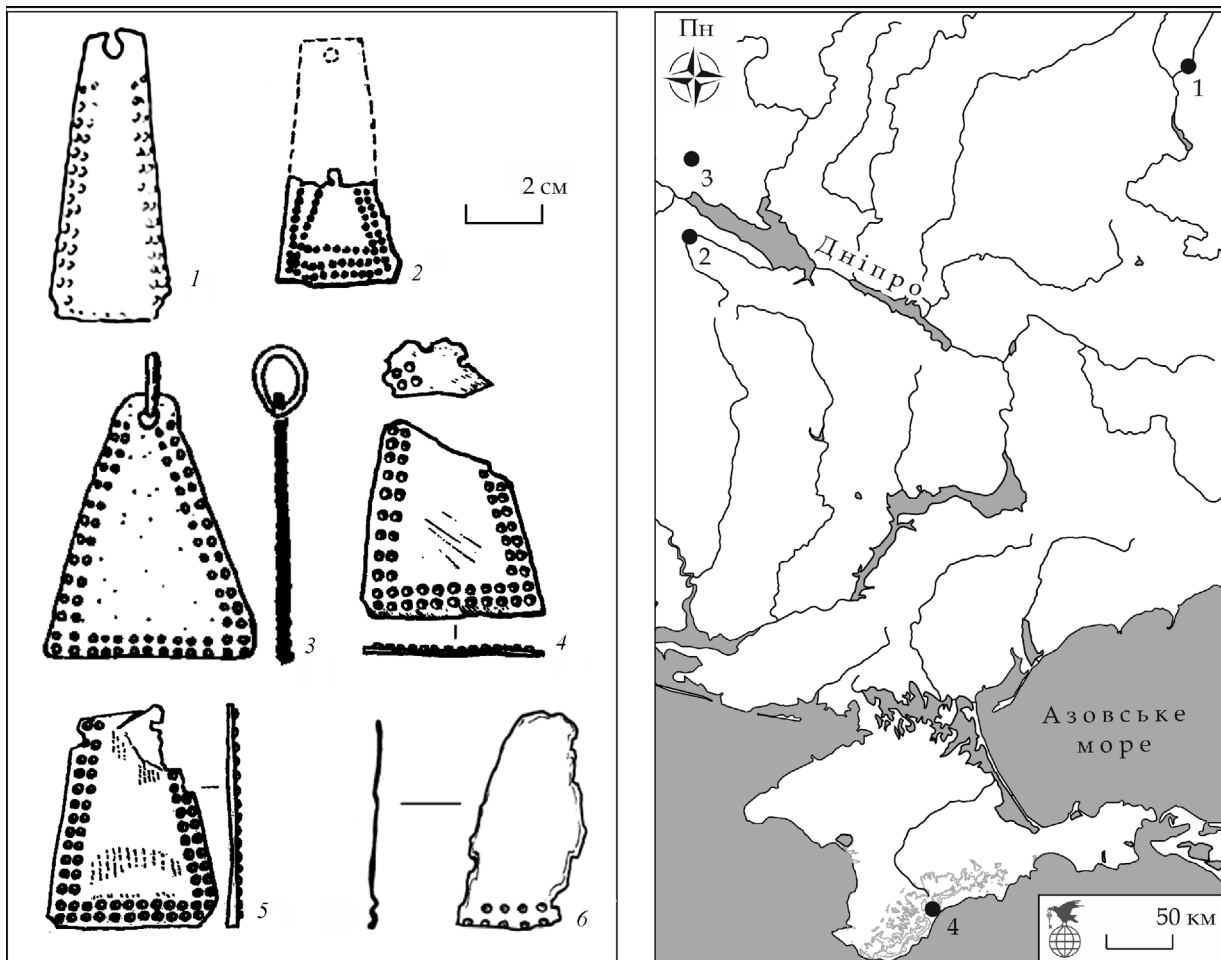

Рис. 1. А. Знахідки трапецієподібних підвісок із Дмитріївського могильника та їх аналогії: 1 — Дмитріївський могильник (за: Плетнева 1989, рис. 58: 151, 154); 2 — Хацьківський скарб (за: Корзухина 1996, табл. 22: 22); 3 — Коврай (за: Дідик 2001, рис. 8); 4 — Лучисте, склеп 35, шар 4, поховання 5 (за: Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 102: 25); 5 — Лучисте, склеп 38, шар 4 (за: Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 159: 9); 6 — Лучисте, склеп 55, «намивний шар» (за: Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 86: 3)

Б. Карта поширення трапецієподібних підвісок із рядами пресованих крапок. Пам'ятки: 1 — Дмитріївський могильник; 2 — Хацьківський скарб; 3 — Коврай; 4 — Лучисте

Fig. 1. A. Finds of trapezoidal pendants from Dmytriivka cemetery and their analogies: 1 — Dmytriivka cemetery (after: Плетнева 1989, fig. 58: 151, 154); 2 — Khatskivskiyi hoard (after: Корзухина 1996, tabl. 22: 22); 3 — Kovrai (after: Дідик 2001, fig. 8); 4 — Luchyste, crypt no. 35, layer 4, burial no. 5 (after: Айбабин, Хайрединова 2008, tabl. 102: 25); 5 — Luchyste, crypt no. 38, layer 4 (after: Айбабин, Хайрединова 2008, tabl. 159: 9); 6 — Luchyste, crypt no. 55, "aggraded layer" (after: Айбабин, Хайрединова 2014, tabl. 86: 3)

Б. Distribution map of trapezoidal pendants ornamented with punched rows of dots. Archaeological sites: 1 — Dmytriivka cemetery; 2 — Khatskivskiyi hoard; 3 — Kovrai; 4 — Luchyste

Кремація 54 (рис. 2) — безурнове поховання — здійснене в овальній ямі розмірами $0,5 \times 0,4$ м, орієнтоване за лінією захід-схід, глибиною $0,44$ м. Контури ями простежені з глибини $0,35$ м. Починаючи з цього рівня і до дна яма заповнена золою та вуглинками з поховального багаття. На дні розсіпані перепалені людські кісточки, серед яких виявлені такі речі: бронзова спіральна пронизка, залізна фібула, фрагмент залізного ланцюжка, залізне кільце, бронзовий

перстень, бронзовий наконечник і ворворка, залізна обойма та наконечник від дерев'яних піхов двох ножів, бронзовий чумбуроний блок і бронзовий кистень. Поруч із похованням виявлено речовий комплекс VI, що складався із залізного ножа, долота, збруйного кільця, бронзового чумбурного блоку та пари стремени (Аксенов, Михеев 2006, с. 17). Дата поховання визначена кінцем VIII — початком IX ст. (Аксенов 2010, с. 74).

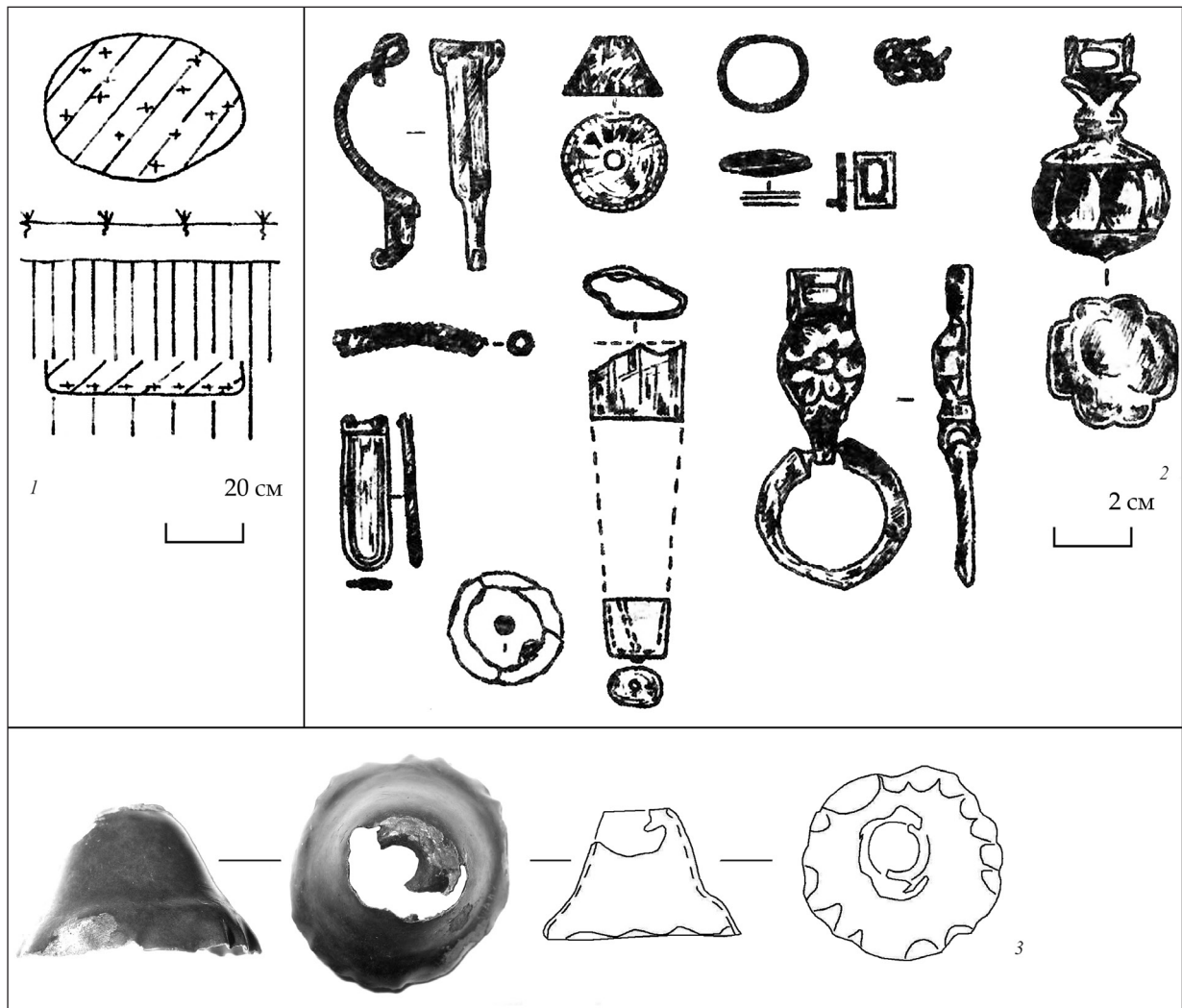

Рис. 2. Сухогомільшанський могильник 1, кремація 54: 1 — план та розріз поховання; 2 — інвентар (за: Аксенов, Михеев 2006, рис. 14: 11; 17: 4-15); 3 — ворворка із Кривця-4 (за: Обломский 2016, рис. 40: 18)

Fig. 2. Sukha Homilsha cemetery-1, burial no. 54: 1 — plan and section of the burial; 2 — funeral equipment (after: Аксенов, Михеев 2006, fig. 14: 11; 17: 4-15); 3 — vorvorka from Kryvets-4 (after: Обломский 2016, fig. 40: 18)

У цьому похованні виявлено ворворку високою 1,5 см, діаметром у верхній частині 0,5 см та діаметром у нижній частині 2,6 см, орнаментовану по нижньому краю вертикальними насічками. Виріб більш близький до категорії ворворок середніх розмірів за І. Р. Ахмедовим та А. М. Обломським (Ахмедов, Обломский 1996, с. 16), чи групи XIII різновиду 8 (ворворки) за О. О. Щегловою (Щеглова 2009, с. 53). Найближчі аналогії за розмірами походять із Смородівського (Корзухина 1996, табл. 60: 8—11), Гапонівського (Ахмедов, Обломский 1996, с. 16, рис. 33: 7—17) та Хитцівського (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2022) скарбів. Хоча ці вироби не орнаментовані. Із схожою системою орнаментатії відома ворворка (рис. 2: 3) з поселен-

ня Кривець-4 (Обломский 2016, с. 52, рис. 40: 18; Сыщиков 2020, с. 228, рис. 2: 9). Варто зазначити, що А. М. Обломський та М. В. Сищиков уважають цю знахідку дзвіночком. Однак за своїм профілюванням виріб схожий на ворворку, хоч зазвичай такі прикраси виготовлені зі свинцево-олов'янистих сплавів (Егорьков 2012; 2013; Егорьков, Щеглова 2000; 2001). Водночас вироби з Кривця-4 та Сухогомільшанського могильника 1 виготовлені з бронзи.

За матеріалами могильника Лучисте в Криму відоме використання ворворок у жіночому костюмі — склеп 100, поховання 10; склеп 38, шар 2, поховання 6 — друга половина VII ст., склеп 59, шар 4, поховання 14 — перша половина VII ст. (Хайрединова 1999, рис. 10; 11; Ай-

бабин, Хайрединова 2008, табл. 137: 9, 13; 2014, табл. 103: 10, 11), у тому числі разом із речами дніпровського походження — склеп 38, шар 3, поховання 9 — друга чверть VII ст.; склеп 54, шар 3, поховання 20 — перша чверть VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 141; 145: 6; 146; 2014, табл. 73: 13; 75) та поховання 152а — перша половина VII ст. (Хайрединова 2017). У вказаних комплексах згадані прикраси належать до групи виробів «середніх розмірів».

Цікаво, що в басейні р. Харків (притока Сіверського Дінця), на поселенні Циркуни 13 виявлено дві формочки для виготовлення ворворок (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 67-69). Загалом, ці вироби характерні для скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Щеглова 1990), тож їх хронологія вкладається в період другої половини VI — середини / третьої чверті VII ст. (Гавритухин 1996, с. 95; Родинкова 2012, с. 153, 157-158; Обломский, Родинкова 2014).

Одне з поселень, що входять до Сухомільшанського комплексу, є багатощаровою пам'яткою. Крім салтівських, там відомі матеріали пеньківської культури (Міхеєв, Приходнюк 1986; Володарець-Урбанович 2017, с. 332-336) та сахнівського горизонту (Любичев 2002, с. 16-18). Саме до слов'янського часу належить формочка для виготовлення свинцево-олов'янистих прикрас, що також у цілому характерні для скарбів Мартинівського кола (Володарець-Урбанович 2017, с. 336; 2018а). Факт знаходження в складі салтівського поховання речі попереднього культурно-хронологічного періоду наводить на думку, що прикраса могла бути знайдена на околицьому поселенні жителями Хозарського каганату. Цей факт дозволяє припустити вторинне використання речі.

Бочковський ямний могильник

Був відкритий В. К. Міхеєвим у 1961 р.; із 2014 р. пам'ятку досліджує О. О. Лаптев. Поховання 2 — дитяча ґрунтова інгумація в ямі складної конструкції (рис. 3). Довгою віссю пляма була направлена вздовж лінії схід—захід з невеликим відхиленням західного краю на південь. Після розчистки з'ясовано, що могильна яма сильно розширювалася в усі сторони. На глибині 1,0—1,1 м від сучасної поверхні виявлено повздовжні заплічки. Розміри могильної ями на рівні заплічків становить 1,3 × 0,74 м, що в 2—2,5 рази перевищує за площею

пляму ями на рівні виявлення. Ширина північного заплічка становить 0,15 м, південного — 0,25 м. У східній частині ями при вибиранні ґрунту з могильної ніші було виявлено тлін поперечної дерев'яної плахи перекриття, що похило лежало на лискованому кухлі. Указана плаха розбила частину вінця та бочка посудини, що свідчить про силу удару землі й плахи під час обвалу могильного перекриття. Висота повздовжніх заплічків становить 0,18 м. Дно поховання, вирубане в мергелі, характеризується невеликим підйомом у західному напрямку. Майже рівно на середині висоти повздовжніх заплічків (за 0,09 м від дна ями) у східній частині могильної ніші виявлено поперечну сходику довжиною 0,16 м. Вона зроблена з того самого мішаного щільного ґрунту, що й повздовжні заплічки. Таким чином, розмір могильної ніші з рівнем дна становив 1,14 × 0,34 м та співмірні з розмірами плями на рівні виявлення. Загальна глибина поховання дорівнювала 1,15—1,35 м.

Похована дитина зростом 70—75 см лежала головою на захід. Збереженість кісткових залишків дуже погана (рис. 3): на місці кістяка виявлено дві плями кісткового тліну — зона черепа й таза. Причому вони були розташовані не за віссю могильної ніші, а за лінією «схід—захід». На ділянці черепа (західна пляма тліну) виявлено мініатюрну литу сережку і чверть дирхема (рис. 4). В 0,1 м від тліну черепа в південному напрямку виявлено скупчення предметів: два литих бубонці, бронзова пронизка із залишками мотузки всередині, дві бісерини. Скоріше за все, ці предмети були оздобою комірця або намиста. На ділянці залишків таза виявлено значне скупчення металевих предметів. На боку лежала штампована туалетна коробочка, під якою виявлено дві тонкі трапецієподібні підвіски з обламаними верхніми краями. Трохи північніше під шаром кісткового тліну зафіксовано обривки повсті, у якій знайдено фрагмент чумбурного блока з обламаного в давнину петлею і відсутнім кільцем, дві литих ворворки, кородований залізний пінцет із відбитками полотняної тканини. Біля верхнього краю тліну таза відособлено від інших предметів виявлено другу чверть дирхема, що разом з іншою четвертинкою складає половинку монети. У ногах (у східній частині ями), на рівній віддаленості від повздовжніх стінок могильної ніші стояв чорнолискований кухоль (рис. 3: 4). Арабський дирхем із цього комплексу карбова-

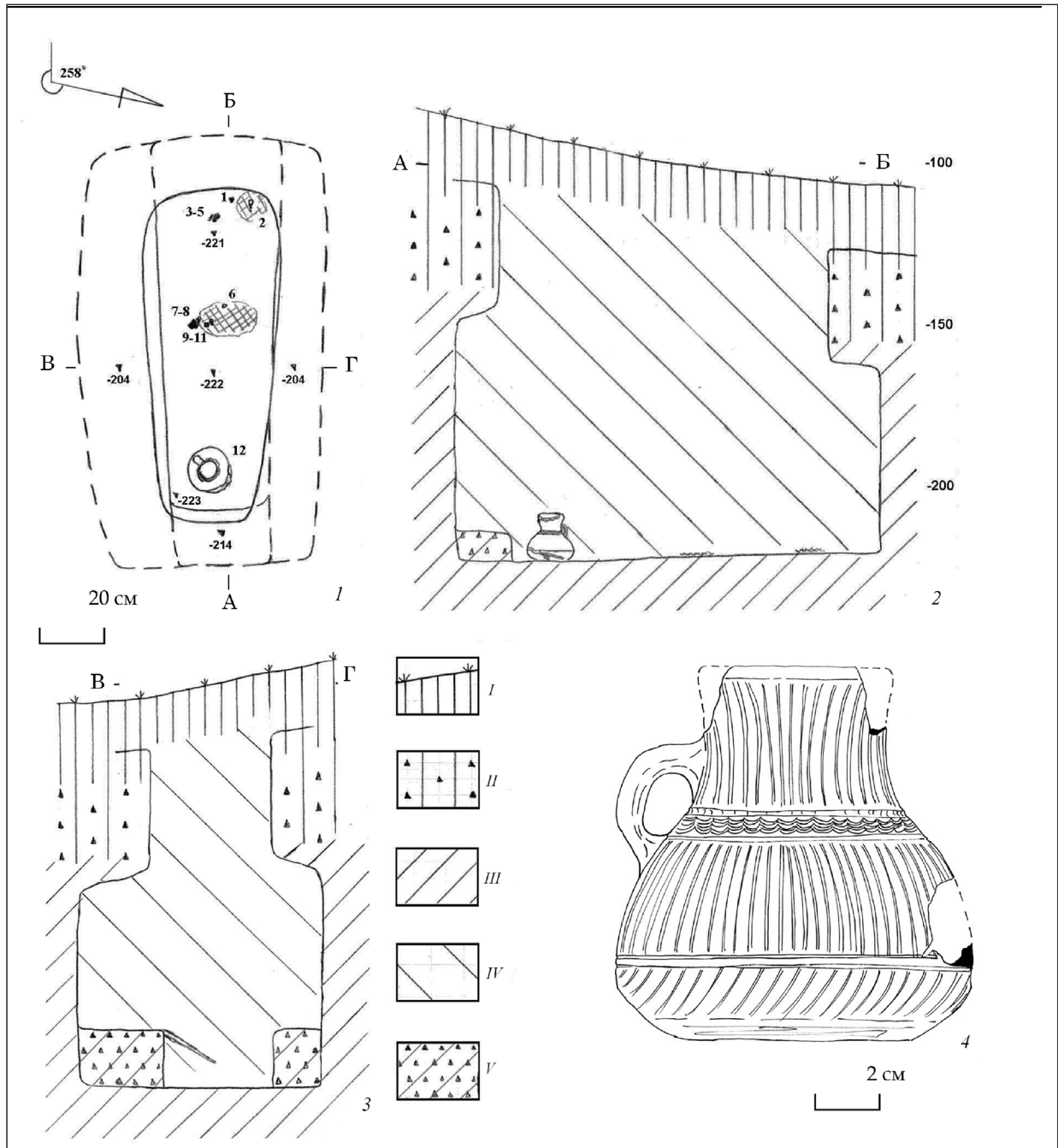

Рис. 3. Бочковський могильник, поховання 2 (за: Лаптев, Аксєнов 2017, с. 82-84, рис. 3). 1 — план; 2—3 — поперечні перетини; 4 — куваль. I — дерн; II — світло-сірий ґрунт; III — біло-жовтуватий мергель; IV — заповнення могильної ями; V — щільна мергелева забутовка

Fig. 3. Bochkove cemetery, burial no. 2. (after: Лаптев, Аксєнов 2017, p. 82-84, fig. 3) 1 — plan; 2—3 — cross-sections; 4 — a mug. Legend: I — turf layer; II — light gray soil; III — white-yellowish marl; IV — filling of the burial pit; V — dense marl backfill

но 772—794 рр. (Лаптев, Аксєнов 2017, с. 82-84, рис. 3). О. О. Лаптев вважає, що поховання датуються початком IX ст.

Дві трапецієподібні підвіски, орнаментовані чотирма півкулями та двома рядами пресованих точок по краю (рис. 5; 6), належать до слов'янських прикрас третьої чверті I тис. н. е.

Аналогічні вироби представлені в Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, табл. 53: 3, 4, 8—10, 19), Суджацькому (Рыбаков 1949, с. 81, рис. 326; Корзухина 1996, табл. 67: 4, 5), Трубчевському (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 7: 9; 8: 16), Черкасько-Конопельківському (Родинкова, Сапрыкина 2015, рис. 3: 1, 2)

Рис. 4. Бочковський могильник, поховання 2: інвентар (за: Лаптев, Аксёнов 2017, с. 82-84, рис. 3).

Fig. 4. Bockhove cemetery, burial no. 2: inventory (after: Лаптев, Аксёнов 2017, p. 82-84, fig. 3).

та Полтавському 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 106) скарбах, поселенні празької культури Лука-Врублівецька (Тиханова 1971, с. 10-11, рис. 3; Приходнюк 1975, с. 102, табл. XXXI: 8), могильників пеньківської культури на островах Сурський (Рутковская 1974, рис. 4: 15; Корзухина 1996, табл. 115: 4б-е) та Кизлевий (Приходнюк 1998, рис. 19: 17), із Мохнацького поховання (Аксёнов, Бабенко 1998, с. 114-115, рис. 2: 9). Відомі такі знахідки і в Передкавказзі на могильнику «Ленінський Путь» (Гавритухин, Пьянков

2003, с. 198, табл. 73: 25, 26) та в Криму на могильнику Лучисте, склеп 59, шар 3, поховання 9 (Айбабин, Хайредінова 2014, табл. 101: 8). Останній комплекс датується другою половиною VII ст. (Айбабин, Хайредінова 2014, рис. 4). Отже, такого типу підвіски пов'язані з пеньківськими та празькими пам'ятками або зі скарбами першої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Гавритухин 1996, с. 95; Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, с. 106-107). Поширені такі прикраси в основному на Дніпровському Лівобережжі

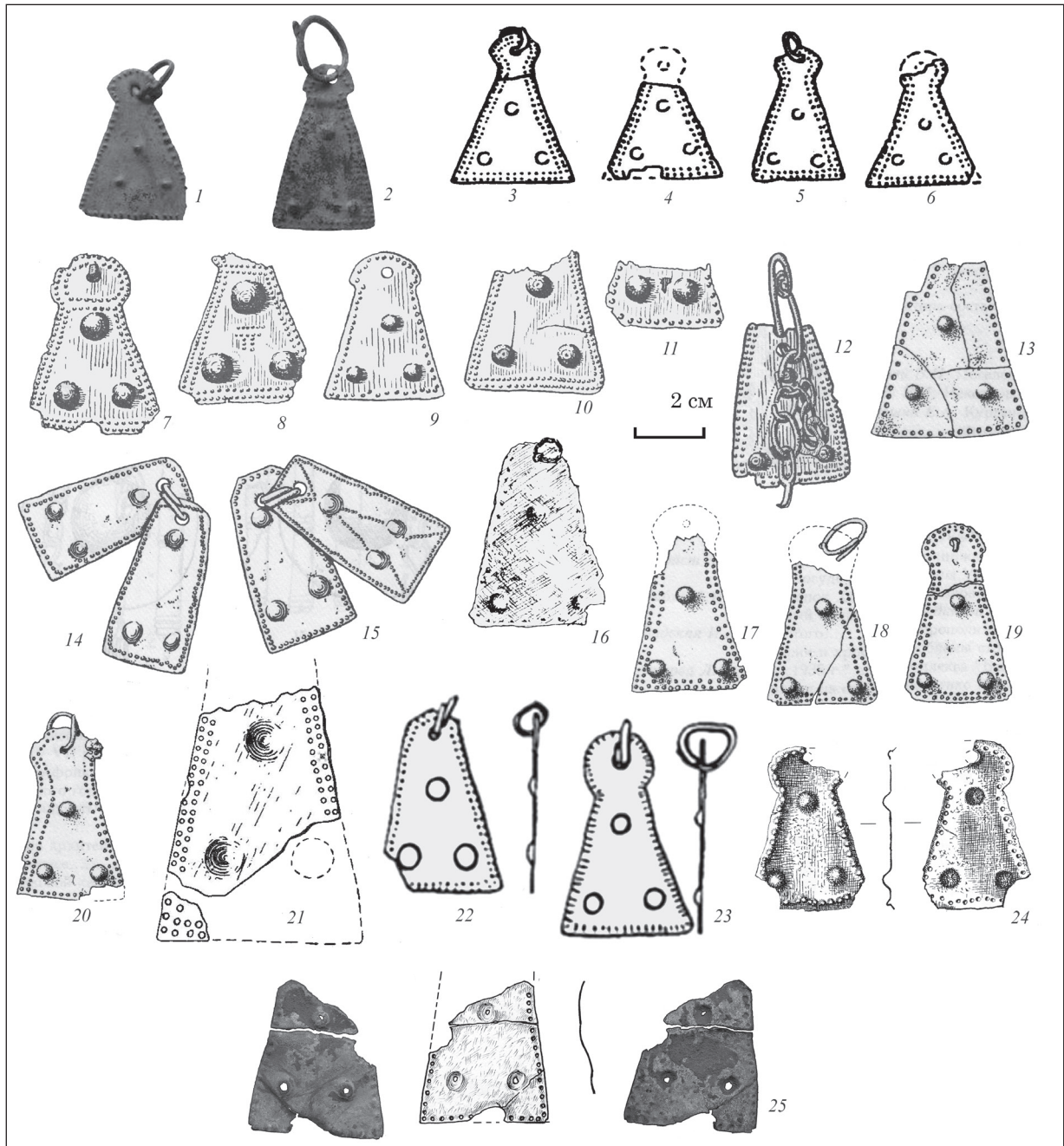

Рис. 5. Трапецієподібні підвіски орнаментовані півкулями по центру та низкою пресованих крапок по краю. 1—2 — Черкаська Конопелка (за: Родинкова, Сапрыкіна 2015, рис. 3: 1, 2); 3—6 — Мохнач (за: Аксенов, Бабенко 1998, рис. 2: 9); 7—12 — Козіївка / Нова Одеса (за: Корзухіна 1996, табл. 53: 3, 4, 8-10, 19); 13 — Лука-Врублівецька (за: Тиханова 1971, рис. 3); 14—15 — Суджа (за: Корзухіна 1996, табл. 67: 4, 5); 16 — Трубчевськ (за: Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 7: 9; 8: 16); 17—20 — Сурський (за: Корзухіна 1996, табл. 115: 4б-е); 21 — Кизлевий (за: Приходнюк 1998, рис. 19: 17); 22—23 — «Ленінській Путь» (за: Гавритухин, Пьянков 2003, табл. 73: 25, 26); 24 — Лучисте, склеп 59, шар 3, поховання 9 (за: Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 101: 8); 25 — Полтава 2014 р. (за: Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, рис. 1: 12)

Fig. 5. Trapezoidal pendants ornamented with semi-circles on the centre and a punched row of dots on the edge. 1—2 — Cherkaska Konopelka (after: Родинкова, Сапрыкіна 2015, fig. 3: 1, 2); 3—6 — Mokhnach (after: Аксенов, Бабенко 1998, fig. 2: 9); 7—12 — Koziiivka / Nova Odesa (after: Корзухіна 1996, tabl. 53: 3, 4, 8-10, 19); 13 — Luka-Vrublyivetska (after: Тиханова 1971, fig. 3); 14, 15 — Sudzha (after: Корзухіна 1996, tabl. 67: 4, 5); 16 — Trubchevsk (after: Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, fig. 7: 9; 8: 16); 17—20 — Surskyi (after: Корзухіна 1996, tabl. 67: 4, 5); 21 — Kyzlevyi (after: Корзухіна 1996, tabl. 115: 4б-е); 22—23 — “Leninskii Put” (after: Гавритухин, Пьянков 2003, tabl. 73: 25, 26); 24 — Luchyste, crypt no. 59, layer 3, burial no. 9 (after: Айбабин, Хайрединова 2014, tabl. 101: 8); 25 — Poltava in 2014 (after: Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016, fig. 1: 12)

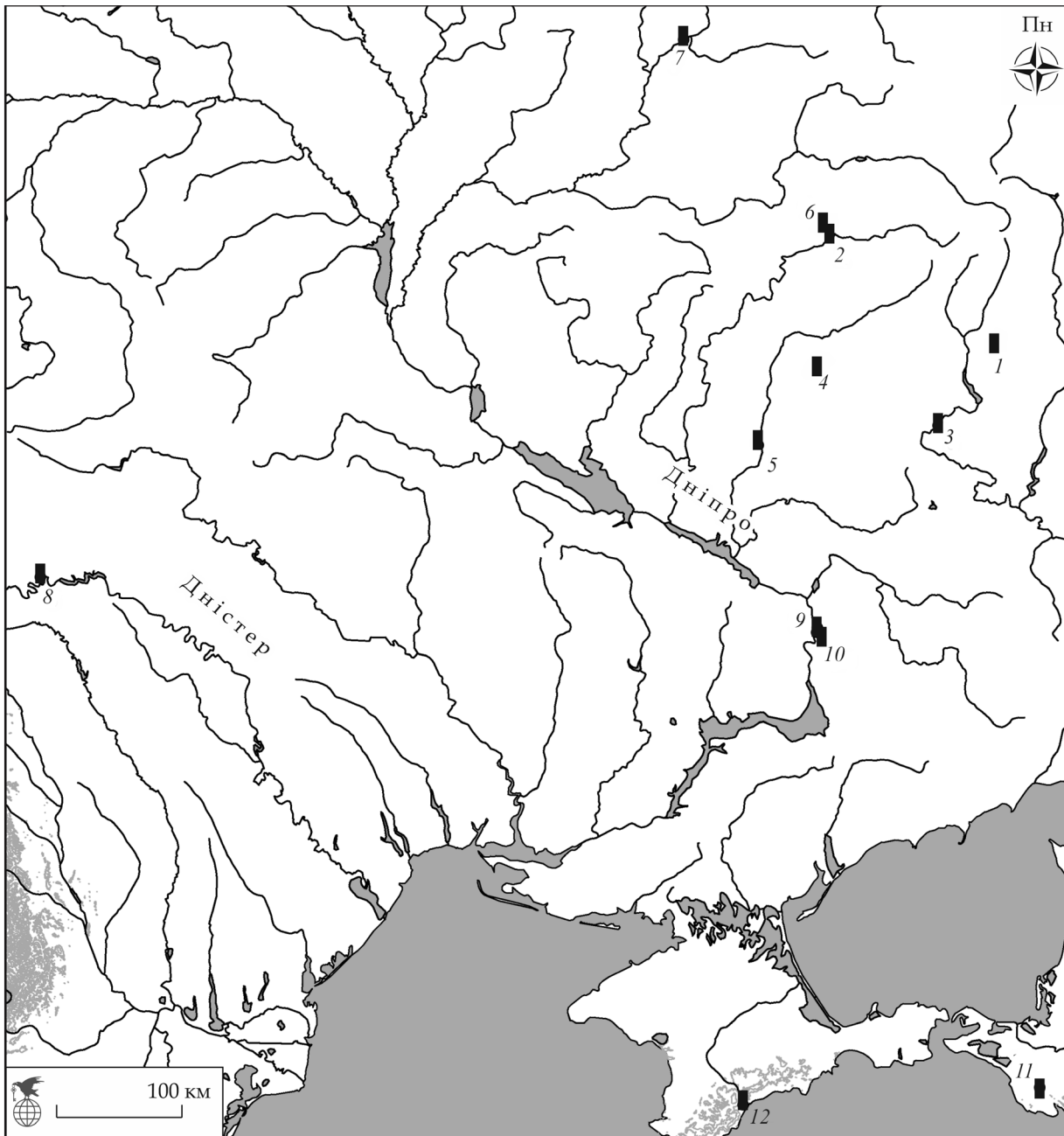

Рис. 6. Карта поширення трапецієподібних підвісок орнаментованих півкулями по центру та низкою пресованих крапок по краю. Пам'ятки: 1 — Бочкове; 2 — Черкаська Конопелька; 3 — Мохнач; 4 — Козіївка / Нова Одеса; 5 — Полтава (2014 р.); 6 — Суджа; 7 — Трубчевськ; 8 — Лука-Врублівецька; 9 — Сурський; 10 — Кизлевий; 11 — «Ленінський Путь»; 12 — Лучисте

Fig. 6. Distribution map of trapezoidal pendants ornamented with semi-circles on the centre and a punched row of dots on the edge. Archaeological sites: 1 — Bochkove cemetery; 2 — Cherkaska Konopelka; 3 — Mokhnach; 4 — Koziiivka / Nova Odesa; 5 — Poltava (2014); 6 — Sudzha; 7 — Trubchevsk; 8 — Luka-Vrublivetska; 9 — Surskyi; 10 — Kyzlevyi; 11 — “Leninskii Put”; 12 — Luchyste

та Надпоріжжі. Відповідно, цей тип датується другою половиною VI—VII ст. (Гавритухин, Щеглова 1996, рис. 62).

Цікаво, що в похованні 2 Бочковського могильника трапецієподібні підвіски зафіксовані на ділянці кісток таза, хоч зазвичай вважається,

що ці вироби були деталями нагрудного намиста. Натомість таке розташування вказаних виробів зафіксовано на могильнику Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 8 (перша чверть VII ст.) із речами дніпровського походження (Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 19, табл. 140: 2, 3).

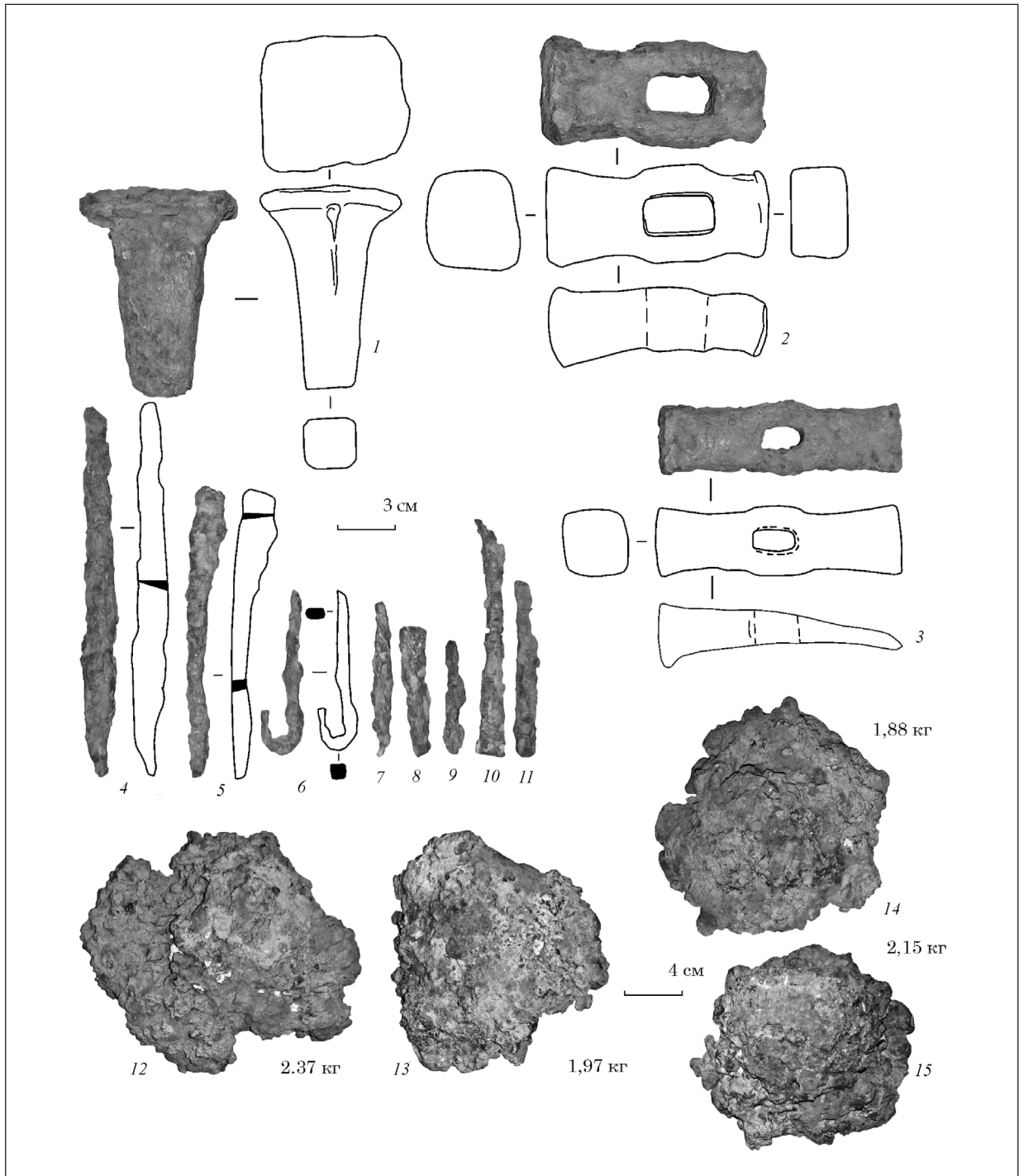

Рис. 7. Мирнодолинський скарб: Залізні предмети та залізні криці (за: Колода, Скиба 2021, рис. 2; 3)

Fig. 7. Myrna Dolyna hoard. Iron objects and iron blooms (after: Колода, Скиба 2021, fig. 2; 3)

Мирнодолинський скарб

Був виявлений у 2019 р. У складі комплексу наявні: 1) ковальські інструменти: ковадло та провушні молоточки; кілька залізних виробів, серед яких заготовки (рис. 7: 1—11); 2) чотири криці (рис. 7: 12—15); 3) фрагменти бронзового

казана та пара фаларів (рис. 8); 4) геральдичні оздобы пояса, зокрема матриці та напівфабрикати (рис. 9; 10); 5) римські монети (рис. 11).

Його комплексний аналіз здійснено в статті В. В. Колоди та А. В. Скиби, тому в цій роботі вкажемо лише на кілька ключових аспектів. На жаль, комплекс виявлено за випадкових

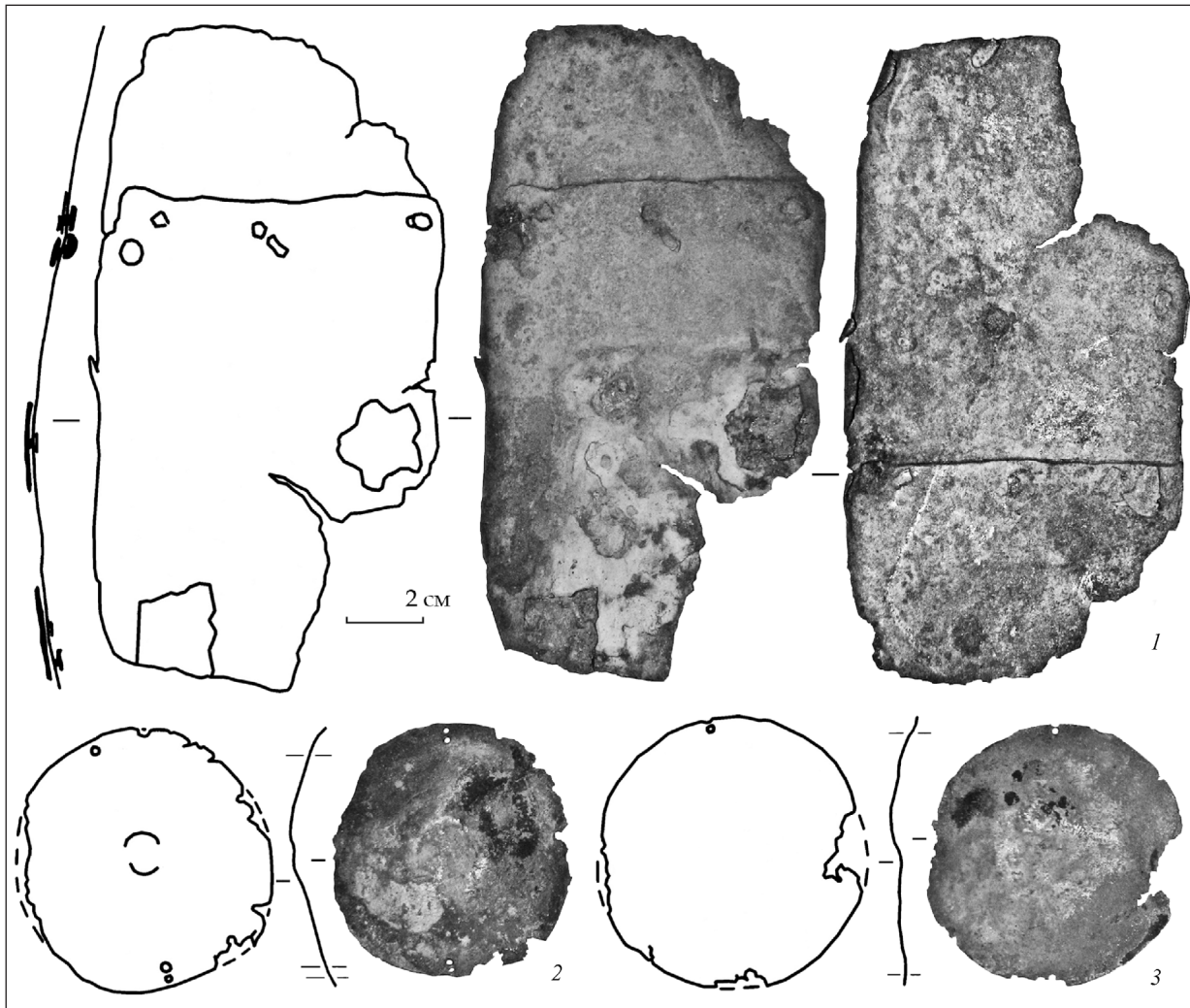

Рис. 8. Мирнодолинський скарб. Бронзова сировина (за: Колода, Скиба 2021, рис. 4)

Fig. 8. Myrna Dolyna hoard. Bronze raw materials (after: Колода, Скиба 2021, fig. 4)

обставин і на місці не проводилося археологічних обстежень. Тому його зв'язок із певними археологічними пам'ятками та конкретними культурно-хронологічними шарами залишається незрозумілим. «Яскравих» салтівських речей зі скарбу немає. Ковальський реманент має аналогії не лише серед салтівських матеріалів, але й на Пастирському городищі, і в Кузубаївському скарбі, що датуються «досалтівським» часом (Колода, Скиба 2021, с. 348-350). Фактично, лише деталі казана та фалари можуть вказувати на салтівську належність, але загалом цей комплекс не має вузького датування. Тож його хронологію можна визначити в загальних межах існування салтівської культури: від 740—750 рр. (Комар 1999) до перших десятиліть X ст. (Плетнева 1967, с. 143).

До матеріалів геральдичного горизонту належать 14 знахідок (рис. 9; 10), але типові

«слов'янські» прикраси в цьому комплексі відсутні. Лише шість прикрас — дві «дворогі» накладки, накладка двочастинна, дві матриці від З-подібних накладок (нерозділені між собою), два поясних наконечники зі злегка увігнутими боками (рис. 9: 1—3; 10: 1—3) — відомі серед слов'янських старожитностей на рівні досить широких аналогій (див. Скиба 2016). Решта якраз мають аналогії на інших теренах. Навіть якщо ці знахідки й були пов'язані із салтівським комплексом, власник міг отримати їх не лише на теренах лісостепової смуги Дніпровського Лівобережжя та Середнього Подніпров'я, а й деінде⁴. Адже знахідки кола геральдики характерні для широких територіальних меж — від Подунав'я до ба-

⁴ На можливу несинхронність речей зі скарбу можуть вказувати знахідки римських монет.

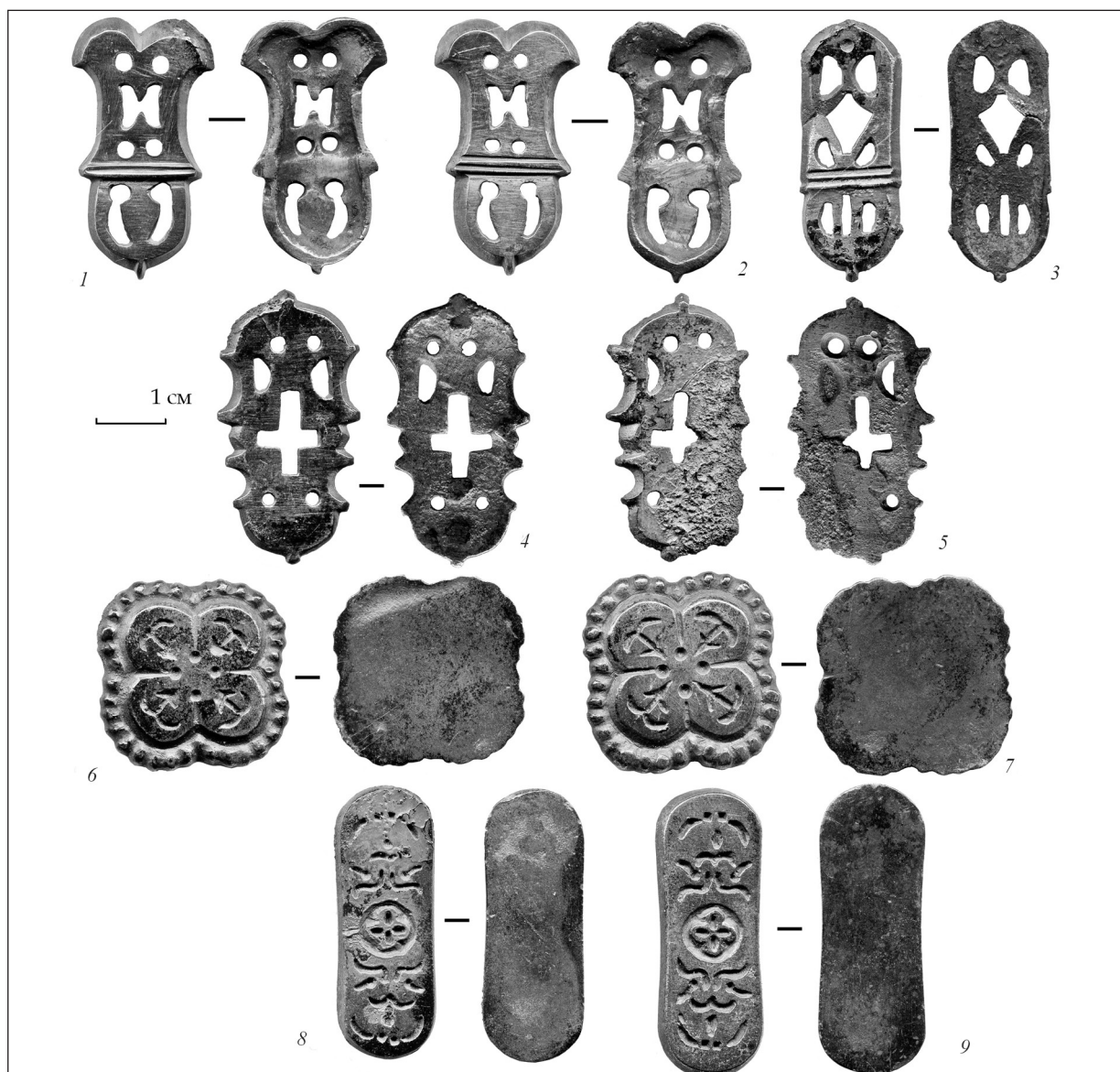

Рис. 9. Мирнодолинський скарб: Поясні деталі (1—4), матриці для їх виготовлення (5—9) (за: Колода, Скиба 2021, рис. 5)

Fig. 9. Myrna Dolyna hoard: Belt details (1—4), matrices for their manufacture (5—9) (after: Колода, Скиба 2021, fig. 5)

сейну Волги (Balint 1992; Ковалевская 2000, с. 175-205; Даскалов 2012; Трайкова 2017), і побутують вони до останньої чверті VII ст. (Гавритухин 1996, с. 95; 2001; Даскалов 2012, 25; Мастыкова, Казанский, Сапрыкина 2016, с. 87-88; Скиба 2016, с. 75-83).

Інші пам'ятки

Також слід згадати знахідки, які походять із салтівських комплексів і в літературі згадуються як слов'янські третьої чверті I тис. н. е., хоча навряд чи є такими. Верхньосалтівський могильник I, катакомби 42 та 24. У катакомбі 42

(рис. 12: 1) виявлено трапецієподібну підвіску орнаментовану трьома рядами пресованих крапок-точок по нижньому краю і по одній каймі по боках (Аксенов 2010, с. 73). З такою системою орнаментатії відомі вироби з Івахниківського скарбу — 30—40 рр. IX ст., Супрут, Мар'янівки, курган 1 (Комар 2017, с. 117, рис. 3). Тобто аналогії походять із роменських пам'яток і комплексів, що в цілому синхронні салтівській культурі. Знахідка з катакомби 24 (рис. 12: 2), за визначенням В. С. Аксенова, належить до кола квадратних підвісок поширених у слов'ян у третій чверті I тис. н. е. (Аксенов 2010, с. 74). Однак, як показав аналіз згада-

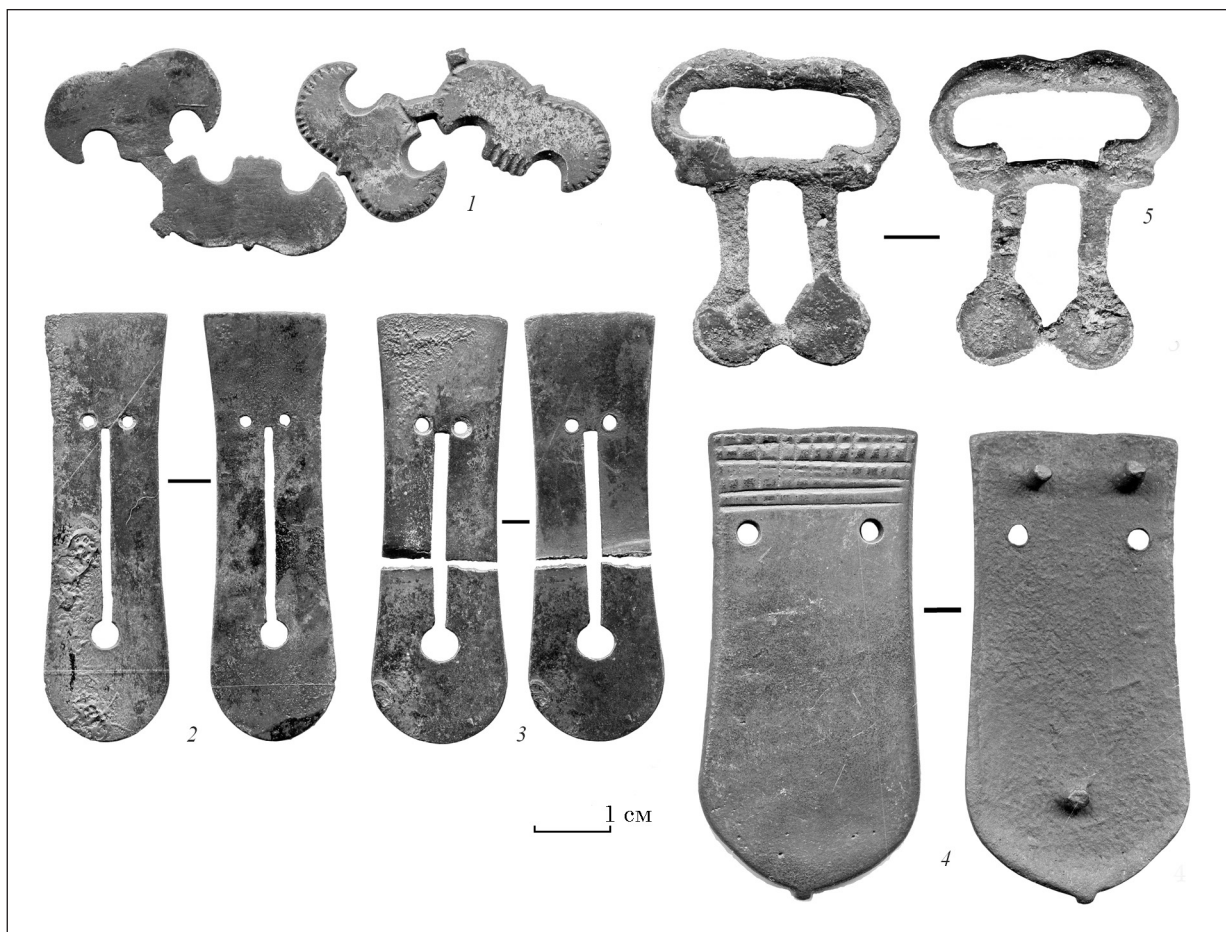

Рис. 10. Мирнодолинський скарб: Заготовки матриць (1, 5) та поясні деталі (2—4) (за: Колода, Скиба 2021, рис. 6)
 Fig. 10. Myrna Dolyna hoard: Matrices moulds (1, 5) and belt details (2—4) (after: Колода, Скиба 2021, fig. 6)

них прикрас, здійснений автором у спеціальній роботі, знахідка із Верхнього Салтова суттєво відрізняється від власне слов'янських виробів за основними конструктивними, орнаментальними мотивами і не належить до вказаного кола прикрас (Володарець-Урбанович 2018а).

Ще кілька знахідок із двох комплексів — Сухогомільшанський 1, поховання 175 (рис. 12: 3, 4; Аксенов 2010, с. 76, рис. 1: 24, 25) та Верхньосалтівський IV, катакомба 141 (рис. 12: 5—8; Аксенов 2018; 2019, с. 4-8, рис. 1), начебто мають аналогії за орнаментальними мотивами. Проте такий орнамент міг виникнути у носіїв салтівської культури незалежно від слов'янського ювелірного мистецтва. Бо псевдозернь є типовою як для тиснених бляшок геральдичного кола, так і слов'янських прикрас. Знахідки з катакомби 141 Верхньосалтівського могильника належать до останньої третини / кінця VII — початку VIII ст. — горизонт Вознесенки (Комар

1999). Такі бляшки для слов'ян узагалі нехарактерні.

Також перстень (рис. 12: 9) із поселення П'ятницьке I, житло 7 згадують в контексті пеньківсько-салтівських зв'язків (Квитковський 2013, с. 65, ил. 10: 23). Однак за своїми конструктивними елементами цей виріб суттєво відрізняється від перстнів із роздвоєними спіральними кінцями, на які вказує В. І. Квитковський. Крім того, останні мають радше кримське походження і у слов'ян (Мохнач, Сушки), імовірно, є імпорними виробами (Володарець-Урбанович 2012).

Висновки

Усі вказані пам'ятки салтівської культури, на яких виявлено знахідки, характерні для скарбів кола Мартинівки, концентруються в басейні Сіверського Дінця (Володарець-Урбанович 2023, рис. 1). Тут є знахідки цього кола (Родинкова 2007, рис. 1), зокрема скарби: Перше Це-

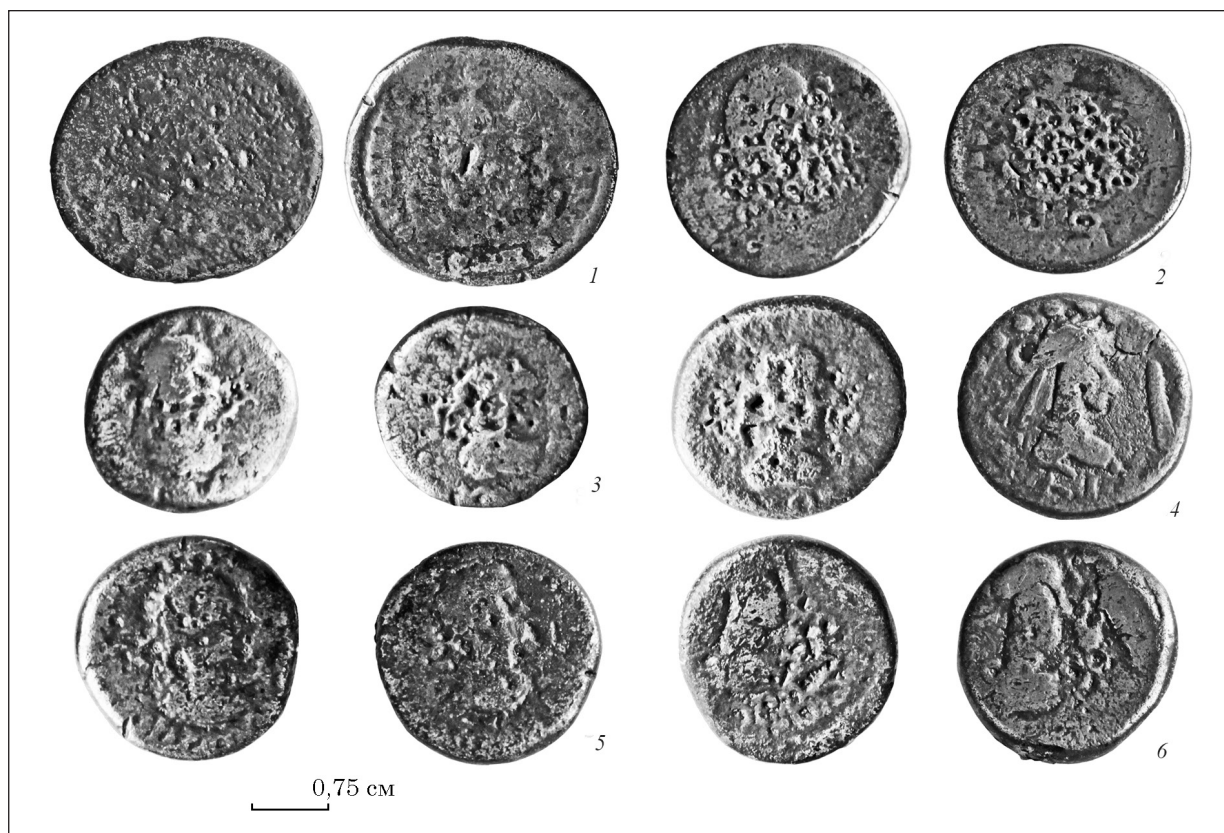

Рис. 11. Мирнодолинський скарб: Монети (за: Колода, Скиба 2021, рис. 7)

Fig. 11. Myrna Dolyna hoard: Coins (after: Колода, Скиба 2021, fig. 7)

Таблиця 1. Порівняння датування пам'яток та комплексів салтівської культури та прикрас кола Мартинівки
Table 1. Comparison of the Saltiv monuments and complexes culture and the jewellery of Martynivka circle hoards

№ п/п	Назва пам'ятки	Адміністративна прив'язка	Дата пам'ятки чи комплексу	Дата прикрас кола Мартинівки	Література
1.1.; 1.2.	Дмитріївський могильник, катакомба 151, 154	Рос., с. Дмитріївка Шебекинського р-н Білгородська обл.	середина VIII — початок X ст.	V—VII ст.	Плетнева 1989, с. 111, рис. 58: 151, 154
2.	Сухогомільшанський кремаційний могильник 1, поховання 54	Укр., с. Суха Гомільша, Зміївський р-н Харківська обл.	кінець VIII — початок IX ст.	друга половина VI—VII ст.	Аксенов, Михеев 2006, с. 16-17, рис. 14: 11; 17: 4-15; Аксенов 2010, с. 74-76, рис. 1: 20-23
3.	Бочковський могильник, поховання 2	Укр., с. Бочкове, Чугуївський р-н Харківська обл.	початок IX ст.	друга половина VI—VII ст.	Лаптев, Аксенов 2017, с. 82-84, рис. 3
4.	Мирнодолинський скарб	Укр., с. Мирна Долина, Балаклійський р-н Харківська обл.	середина VIII — початок X ст.	друга половина VI—VII ст.	Колода, Скиба 2021

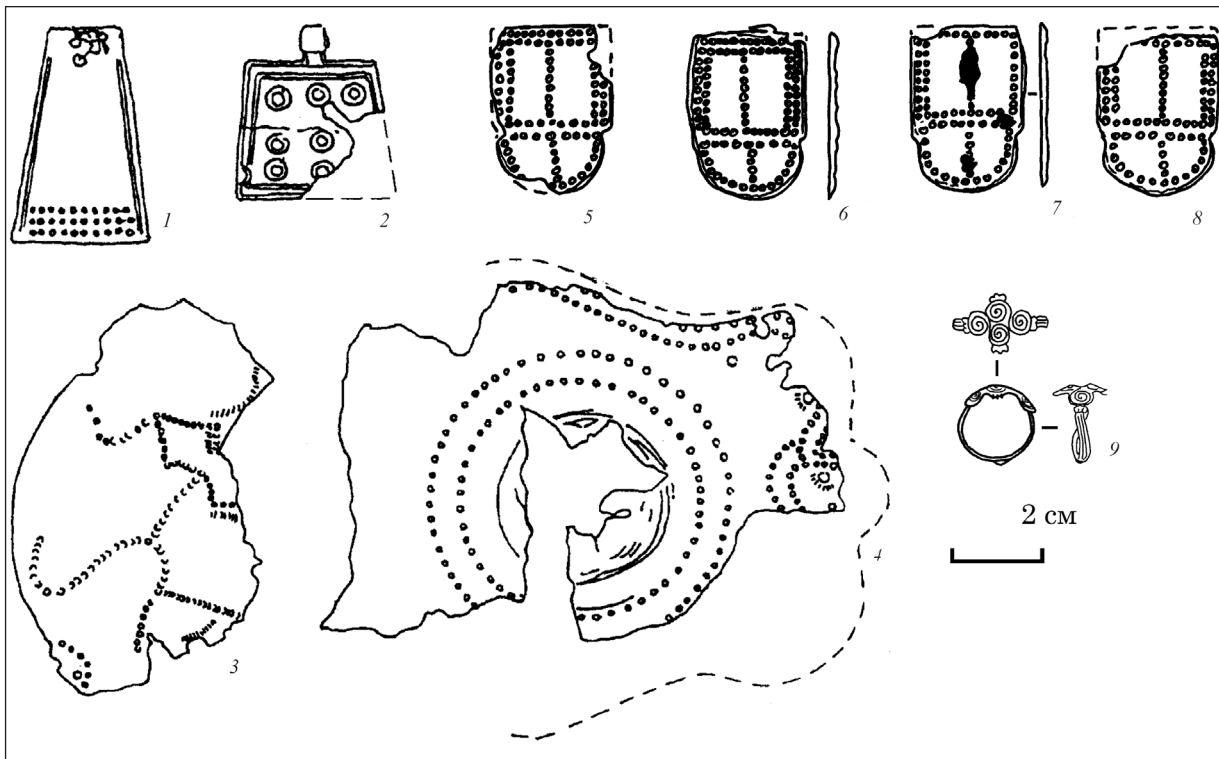

Рис. 12. Інші розглянуті знахідки: 1 — Верхньосалтівський могильник I, катакомба 42 (за: Аксенов 2010, рис. 1: 10); 2 — Верхньосалтівський могильник I, катакомба 24 (за: Аксенов 2010, рис. 1: 12); 3—4 — Сухогомільшанський могильник 1, поховання 175 (за: Аксенов 2010, рис. 1: 24, 25); 5—8 — Верхньосалтівський IV, катакомба 141 (за: Аксенов 2019, рис. 1: 3—6); 9 — П'ятницьке I, житло 7 (за: Квитковський 2013, ил. 10: 23)

Fig. 12. Other considered finds: 1 — Verkhni Saltiv cemetery I, catacomb no. 42 (after: Аксенов 2010, fig. 1: 10); 2 — Verkhni Saltiv cemetery I, catacomb no. 24 (after: Аксенов 2010, fig. 1: 12); 3—4 — Sukha Homilsha cemetery-1, burial no. 175 (after: Аксенов 2010, fig. 1: 24, 25); 5—8 — Verkhni Saltiv cemetery IV, catacomb no. 141 (after: Аксенов 2019, fig. 1: 3-6); 9 — Piatnyske I, dwelling no. 7 (after: Квитковський 2013, fig. 10: 23)

пляєво (Дьяченко 1978), Колоскове (Корзухина 1996, с. 418-419) та Коропове (Дідик 2009; 2012; 2013; 2017)⁵. У верхів'ях Сіверського Дінця концентруються пам'ятки колочинської культури (Обломський 2016, рис. 1), а нижче — пеньківської (Приходнюк 1998, рис. 2).

Цікаво, що знахідки кола Мартинівки та Пастирського городища, які походять із салтівських пам'яток, часто розглядають як свідчення пеньківсько-салтівських зв'язків (Любичев 1994; Аксенов 2010; 2018; 2019). Хронологію комплексів Дмитріївського могильника та Мирнодолинського скарбу можна визначити в загальних межах існування культури: від 740—750 рр. (Комар 1999) до перших десятиліть X ст. (Плетнева 1967, с. 143). А от хронологія поховання 54

Сухогомільшанського 1 та поховання 2 Бочковського могильників та хронологія побутування прикрас кола Мартинівки різняться щонайменше на століття (табл. 1). Цікаво, що поховання 2 Бочковського могильника належало дитині. За повідомленням О. О. Лаптева, ці знахідки і візуально виглядали більш давніми, ніж інші з цього поховання. Отже, згадані прикраси кола Мартинівки не обов'язково вказують на зв'язки між слов'янами третьої чверті I тис. н. е. та населенням Хозарського каганату. Вони могли бути виявлені носіями салтівської культури і отримати вторинне використання у вбранні чи побуті, як це показано для знахідок кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей (Володарець-Урбанович 2023).

Подяки

Висловлюю щиро вдячність В. С. Аксьонову, В. В. Колоді, О. В. Комару, О. О. Лаптеву та А. В. Скибі за надані консультації та зауваження.

⁵ Першоцепляївський та Колосківський скарби належить до Мартинівської групи (Щеглова 1990; 1999); Коропівський скарб, імовірно, до перехідної групи між Мартинівською й Пастирською групами (Володарець-Урбанович 2018b, с. 133, 144).

- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов. Симферополь, Керчь: АДФУ-Україна. Т. 1.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. Киев: ТОВ «Майстер Книг». Том 2.
- Аксенов, В. С. 2010. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 73-78.
- Аксёнов, В. С. 2018. Поясной набор из катакомбы № 141 раннесредневекового могильника у с. Верхний Салтов. В: Сарапулкин, В. А. (ред.). *Археология восточноевропейской лесостепи: сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященная 80-летию со дня рождения А. Г. Николаенко (г. Белгород, 14—16 декабря 2017 года)*. Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», с. 298-307.
- Аксенов, В. С. 2019. Открытия последних лет на катакомбном могильнике у с. Верхний Салтов. *Міхєєвські читання*, 1, с. 4-13.
- Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.
- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII—IX вв.»*. Хазарский альманах, 5.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М. 1996. Конская сбруя. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 16.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2012. Перстні з роздвоєними закругленими кінцями. В: Дятлов, В. О. (ред.). *Середньовічні старожитності Центральної-Східної Європи: Тези доповіді XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 20—22 квітня 2012 р.)*. Чернігів: Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, с. 39-41.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і Давня історія України*, 1 (22), с. 331-346.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018а. Квадратні підвіски «Козівка / Нова Одеса». *Археологія*, 3, с. 46-64.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018б. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПСК, с. 126-153.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2023. Прикраси кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей серед матеріалів салтівської культури: аналіз даних. *Археологія*, 1, с. 111-126.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2022. Бронзові та свинцево-олов'яні прикраси із Хитцівського скарбу ранньосередньовічного часу. In *Sclavenia terra*, 4, с. 29-57.
- Гавритухин, И. О. 1996. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 58-95.
- Гавритухин, И. О. 2001. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара, 1, с. 31-86.
- Гавритухин, И. О., Пьянков, А. В. 2003. Древности и памятники VIII—IX веков. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века*. Москва: Наука, с. 191-193.
- Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 53-57.
- Даскалов, М. 2012. *Колани и коланни украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Craft House Bulgaria.
- Дідик, В. В. 2001. Нові знахідки кола виїмчастих емалей у водозборах Сіверського Дінця та Дніпра. *Археологія*, 1, с. 125-129.
- Дідик, В. В. 2009. Нова знахідка ранньосередньовічного скарбу у водозборі Сіверського Дінця. *Слобожанське культурне надбання: Збірка статей учених з пам'яткоохоронної роботи*, 2. Харків, с. 214-226.
- Дідик, В. В. 2012. Вироби степового зразку із ранньосередньовічного Коропівського скарбу. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2. Харків: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», с. 19-25.
- Дідик, В. В. 2013. Намисто ранньосередньовічного Коропівського скарбу. В: Свистун, Г. Є. (ред.). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства*, 3. Харків: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», с. 52-57.
- Дідик, В. В. 2017. Платівчаті прикраси Коропівського скарбу: збережена традиція або самостійний етап розвитку примітивного ювелірного промислу. В: Аксенов, В. С. (ред.). *В. К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «ІРІС», с. 42-51.
- Дьяченко, А. Г. 1978. Технология изготовления предметов из Цепляевского клада раннеславянского времени. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 27-35.
- Егорьков, А. Н. 2012. Свойства и роль свинцово-оловянных сплавов в «древностях антов». В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения И. И. Ляпушкина (1902—1968)*. Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 198-201.
- Егорьков, А. Н. 2013. Свойства и роль свинцово-оловянных сплавов в производстве ювелирных изделий ранними славянами Восточной Европы. *Записки Института истории материальной культуры РАН*, 8, с. 160-167.
- Егорьков, А. Н., Щеглова, О. А. 2000. Состав свинцово-оловянных сплавов раннеславянских кладов «древностей антов». *Археометрия та охорона історико-культурної спадщини*, 4, с. 56-61.
- Егорьков, А. Н., Щеглова, О. А. 2001. Металлы «антских» кладов по результатам эмиссионно-

- спектрального анализа. В: Завьялов, В. И. (ред.). *Древние ремесленники Приуралья: Материалы Всероссийской научной конференции (Ижевск, 21—23 ноября 2000 г.). Сборник статей*. Ижевск: УИИЯЛ УрО РАН, с. 280-307.
- Квитковский, В. И. 2013. Раннесредневековые жилища селища Пятницкое-I. *Салтово-маяцкая археологічна культура: проблеми та дослідження*, 3, Харків: Видавець Савчук О. О.; ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», с. 58-72, 152-160.
- Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушдино: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Колода, В. В. 2015. Сухогомольшанский археологический комплекс: современное состояние и перспективы исследования. В: Дьячков, С. В. (ред.). *Laurea I. Античный мир и Средние века*. Харьков: ООО «НТМТ», с. 175-180.
- Колода, В. В., Скиба, А. В. 2021. Мирнодолинский скарб коваля-ювелера із Харківщини. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 347-361.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2017. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, V, с. 352-435, 586-705.
- Лаптев, А. А., Аксенов, В. С. 2017. Погребения с «оболом мертвых» на Бочковском могильнике салтово-маяцкой культуры (по материалам раскопок 2014 г.). В: Аксенов, В. С. (ред.). *В. К. Михеев. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «РІС», с. 80-97.
- Любичев, М. В. 1994. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII — начале VIII вв. *Древности 1994*, с. 87-100.
- Любичев, М. В. 2002. Памятники типа Сахновки на Северском Донце. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 34, с. 13-27.
- Мастыкова, А. В., Казанский, М. М., Сапрыкина, И. А. 2016. *Пашковский могильник № 1. Том 2. Исследование материалов Пашковского могильника №1*. Москва: ИА РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Михеев, В. К., Приходнюк, О. М. 1986. Пеньківське поселення на Сіверському Дінці. *Археологія*, 54, с. 75-82.
- Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.
- Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.
- Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура*. Материалы по археологии СССР, 142. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 79-102.
- Родинкова, В. Е. 2007. Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ). В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э. Раннеславянский мир*, 9. Москва: ИА РАН, с. 358-388..
- Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.
- Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. 2015. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В: Кудинов, В. А. (ред.). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов*. Курск, с. 39-49.
- Рутковская, Л. М. 1974. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясмине. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 22-39.
- Рыбаков, Б. А. 1949. Новый Суджанский клад антского времени. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XXVII, с. 75-90.
- Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян*. Київ: ІА НАН України.
- Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.
- Сыщиков, Н. В. 2020. Украшения днепровского культурного круга на раннесредневековых памятниках линии Кривца в верховьях р. Воронеж. *Краткие сообщения Института археологии*, 260, с. 282-296.
- Тиханова, М. А. 1971. О раннеславянском поселении в Луке-Врублицейской. *Краткие сообщения института археологии*, 125, с. 7-12.
- Трайкова, Л. А. 2017. *Коланът южно от долен Дунав — края на III — началото на VII в.* София: Национален археологически институт с музей — БАН.
- Хайрединова, Э. А. 1999. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму. В: Левада, М. Э. (ред.). *Сто лет черняховской культуры. Сборник научных статей*. Киев, с. 203-230.
- Хайрединова, Э. А. 2017. Детское погребение первой половины VII в. с пальчатыми фибулами днепровского круга из могильника у села Лучистое в Юго-Западном Крыму. *Краткие сообщения Института археологии*, 248, с. 232-248.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.
- Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.
- Щеглова, О. А. 2009. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний. *Труды Государственного Эрмитажа*, 49, с. 39-65.
- Balint, Cs. 1992. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üc Tepe (Sowj. Azerbajdžan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. Und 7. Jahrhundert. *Studien zur Archäologie der Awaren*, 4: Awarenforschungen, 1, S. 309-496.

JEWELLERY OF THE MARTYNIIVKA CIRCLE AMONG MATERIALS OF SALTIV CULTURE: DATA ANALYSIS

In the paper jewellery from sites and complexes of the Saltiv culture, which do not chronologically fit within the boundaries of its existence, is considered. The studied jewellery is typical for the hoards of Martynivka circle (group II, subgroup 1). It is represented by four burial complexes and one hoard.

Dmytriivka cemetery was investigated by S. Pletneva. Two trapezoidal pendants ornamented with punched rows of dots on the edge come from catacombs no. 151 and no. 154 (fig. 1A: 1). Items from the Khatskivskiy hoard, the Kovrai locality, and three finds from the Luchistoye burial ground are known with such an ornamentation system. In general, such pendants can be dated by the 5th—7th centuries (fig. 1).

Sukha Homilsha cemetery 1 was investigated by V. Mikheev. Burial no. 54 contained a vorvorka (fig. 2). Burial date: late 8th—early 9th centuries. Analogies in size are presented in several hoards, in ornamentation — from the settlement of Kryvets 4. In general, these items are typical for the hoards of Martynivka circle, the second half of the 6th— the middle third quarter of the 7th centuries.

Bochkove cemetery has been studied by O. Laptev since 2014. Grave no. 2 (fig. 3; 4) contained two trapezoidal pendants ornamented with four spherical protrusions and two rows of pressed dots along the edge (fig. 5; 6). Similar pendants are associated with the Penkivka monuments and hoards of the Martynivka circle.

Myrna Dolyna hoard was discovered in 2019. The complex includes: 1) blacksmith tools and several iron items (fig. 7: 1—11); 2) four blooms (fig. 7: 12—15); 3) fragments of a bronze cauldron and a pair of phaleras (fig. 8); 4) heraldic belt decorations, including matrices and semi-finished products (fig. 9; 10); 5) Roman coins (fig. 11). Only six heraldic decorations (fig. 9: 1-3; 10: 1—3) are known among Slavic antiquities at the level of broad analogies.

All the considered sites of the Saltiv culture with finds of jewellery from the Martynivka circle are concentrated in the Siverskyi Donets basin. Both individual finds and treasures are known here. In the upper reaches of the river, monuments of the Kolochyn culture are known, and below — of the Penkivka culture.

The chronology of the complexes of the Dmytriivka cemetery and the Myrna Dolyna hoard can be determined within the general framework of the existence of the Saltiv culture. However, the chronology of burial no. 54 of the Sukha Homilsha-1, burial no. 2 of the Bochkove cemetery and the chronology of the Martynivka circle decorations differ by almost a century (table 1). Consequently, such adornments could be found by the inhabitants of the Khazar Khaganate and reused in everyday life or attire.

Key words: early Middle Ages, Saltiv culture, hoards of the Martynivka circle.

References:

- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina, Tom 1.
- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. Kyiv: TOV “Maister Knig”. Tom 2.
- Aksenov, V. S. 2010. Veshchi slavianskogo oblika na saltovskikh pamiatnikakh Verkhnego Podonechia. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 apreliia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 73-78.
- Aksenov, V. S. 2018. Beil Selection From Catacomb № 141 Of Early Middle-Ages In Verchnyi Saltov Village. In: Sarapulkin, V. A. (ed.). *Arkheologiiia vostochnoevropeiskoi lesostepi: sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, posviashchennaia 80-letiiu so dnia rozhdeniia A. G. Nikolaenko (g. Belgorod, 14—16 dekabria 2017 goda)*. Belgorod: ID “Belgorod” NIU “BelGU”, p. 298-307.
- Aksenov, V. S. 2019. Discoveries of Recent Years at the Catacomb Cemetery in the Verkhni Saltov Village. *Mikheievski chytannia*, 1, p. 4-13.
- Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Burial of the 6th—7th Centuries AD Near the Village Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologia*, 3, p. 111-122.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. *Naselenie Kharazskogo kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. “Sukhogomolshanskii mogilnik VIII—IX vv”*. Khazarskii almanakh, 5.
- Akhmedov, I. R., Oblomskii, A. M. 1996. Konskaia sbruiia. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.). *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, p. 16.
- Volodarets-Urbanovych, Ia. V. 2012. Perstni z rozdvoienymy zakruhlenymy kintsiamy. In: Diatlov, V. O. (ed.). *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Tezy dopovidei XI Mizhnarodnoi studentskoi naukovoii arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 20—22 kvitnia 2012 r.)*. Chernihiv: Chernihivskiy Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka, p. 39-41.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V. Casting Molds of Early Medieval Slavs: reinterpretation finds. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (22), p. 331-346.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018a. Square-Shaped Pendants “Koziivka / Nova Odesa”. *Arheologia*, 3, p. 46-64.

- Volodarets-Urbanovich, Ya. V. 2018b. Blazhky Hoard: The 115th Anniversary Of The Find. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhynosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 126-153.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V. 2023. Jewellery Of East European Champeve Enamels Style Among Materials Of Saltiv Culture: Data Analysis. *Arheologia*, 1, p. 111-126.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V., Buinov, Yu. V. 2017. Casting Moulds from Tsirkuny 13 Settlement. *Stratum plus*, 5, p. 57-86.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V., Sydorenko, O. V. Bronze and lead-tin jewellery from the Khyttsiv treasure of the early Middle Ages. *In Sclavenia terra*, 4, p. 29-57.
- Gavritukhin, I. O. 1996. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi gruppy metodom sinkhronizatsii s drevnostiami drugikh territorii. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.) *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, p. 58-95.
- Gavritukhin, I. O. 2001. Evoliutsiia vostochnoevropeiskikh psevdopriazhek. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kulturny Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara, 1, p. 31-86.
- Gavritukhin, I. O., Piankov, A. V. Drevnosti i pamiatniki VIII—IX vekov. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkaze v epokhu srednevekova: IV—XIII veka*. Moskva: Nauka, p. 191-193.
- Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.) *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, p. 53-57.
- Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI—VII vek (ot dnezhna Bulgaria i sasednite zemi)*. Sofia: Craft House Bulgaria.
- Didyk, V. V. 2001. Novi znakhidky kola vyimchastykh emalei u vodozborakh Siverskoho Dintsia ta Dnipra. *Arheologia*, 1, p. 125-129.
- Didyk, V. V. 2009. Nova znakhidka rannoserednovichnoho skarbu u vodozbori Siverskoho Dintsia. *Slobozhanske kulturne nadbannia: Zbirka statei uchenykh z pamiatkookhoronnoi roboty*. 2, Kharkiv, p. 214-226.
- Didyk, V. V. 2012. Vyroby stepovoho zrazku iz rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*. 2, Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O.; OKZ «Kharkivskiyi naukovometodychnyi tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny», p. 19-25.
- Didyk, V. V. 2013. Namysto rannoserednovichnoho Koropivskoho skarbu. In: Svystun, H. Ye. (ed.). *Saltovo-maiatska arheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh problemam ta perspektyvam saltovoznavstva*. Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O.; OKZ «Kharkivskiyi naukovometodychnyi tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny», 3, p. 52-57.
- Didyk, V. V. 2017. Plated Jewels Of Koropovsky Treasure-Trove: Preserved Tradition Or Independent Life Stage Of Primitive Jewelry Craft. In: Aksenov, V. S. (ed.). *V. K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA «IRIS», p. 42-51.
- Diachenko, A. G. 1978. Tekhnologiya izgotovleniia predmetov iz Tseplievskogo klada ranneslavianskogo vremeni. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arheologii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 27-35.
- Egorkov, A. N. 2012. Svoistva i rol svintsovo-oloviannykh splavov v “drevnostiakh antov”. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia I. I. Liapushkina (1902—1968)*. Sankt-Peterburg, 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, p. 198-201.
- Egorkov, A. N. 2013. Svoistva i rol svintsovo-oloviannykh splavov v proizvodstve iuvelirnykh izdelii rannimi slavianami Vostochnoi Evropy. *Zapiski Instituta istorii materialnoi kulturny RAN*, 8, p. 160-167.
- Egorkov, A. N., Schcheglova, O. A. 2000. Composition Of Pewters From Early Slavic Hoards Belonging To “The Antiquity Of Ants”. *Arkheometriia ta okhorona istoriko-kulturnoi spadshchyny*, 4, p. 56-61.
- Egorkov, A. N., Schcheglova, O. A. 2001. Emission Spectral Analysis Of Metal From “Ant Hoards”. In: Zavialov, V. I. (ed.). *Drevnie remeslenniki Priuralia: Materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii (Izhevsk, 21—23 noiabria 2000 g.)*. Sbornik statei. Izhevsk: UIIAL UrO RAN, p. 280-307.
- Kvitkovskii, V. I. 2013. Rannesrednevekove zhilishcha selishcha Piatnitskoe-I. *Saltovo-maiatska arheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O.; OKZ «Kharkivskiyi naukovometodychnyi tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny», 3, p. 58-72, 152-160.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN.
- Koloda, V. V. 2015. The Sukhaia Homolsha Archaeological Complex Of The Saltov Culture: Modern Condition And Perspectives Of Investigation. In: Diachkov, S. V. (ed.). *Laurea I. Antichnyi mir i Srednie veka*. Kharkov: OOO “NTMT”, p. 175-180.
- Koloda, V. V., Skyba, A. V., 2021. Myrnodolunskiyi Stash Of A Smith-Jeweller From Kharkivschyna. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (38), p. 347-361.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Yevropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, O. V. 2017. Ivakhnyky Treasure (Time Of Concealment And Cultural Connections Of The Complex). *Stratum plus*, 5, p. 113-131.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga “drevnostei antov” v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, p. 352-435, 586-705.
- Laptev, A., Aksenov, V. 2017. Burials With “Death Tax” On The Bochkove Burial Ground Saltovo-Mayatska Culture (By Materials Of Excavations 2014 Year.). In: Aksenov, V. S. (ed.). *V. K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: TOV RA “IRIS”, p. 80-97.
- Liubichev, M. V. 1994. Kontakty slavian Dnepro-Donetskogo mezhdurechia i naseleniia severo-zapadnoi Khazarii v kontse VII — nachale VIII vv. *Drevnosti 1994*, p. 87-100.

- Liubichev, M. V. 2002. Pamiatniki tipa Sakhnovki na Severskom Dontse. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina*, 34, p. 13-27.
- Mastykova, A. V., Kazanskii, M. M., Saprykina, I. A. 2016. *Pashkovskii mogilnik № 1*. Tom 2. Issledovanie materialov Pashkovskogo mogilnika № 1. Moskva: IA RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Mikheiev, V. K., Prykhodniuk, O. M. 1986. Penkivske poseleattia na Siverskomu Dintsi. *Arheologia*, 54, p. 75-82.
- Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (eds.). *Rannesrednevekove drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17, Moskva: IA RAN. p. 10-113.
- Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. Ye. 2014. The ethno-cultural watershed in the Dnieper valley in VII c. AD. Sequence of events. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, p. 381-404.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-Maiatskaia kultura*. Materialy po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche: Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Prykhodniuk, O. M. 1975. *Sloviany na Podilli (VI—VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Prykhodniuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskii klad antskogo vremeni. In: Prykhodnyuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kyiv, p. 79-102.
- Rodinkova, V. E. 2007. Sistema zhenskogo rannesrednevekovego ubora Srednego Podneprov'ia (retrospektivnyi analiz). In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.). *Vostochnaia Yevropa v seredine I tys. n. e.* Ranneslavianskii mir, 9, Moskva: IA RAN, p. 358-388.
- Rodinkova, V. E. 2012. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebriannogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Evrope. *Rossiiskaia arkheologia*, 4, p. 151-158.
- Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A. 2015. Rannesrednevekove klady Sudzhshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. In: Kudinov, V. A. (ed.). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk, p. 39-49.
- Rutkovskaia, L. M. 1974. O stratigrafii i khronologii drevnego poseleniia okolo s. Stetsovka na r. Tiasmine. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekove vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, p. 22-39.
- Rybakov, B. A. 1949. Novyi Sudzhanskii klad antskogo vremeni. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, XXVII, p. 75-90.
- Skyba, A. V. 2016. *Poisni nabory heraldychnoho styliu u slovia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Complex Of "Martynivka" Type From Poltava (Poltava Hoard 2014). In *Sclavenia terra*, 1, p. 91-131.
- Syshchikov, N. V. 2020. Jewelry of the Dnieper Cultural Circle at the Early Medieval Sites Along the Krivets Line in the Upper Reacher of the Voronezh River. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 260, p. 282-296.
- Tikhanova, M. A. 1971. O ranneslavianskom poselenii v Luke-Vrublivetskoi. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 125, p. 7-12.
- Traikova, L. A. 2017. *Kolanat yuzhno ot dolen Dunav — kraya na III — nachaloto na VII v.* Sofia: National Archaeological Institute with Museum — BAS.
- Khairedinova, E. A. 1999. Kostium varvarov V veka po materialam mogilnika u sela Luchistoe v Krymu. In: Levada, M. E. (ed.). *Sto let cherniakhovskoi kulture. Sbornik nauchnykh statei*. Kyiv, p. 203-230.
- Khairedinova, E. A. 2017. The Child's Grave of the First Half of the 7th Century BC With Bow-Shaped Fibulas of the Dnieper Culture Type from the Burial Ground Near the Village of Luchistoe in the Southwestern Crimea. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 248, p. 232-248.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh "drevnostey antov" v srednem Podneprove. In: Terpilovskiy, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, p. 162-204.
- Shcheglova, O. A. 1999. Female Adornment from the Hoards of the "Antiquities of Antes": Gothic Influence or Gothic Heritage? *Stratum plus*, 5, p. 287-312.
- Shcheglova, O. A. 2009. Volny rasprostraneniia veshchei iz Podunavia na Severo-Vostok v VI—VIII vv. kak otrazhenie migratsii ili kulturnykh vliianii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 49, p. 39-65.
- Balint, Cs. 1992. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdzhan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. *Studien zur Archäologie der Awaren*, 4: Awarenforschungen, I, S. 309-496.

© О. П. МОЦЯ, В. М. СКОРОХОД, В. С. ЖИГОЛА, Ю. М. СИТИЙ* 2023

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПЕРЕДГОРОДДІ В ЧЕРНІГОВІ У 2022 р.

Представлено результати розкопок на території літописного Передгороддя Чернігова, під час яких було досліджено житлово-господарську забудову XI—XIII ст., курганий та ґрунтовий могильники кінця X—XIII ст.

Ключові слова: Чернігів, Передгороддя, Київська Русь, X—XIII ст., житлова забудова, господарська забудова, курганий могильник, ґрунтові поховання.

Передгороддя стародавнього Чернігова — укріплена частина міста, що розташована з півночі та сходу від Окольного міста, сформувалася у XI—XII ст. Наприкінці XII — на початку XIII ст. отримала свої укріплення. Як окремий район міста Передгороддя згадується в літописі під 1152 р., що пов'язано з підходом до Чернігова військ Юрія Долгорукого: «Тоді ж усе множество половців пішло до города битися і, одібравши острог, вони запалили передгороддя все» (Літопис руський... 1989, с. 255).

За підрахунками Ю. М. Ситого, укріплена площа Передгороддя в XII — на початку XIII ст. займала 285 га, і на сьогодні це найбільш досліджена частина міста (Ситий 2013 с. 16). Перші археологічні роботи на Передгородді започаткували співробітники Чернігівського історичного музею в 1950-х рр. (Рыбаков 1956). Це були обстеження будівельних котлованів зі збором підйомного матеріалу.

Перші розкопки проводилися біля П'ятницької церкви та в районі виявлення давньоруських скарбів.

У 1960—1970-х рр. спостереження у цій частині міста проводили А. А. Карнабед та М. А. Попудренко (Карнабед 1980). Із прийняттям закону «Про охорону пам'яток історії та культури» В. П. Коваленко та О. В. Шекун почали проводити археологічні погодження будівельних робіт, що дало поштовх широкомасштабним дослідженням у Чернігові (Шекун 1985; 1995; 1998; Казаков 1992; Готун, Сорокін, Дудко 2002; 2003). Передгороддя стало однією з найдосліджуваних ділянок міста через велику інтенсивність новобудов (інформацію про історію досліджень Передгороддя див. у працях: Моця, Казаков 2011; Ситий 2013; Черненко, Новик 2019; Моця, Жигола, Скороход 2019; Моця та ін. 2022). При цьому північну частину Передгороддя досліджувано більше, оскільки мала стару одноповерхову забудову, на відміну від південної, що була забудована багатопверхівками у 1950—1960-х рр.

У сезоні 2022 р. Лівобережна археологічна експедиція Інституту археології НАН України проводила археологічні дослідження по вул. Мстиславська, 15. Ця ділянка розташована за 150 м на захід від оборонної лінії Окольного града (рис. 1: 1). Археологічні роботи на ділянці Передгороддя поряд із новими дослідженнями фіксували житлово-господарську забудову, залишки парканів садиб XI—XVIII ст. та поховання давньоруського часу (Казаков 1986; Ногин 1992; Шекун, Ситий 2015).

Ділянка досліджень 2022 р. розташована довкола цегляної будівлі першої половини XX ст. (під усією будівлею виявлено цокольні та підвальні приміщення, розміщені нижче рівня материка); вона обмежена парканами ділянки та запланованим будівництвом, що зумовило планування й орієнтацію однієї траншеї і п'яти розкопів загальною дослідженою площею 500 м² (рис. 1: 2). Через численні перебудови, комунікаційні об'єкти й нівелювання майданчика культурні нашарування були пошкоджені. Керамічний матеріал і артефакти з культурного шару

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-5317-0896, skorohod-sv@ukr.net

ЖИГОЛА Віталій Сергійович — молодший науковий співробітник, відділ давньоруської і середньовічної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-9420-4893, gvjredaktor@gmail.com

СИТИЙ Юрій Миколайович — старший науковий співробітник, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, ORCID: 0000-0002-6117-3875, yurisytyi@gmail.com

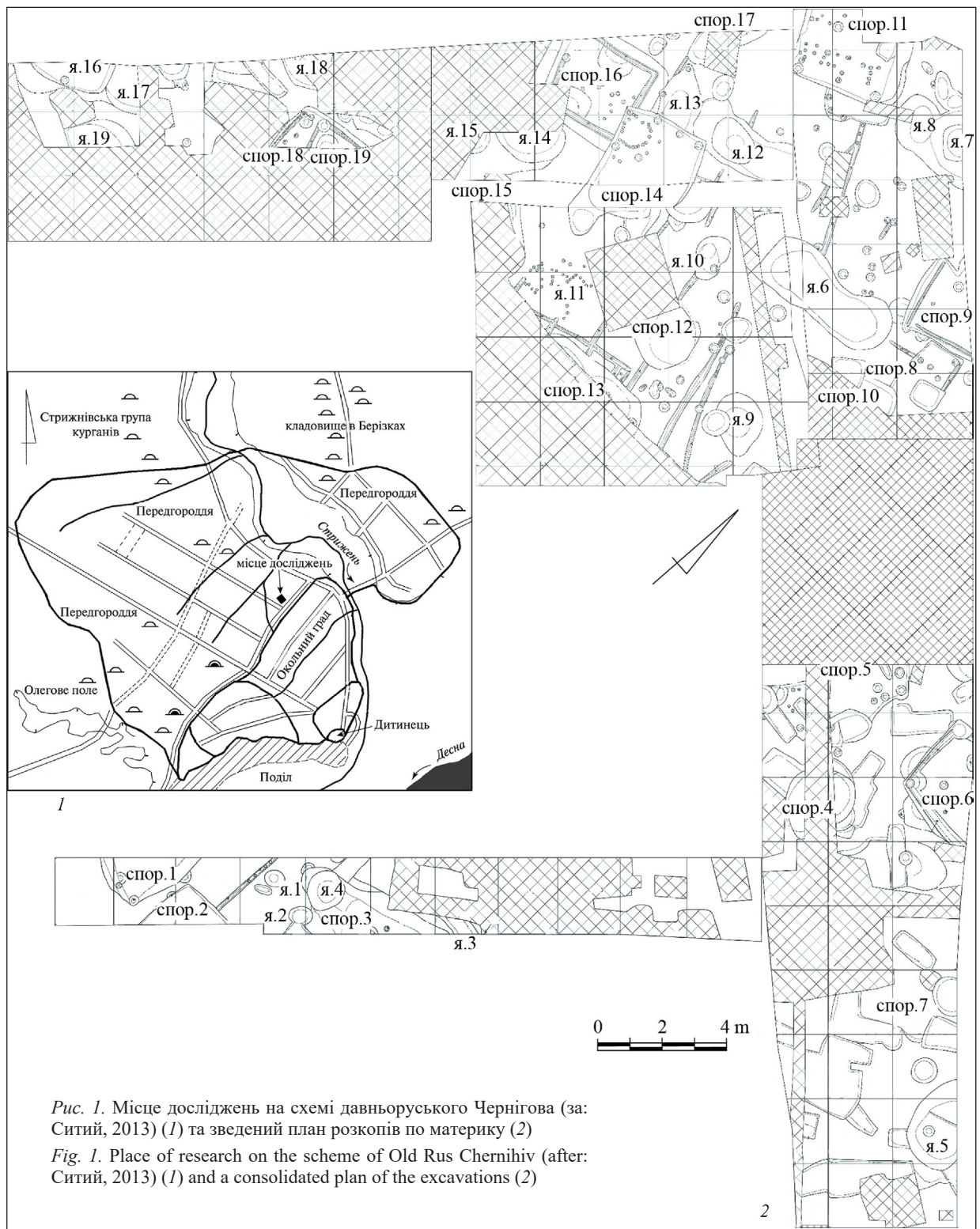

Рис. 1. Місце досліджень на схемі давньоруського Чернігова (за: Ситий, 2013) (1) та зведений план розкопів по матеріку (2)

Fig. 1. Place of research on the scheme of Old Rus Chernihiv (after: Ситий, 2013) (1) and a consolidated plan of the excavations (2)

датовані з кінця X ст. і до наших днів. За результатами досліджень було виявлено кілька різночасових горизонтів використання території у X—XVIII ст. Датування горизонтів, шарів і об'єктів здійснено на підставі знахідок фрагментів керамічного посуду (Кучера 1986, с. 449).

Найраніший горизонт представлений ровиками курганів X — початку XI ст., які вдалося виділити серед окремих котлованів, прорізаних численними об'єктами XI—XX ст. (рис. 1: 2). До залишків курганних ровиків можна віднести ями 5, 9, 11, 12, 19 та споруду 17 (рис. 2: 19—23).

Найвиразнішим ровиком може бути яма 6 дугоподібної форми розмірами 1,5 × 5,5 м; стінки й дно заокруглені, глибиною до 0,4 м від рівня материка. У заповненні трапилися фрагменти кераміки кінця X — початку XI ст. (рис. 2: 17, 18). Протилежною північною частиною ровиків можуть бути яма 8 і сусідні об'єкти. Дослідження не зафіксували залишків курганных поховань через інтенсивне використання території в пізніший час.

Наприкінці X — на початку XI ст. поряд із насипами курганів виник ґрунтовий могильник, що займав як міжкурганный простір, так і частково насипи курганів. Така сама ситуація зафіксована на північ і захід від місця розкопів (Моця, Жигола, Скороход 2019). Однозначно до таких поховань віднесено небіжчицю (поховання 46) з 15 намистинами, серед яких 8 зонних скляних (синього кольору), три двочасні та ще чотири уламки від таких самих. Намисто з поховання 46 можна датувати часом курганных поховань (рис. 2: 1—15). Цим же часом, із високою ймовірністю, можуть датуватися поховання з орієнтацією головою на захід (поховання 3, 8, 20, 39, 45) (рис. 3)¹ та яма 3 зі знахідкою скроневого кільця (рис. 2: 16). Окремі поховання перекриті більш пізніми об'єктами. Ці захоронення здійснювалися після появи курганів і до появи забудови на цій ділянці. Їх могло бути значно більше, але котловани забудови й перекопи зменшили їх численність.

Відзначимо, що в X — першій половині XI ст. ця територія розташовувалася на відстані від забудови міста і використовувалася під некрополь.

Другий горизонт пов'язаний із появою житлово-господарської забудови Передгороддя у кінці XI ст. Забудову вдалося виявити в південній частині розкопаної ділянки — споруди 1, 2 і 3 (рис. 1: 2). Також на її наявність указує керамічний матеріал, що відклався у верхніх частинах заповнення ровиків курганів. У межах досліджуваної ділянки збереглися лише частини котлованів цих споруд (кут і сусідні стінки). Усі три об'єкти були орієнтовані стінами за сторонами світу і мали глибину 0,95—1,20 м від рівня материка. У шарах заповнення фіксувалася значна кількість вуглин поряд із керамікою XI ст. (рис. 2: 24—33). Споруди 1 і 2 — це заглиблені частини жител, що могли належати до однієї са-

диби. Характер заповнення споруди 2, що складається переважно з мішаної материкової глини, може вказувати на її раніше функціонування, після чого її котлован міг бути засипаний при зведенні споруди 1.

У цей час з'являються ровики від парканів садибних огорож, що проходили з півдня на північ та зі сходу на захід (рис. 1: 2). Із часом забудова ділянки змінювалася, а паркани садиб перебудовувалися зі збереженням попередньої орієнтації.

Горілі шари в заповненні споруд кінця XI ст. могли утворитися внаслідок пожежі, що сталася під час військових дій, згаданих у літописі під 1094 р., коли військо Олега Святославича осадило місто. За свідченнями літопису, *«половці ж стали пустошити навколо Чернігова, і Олег їм не боронив, бо сам повелів був їм спустошити»* (Літопис руський... 1989, с. 137). Такі руйнування фіксуються і на інших частинах Передгороддя.

Третій горизонт представлено забудовою першої половини XII ст., до якої належать споруди 11, 14 (можливо, і 13) та ями 7, 14 (рис. 4: 1). У південній частині ділянки об'єкти цього горизонту зникли внаслідок пізнішої будівельної діяльності.

Споруда 11, досліджена частково, являла собою заглиблений котлован житла розмірами 3,0 × 3,0 м, зорієнтований стінами за сторонами світу, заглиблений у материк на 1,15 м (рис. 4: 1). У заповненні виявлено фрагменти печини від зруйнованої печі, фрагменти кераміки середини XII ст. (рис. 5: 1—6), 7 фрагментів плінфи (товщиною від 3,2 до 3,6 см), а також залізні ковані цвяхи, фрагмент пірофілітового точильного бруска, залізна пряжка та кістяний квадратний виріб для плетіння тасьми, що має розміри 2,7 × 2,9 см, товщину 0,4 см, із заокругленими кутами й чотирма отворами діаметром 0,3 см по краях і одним у центрі діаметром 0,5 см (рис. 6: 1—5).

Котлован споруди 14 розмірами 2,8 × 2,8 м, орієнтований стінами за сторонами світу, заглиблений на 1,0 м нижче рівня материка. Споруда мала вхід із північного боку (яма 13) (рис. 4: 1). У заповненні виявлено фрагменти амфор і кераміки XII ст. (рис. 5: 6—15), фрагменти плінфи, а також цвяхи, фрагмент підкови, фрагмент стремена, ручку від скрині, фрагмент ключа, фрагмент кресала, окуття відра, ремінний наконечник із трьома штифтами для кріплення та геометричним орнаментом, фрагмент витого скляного браслета (рис. 6: 6—16). У північно-західному куті виявлено залишки печі розмірами 1,1 × 1,2 м, видовжену вздовж північної стінки

¹ Для публікації використано окремий зведений план розкопів зі схемою орієнтації поховань (рис. 3), оскільки частина поховань здійснена в заповненні інших об'єктів і не відображена на плані по матеріку.

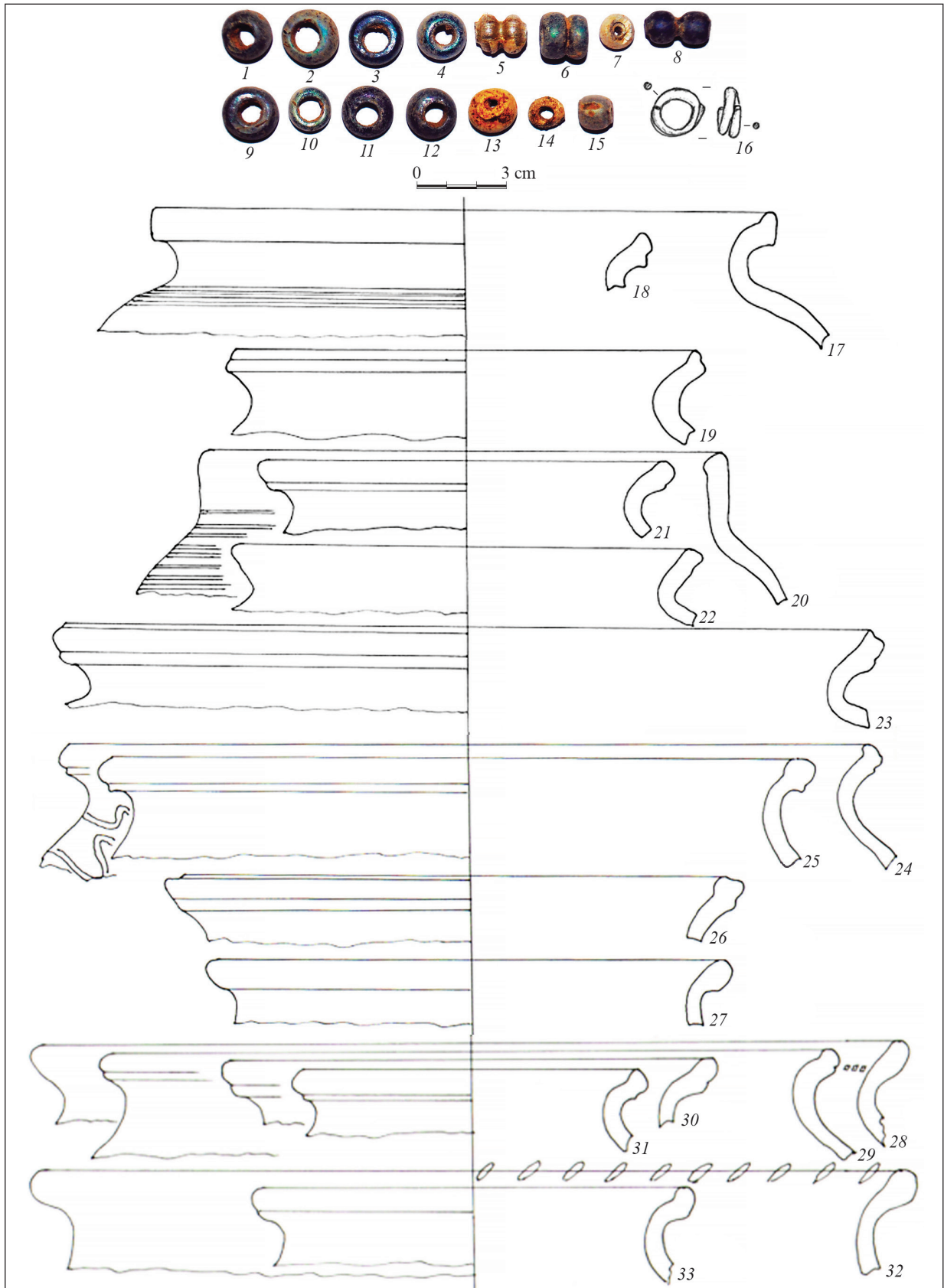
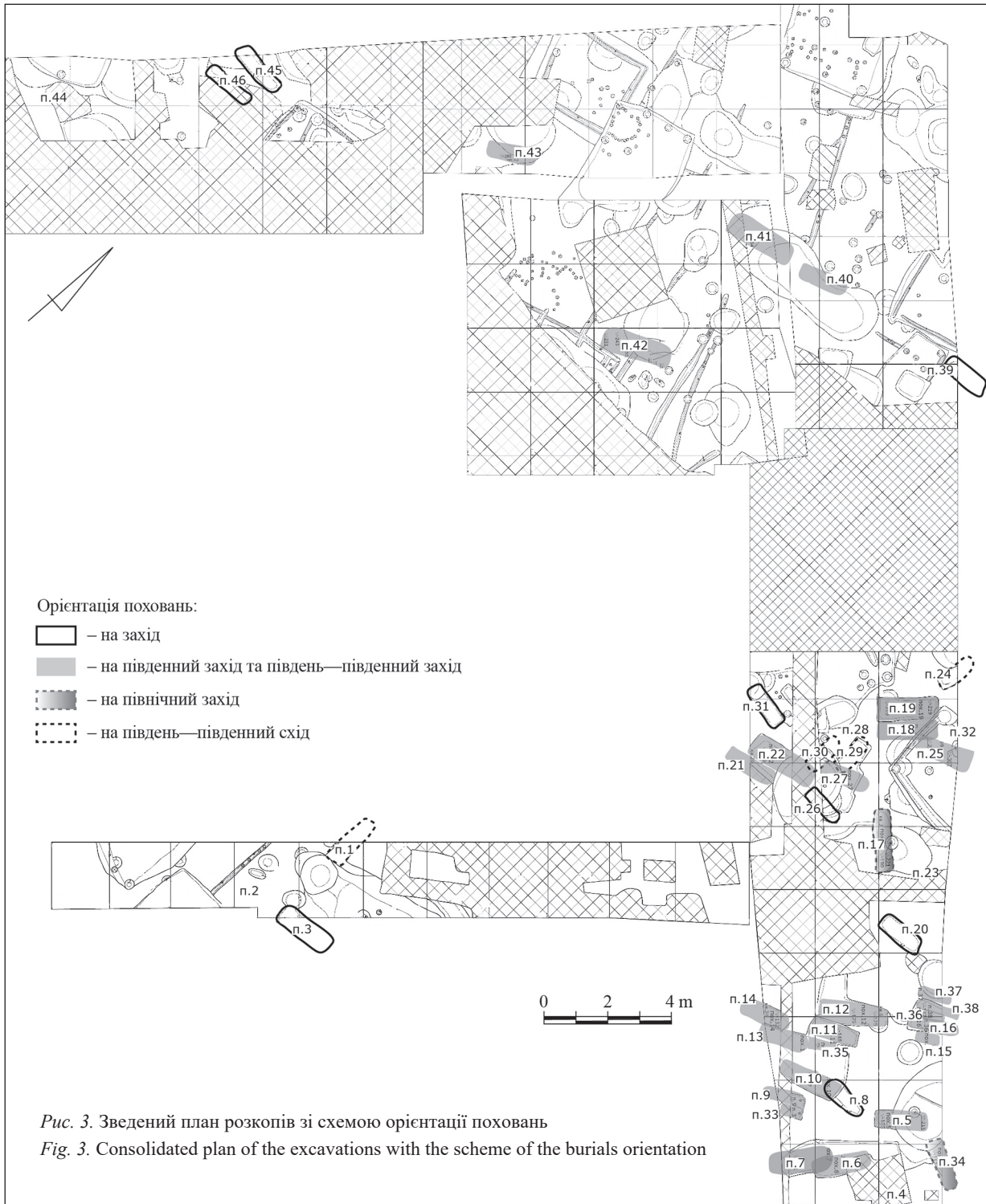

Рис. 2. Матеріали з об'єктів: 1–15 — намисто з поховання 46; 16 — яма 3 (поховання); 17, 18 — яма 6; 19 — яма 9; 20–23 — яма 19; 24, 25 — споруда 1; 26, 27 — споруда 2; 28–33 — споруда 3

Fig. 2. Materials from objects: 1–15 — a necklace from the burial no. 46; 16 — pit no. 3 (burial); 17, 18 — pit no. 6; 19 — pit no. 9; 20–23 — pit no. 19; 24, 25 — building no. 1; 26, 27 — building no. 2; 28–33 — building no. 3

усям на схід (у бік входу з коридора). Склепіння зрізане; з боків залишено фрагменти заввишки до 0,2 м від рівня верхнього череня. Стінки й склепіння виконані з темно-сірого (інколи коричневого) глею (рис. 4: 2, 3). Складається враження, що після останнього ремонту піч майже не використовувалася. Верхній черинь у вигляді пропеченої глини, потужністю до 0,03 м, розмірами 0,7 × 1,0 м; під ним було покладено великі

уламки плінф (рис. 4: 4, 5). Загалом було вмонтовано 15 фрагментів плінфи товщиною від 3,4 до 4,6 см, довжиною від 25,5 до 27,5 см та одна ціла плінфа розмірами 4,6 × 22,5 × 27 см. На цьому рівні також виявлено фрагменти амфор і кераміки XII ст. Нижче залягав нижній черинь у вигляді пропеченої глини потужністю до 0,03 м, розмірами 0,8 × 1,0 м. Під шаром печини був ще один шар плінфи (рис. 4: 6, 7). Загалом вмонто-

Рис. 4. Північна частина досліджень по материк (1). Дослідження печі в споруда 14: 2, 3 — під час виявлення; 4, 5 — плінфа під верхнім черенем; 6, 7 — плінфа під нижнім черенем

Fig. 4. Northern part of the excavations (1). Studying of the stove in the building no. 14: 2, 3 — during the discovery; 4, 5 — plinth under the upper hearthstone; 6, 7 — plinth under the lower hearthstone

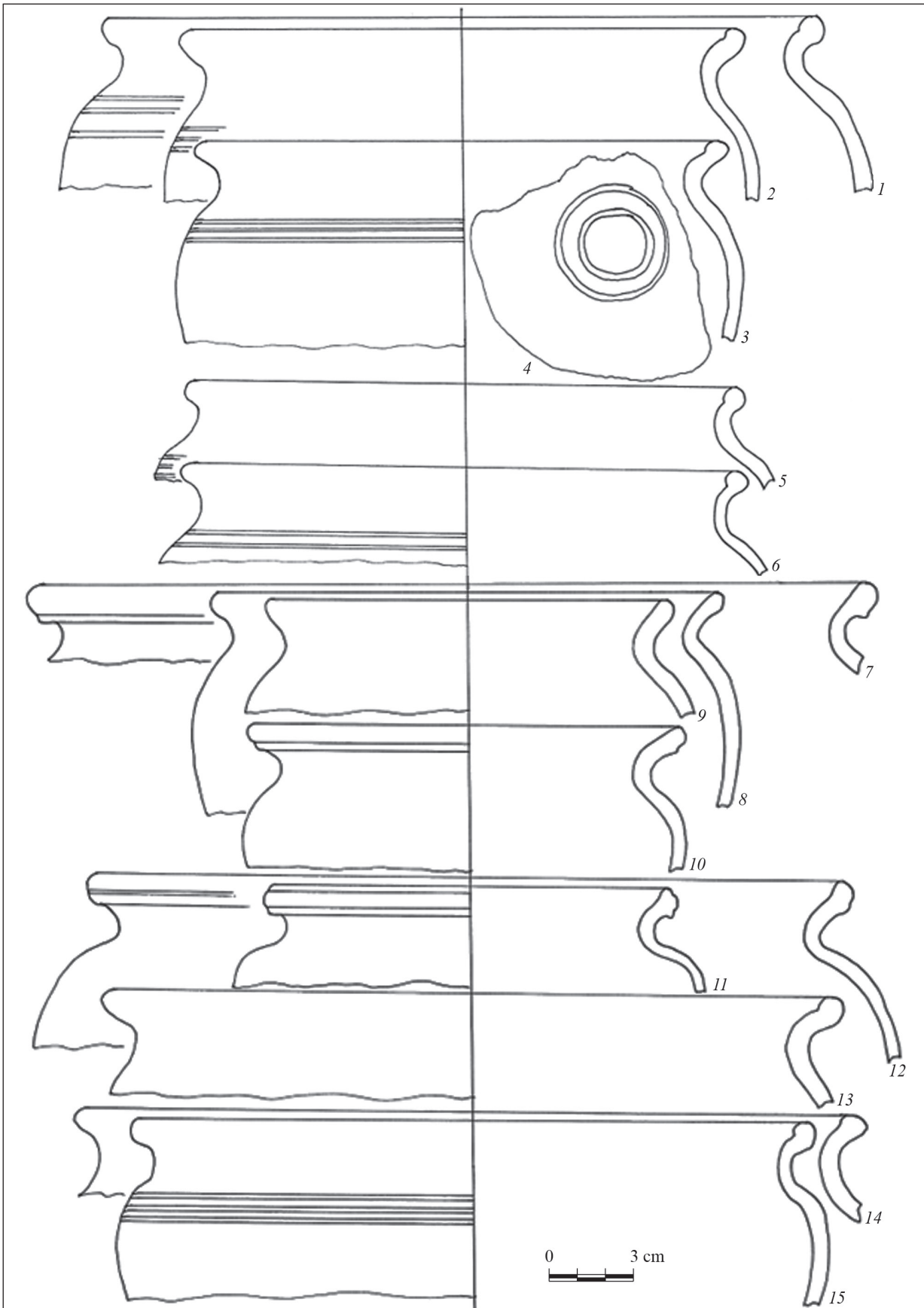

Рис. 5. Кераміка зі споруди 11 (1–6) та споруди 14 (7–15)

Fig. 5. Ceramics from the building no. 11 (1–6) and building no. 14 (7–15)

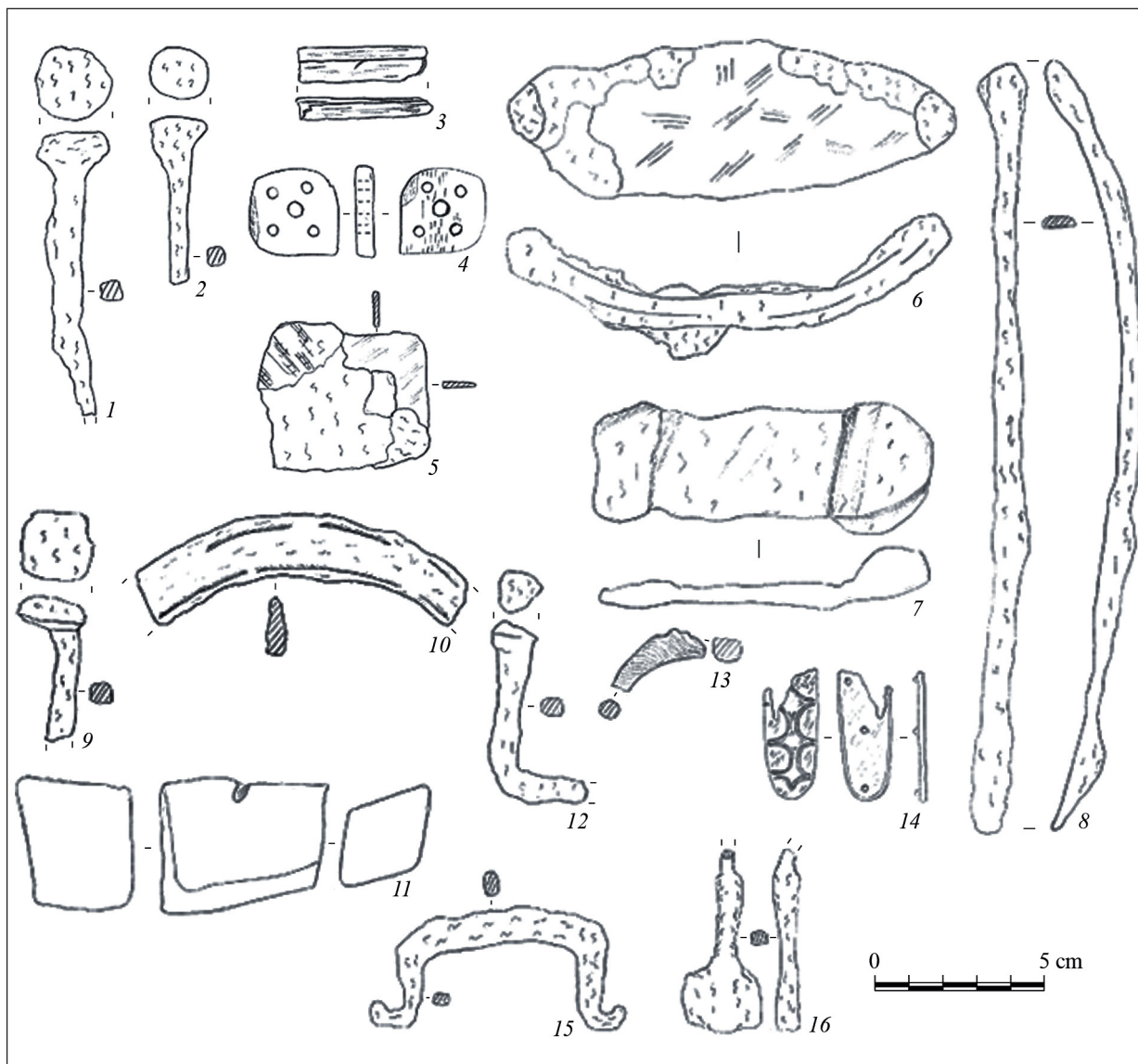

Рис. 6. Знахідки зі споруди 11 (1–5) та споруди 14 (6–16)
 Fig. 6. Finds from the building no. 11 (1–5) and building no. 14 (6–16)

вано 14 фрагментів плінфи товщиною від 3,5 до 4,6 см, шириною 20,5 та 25 см, довжиною від 26,5 до 27,5 см та одна ціла плінфа розмірами 3,5 × 25,5 × 31,5 см.

У межах розкопу досліджено частину котлована споруди 13 завдовжки 3,5 м, глибиною 0,8 м від рівня материка (рис. 4: 1). У заповненні (засипка вздовж стін котлована) трапилися невиразні фрагменти гончарної кераміки. У верхньому заповненні котлована простежено 4 фрагменти ровиків (за віссю північ—південь), що належали огорожам садиб пізніших періодів.

Літопис під 1152 р. подає опис подій, коли військo Юрія Долгорукого «пішло до города битися і, одібравши острог, вони запалили передгороддя все» (Літопис руський... 1989, с. 255). Наявність

горілих шарів засвідчує загибель описаних споруд під час подій 1152 р.

До четвертого горизонту належить забудова другої половини XII ст. — це споруди 4, 8, 9, 16, 18, споруда, що отримала назву яма 16 та ями 4, 15, 17 (рис. 1: 2). Круглі ями (серед них і споруда 4) мали діаметри від 1,2 до 2,0 м, вертикальні або заокруглені до дна стінки, глибиною до 1,3 м від рівня материка. У південній частині дослідженої ділянки виявлено лише господарські ями другої половини XII ст., що може вказувати на існування тут і житлової забудови, пізніше знищеної перекопами й будівлею.

Від споруди, що отримала назву яма 16, досліджено лише південно-східний кут (1,0 та 2,5 м); вона заглиблена на 0,8 м нижче рівня материка

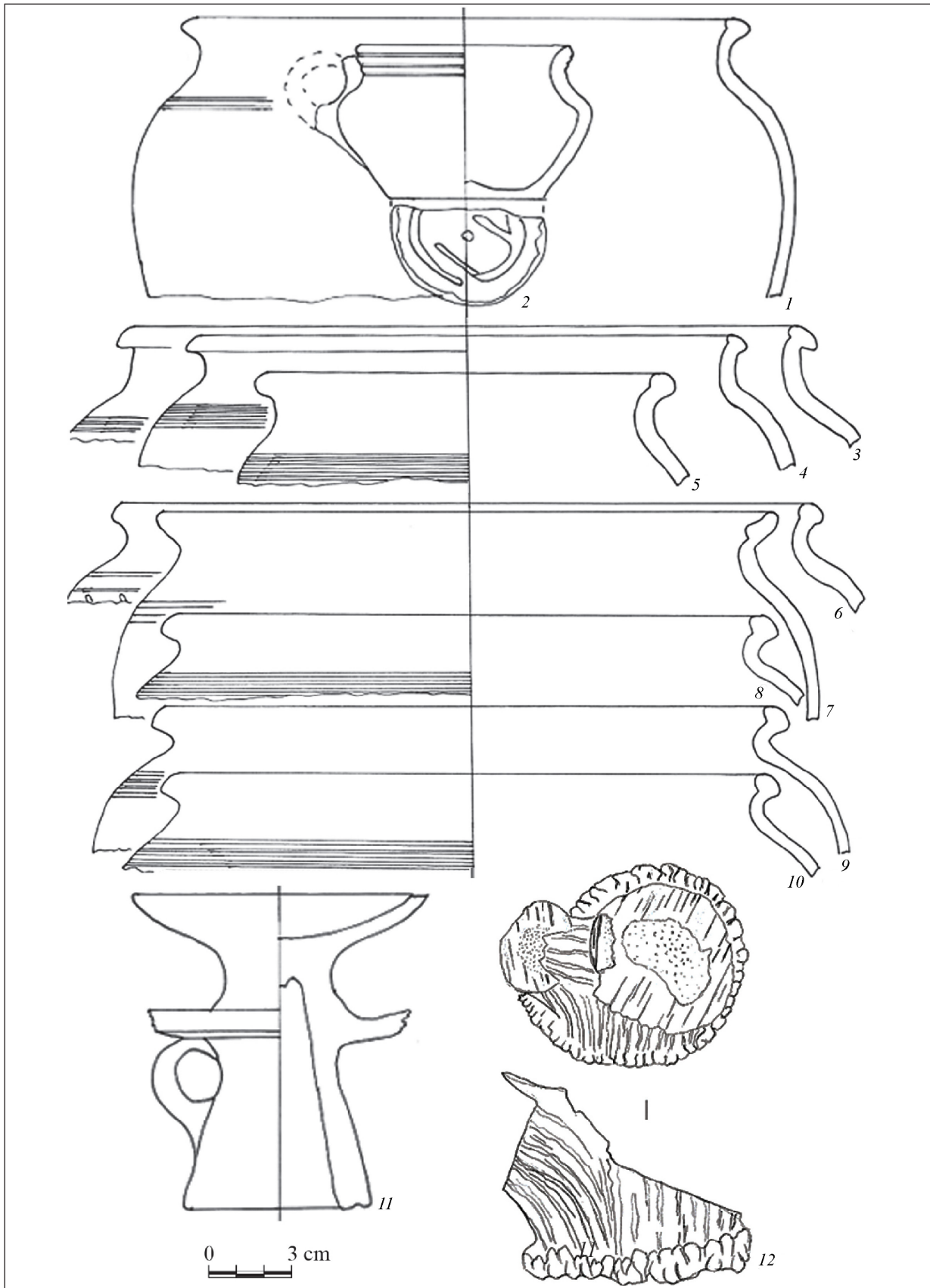

Рис. 7. Кераміка зі споруди 9 (1, 2), споруди 5 (3–5), споруди 6 (6–11) та оброблений ріг зі споруди 9 (12)

Fig. 7. Ceramics from the building no. 9 (1, 2), building no. 5 (3–5), building no. 6 (6–11) and processed horn from the building no. 9 (12)

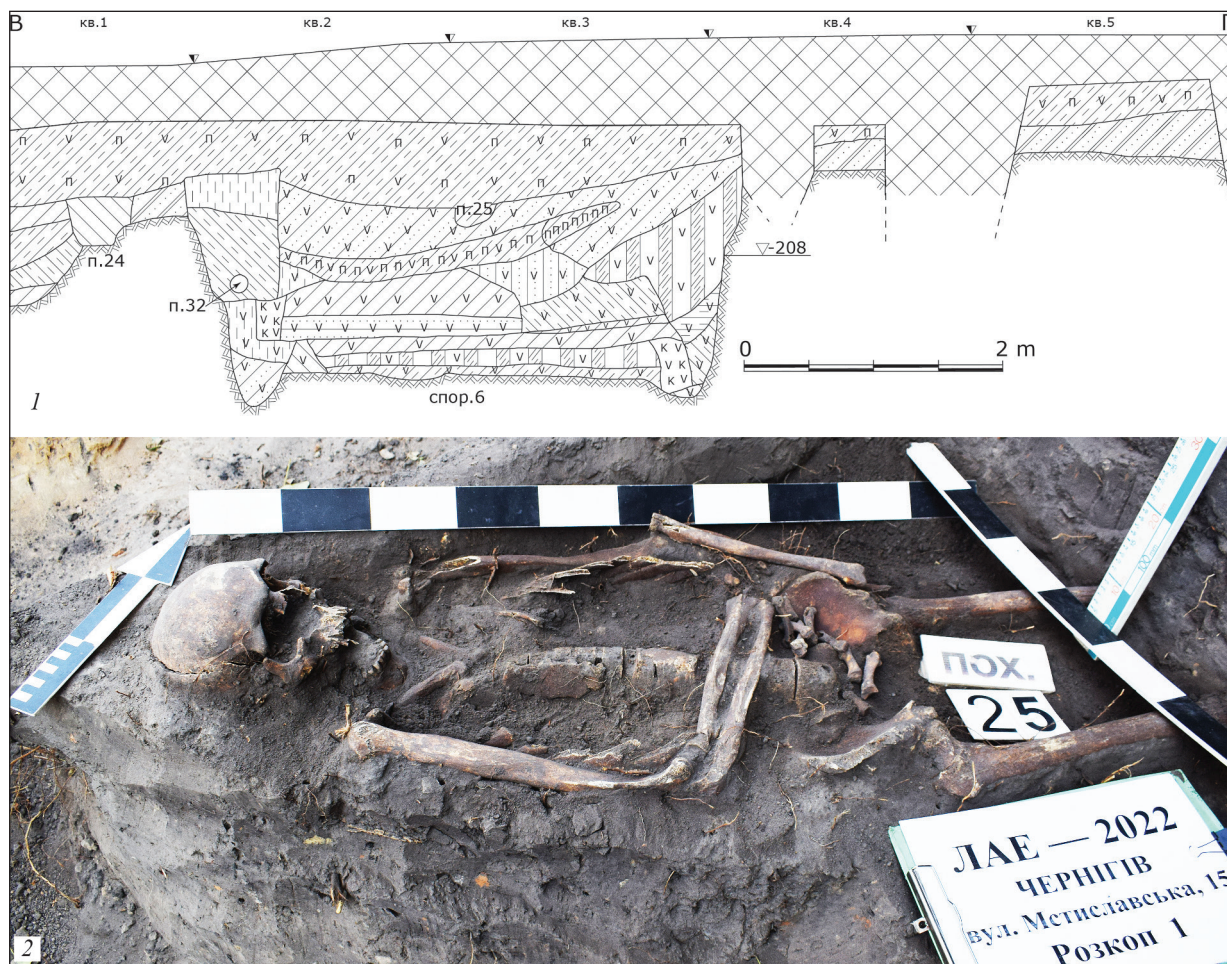

Рис. 8. Стратиграфія споруди 6 (1) та поховання 25 (2)
 Fig. 8. Stratigraphy of the building no. 6 (1) and burial no. 25 (2)

(рис. 1: 2). Від споруди 18 виявлено північно-західний кут, заглиблений на 0,7 м нижче рівня материка (рис. 1: 2). Споруда 16 розмірами 3,3 × 3,5 м зорієнтована стінами за сторонами світу. Південно-східний кут перерізав ранішу споруду 14, пошкодивши склепіння печі. Материкові стінки котлована дуже похилі, з поступовим звуженням до дна. Дно пласке рівне на глибині 0,5—0,6 м від рівня материка. Уздовж стін залягають ровики шириною 0,2 м, глибиною 0,2 м від дна котлована (рис. 4: 1). У заповненнях об'єктів трапилися фрагменти кераміки другої половини XII ст.

З-поміж інших об'єктів вирізняється споруда 9 (зафіксовані розміри 2,2 × 2,5 м), орієнтована стінами за сторонами світу; дно рівне, пласке, на глибині 0,4 м від рівня материка; уздовж стін пролягають ровики від конструкцій шириною і глибиною до 0,1 м (рис. 4: 1). В обох зафіксованих кутах розташовані стовпові ями діаметром

0,3 м, глибиною в рівень із дном споруди, які дещо виступають за межі споруди. Тобто споруда мала легку дерев'яну конструкцію. У заповненні зафіксовано фрагменти кераміки другої половини XII ст. (рис. 7: 1, 2), один оброблений (спіляний) ріг (рис. 7: 12) та декілька необроблених фрагментів рогів лося. Досліджене прямокутне господарське приміщення використовувалося як косторізна майстерня і функціонувало в другій половині XII ст. Сусідня синхронна за матеріалом споруда 8 належала до забудови цієї садиби.

Таким чином, у другій половині XII ст. після пожежі 1152 р. забудова цієї ділянки посаду також мала щільну житлову та господарську забудову. За результатами робіт вдалося виділити декілька садиб.

Наступний горизонт — забудова першої половини XIII ст., має менше об'єктів ніж попередній. До нього віднесено споруди 5, 6, 7, 19

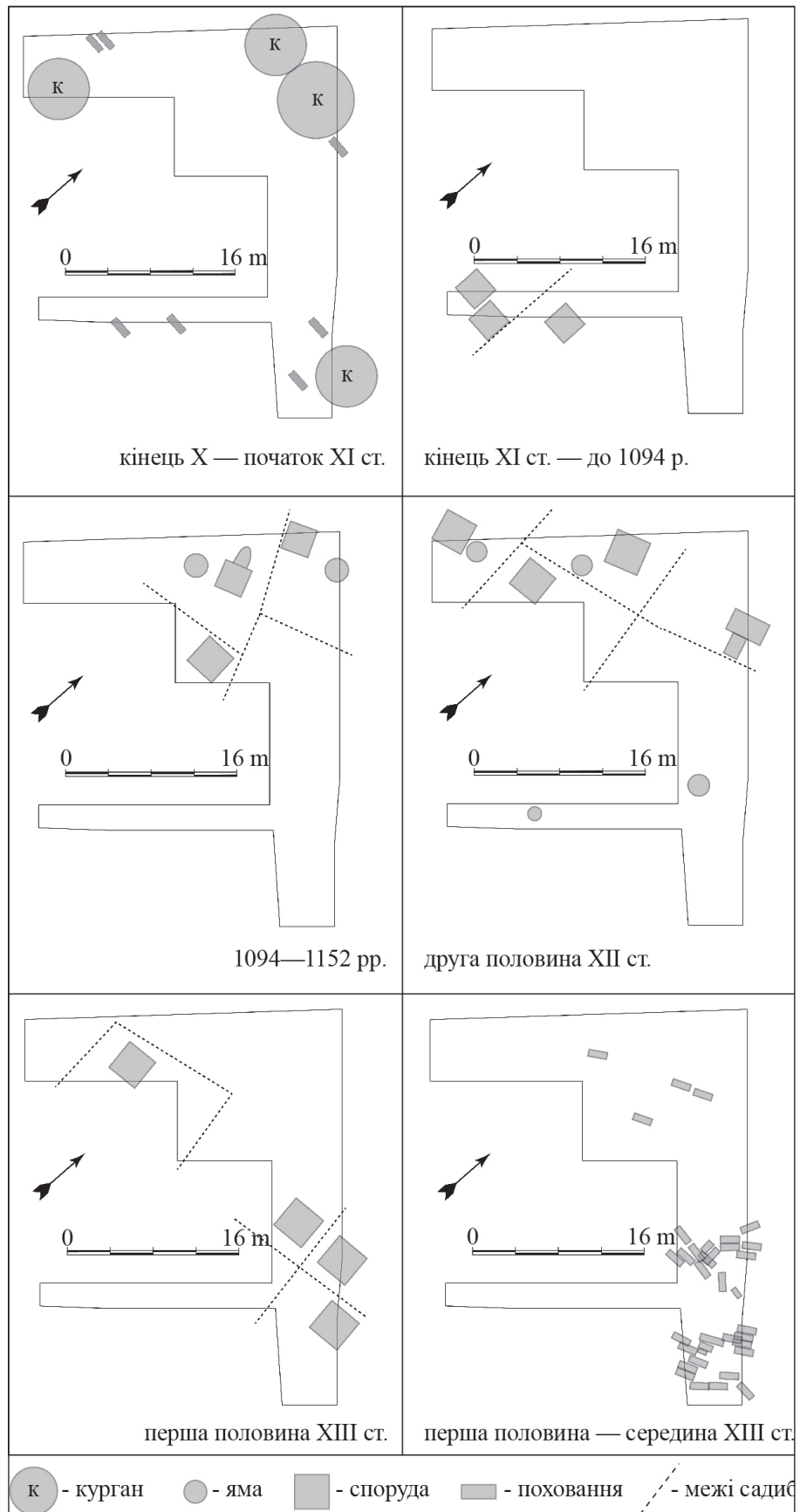

Рис. 9. Схеми розміщення досліджених об'єктів за хронологічними горизонтами
 Fig. 9. Schemes of the excavated objects location by chronological horizons

(рис. 1: 2). Від останньої виявлено північно-західний кут (який перерізав материкове дно ранішої споруди 18) з глибиною котлована 1,2 м від рівня материка. У заповненні виявлено фрагменти кераміки першої половини XIII ст., фрагмент скляного браслета та серцеподібну ремінну накладку.

Споруда 5 досліджена частково; зафіксовані розміри східної стінки до 4,0 м, південної стінки 3,0 м. Пошкоджена пізнішим похованням 31. У заповненні виявлено фрагменти кераміки кінця XII — початку XIII ст. (рис. 7: 3—5).

Досліджено південно-західну частину споруди 6 розмірами 2,75 × 2,75 м, зорієнтовану стінами за сторонами світу. Глибина 1,1 м від рівня материка. У заповненні виявлено фрагменти кераміки кінця XII — початку XIII ст. (рис. 7: 6—11). У межі споруди потрапили пізніші поховання 18, 19, 25 і 32 (рис. 8).

Споруда 7 значно пошкоджена перекопами та похованнями. Вона була слабо заглиблена в материк. У котловані зафіксовано скупчення обпаленої глини та печини з вугликами загальними розмірами близько 1,5 × 2,0 м. Зі споруди походив керамічний матеріал першої половини XIII ст., фрагмент скляного посуду жовтого кольору та 17 фрагментів плінфи (товщина від 3,2 до 4,0 см, два фрагменти із зафіксованою шириною 19,5 та 19,9 см).

Таким чином, у декількох спорудах XII і XIII ст. було зафіксовано використання плінфи як конструктивного елемента при зведенні печей. Більшість фрагментів і цілих виробів гарно обпалені, світло-жовтого кольору, здебільшого товщиною 3,5 см, шириною 20—22 см, довжиною 25—27 см (одна цеглина завдовжки 31,5 см).

Наступний горизонт пов'язаний із похованнями, здійсненими за християнським обрядом. Поховання впущені у котловани споруд попереднього хронологічного горизонту, що датується першою половиною XIII ст. (рис. 8: 1, 2). Загалом було виявлено до 40 поховань цього горизонту (рис. 3), переважна більшість розташована в південно-західній частині території. Вони мають здебільшого південно-західну орієнтацію, що відрізняється від поховань кінця X — початку XI ст. Досліджено одинадцять дитячих кістяків (27 %) і два, можливо, підліткові.

Бліфельд, Д. І. 1965. Древньоруський могильник в Чернігові. *Археологія*, XVIII, с. 105-138.

Богусевич, В. А. 1951. Про топографію древнього Чернігова. *Археологія*, V, с. 116-126.

Готун, І. А., Сорокін, С. О., Дудко, О. С. 2002. Роботи

поховання безінвентарні, тому визначити датування цього горизонту досить складно. Якщо припустити, що забудова першої половини XIII ст. могла зникнути внаслідок пожежі під час військових дій 1234—1235 рр. (облога Чернігова військами на чолі з Данилом Галицьким (Моця, Казаков 2011, с. 48)), тоді поховання можуть належати до часу між подіями 1235 р. та 1239 р. (загибель Чернігова від татаро-монгольської навали). Теоретично поховання могли з'явитися й пізніше — до часу загибелі князя Михайла в Орді 1246 р.

По всій площі досліджень було виявлено декілька людських кістяків у перевідкладеному стані в культурному шарі або перекопах. Їх переміщення, скоріше за все, відбулося під час зведення наявного будинку та прокладання комунікацій. У південній частині також виявлено поховання 1 (рис. 3), зорієнтоване на південь, яма якого фіксується з верхніх шарів. Можливо, поховання здійснене в роки Другої світової війни.

Таким чином, археологічні дослідження на Передгородді давньоруського Чернігова біля укріплень Окольного града дали змогу вивчити цю ділянку міста й простежити його розвиток (рис. 9). Наприкінці X — на початку XI ст. її використовували як курганий та ґрунтовий могильники. Наприкінці XI ст. біля фортифікаційних споруд Окольного града виникає садибна забудова, яка проіснувала до подій 1094 р. У першій половині XII ст. відновлюється забудова, знищена в 1152 р. Найкраще збереглися комплекси другої половини XII — першої половини XIII ст.

Упродовж усіх будівельних періодів простежується щільна садибна забудова, де зберігається її орієнтація за сторонами світу. Ровики від парканів вказують на їх перебудову практично без зміни місця розташування.

Щільність садибної забудови у цій частині Передгороддя могла бути зумовлена наявністю струмка, що в давнину протікав на північ по вул. Коцюбинського в бік р. Стрижень, та розташуванням її поряд з укріпленнями Окольного града.

Після припинення життя на цій частині міста на території колишніх садиб виник цвинтар, поховання якого влаштовані у заповненні котлованів жител. Він міг функціонувати й після монгольської навали.

Північної експедиції 2001 р. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 111-114.

Готун, І. А., Сорокін, С. О., Дудко, О. С. 2003. Роботи Північної експедиції 2001 р. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 87-88.

- Казаков, А. Л. 1986. *Отчет об охранных раскопках на Черниговском посаде в 1986 г.* Науковий архів Інституту археології ІА НАН України, ф. 64, 1986/161.
- Казаков, А. Л. 1992. Оборонний комплекс XI ст. чернігівського посаду. *Чернігівська старовина*. Чернігів, с. 15-21.
- Карнабед, А. А. 1980. *Чернігів. Архітектурно-історичний нарис*. Київ: Будівельник.
- Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Баран, В. Д. (отв. ред.), Орлов, Р. С., Толочко, П. П. и др. *Археология Украинской ССР*, 3. Киев: Наукова думка, с. 446-455.
- Літопис руський за Іпатським списком*. 1989. Київ: Дніпро.
- Моця, О. П., Казаков, А. Л. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ: Стародавній Світ.
- Моця, О. П., Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Результати досліджень чернігівського передгороддя у 2018 р. *Археологія*, 2, с. 114-123.
- Моця, О. П., Скороход, В. М., Жигола, В. С., Ситий, Ю. М. 2022. Дослідження могильника XI—XII ст. у Чернігові. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 297-309.
- Ногин, Е. В. 1992. Исследования на посаде древнего Чернигова в 1990 году. *Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 92-93.
- Рыбаков, Б. А. 1956. *Отчет советско-болгарской экспедиции 1956 года*. Науковий архів Інституту археології ІА НАН України, ф. 64, 1956/24.
- Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів: Десна Поліграф.
- Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2019. Археологічні дослідження Окольного граду м. Чернігова у 2018 році (попереднє повідомлення). *Карнабедівські читання*, 4, с. 244-247.
- Шекун, А. В. 1985. *Охранные исследования в зоне строительства водовода по ул. Свердлова и Урицкого в г. Чернигове*. Науковий архів Інституту археології ІА НАН України, ф. 64, 1985/124.
- Шекун, А. В. 1995. *Отчет об археологических исследованиях на территории Черниговского предградья в 1995 г.* Науковий архів Інституту археології ІА НАН України, ф. 64, 1995/71.
- Шекун, О. В. 1998. *Охоронні дослідження на території Чернігівського передмістя в 1998 р.* Науковий архів Інституту археології ІА НАН України, ф. 64, 1998/31.
- Шекун, О. В., Сьгій, Ю. Н. 2015. Исследования на территории летописного Передгородья в Чернигове. *Покликання — археологія*. Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна. Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, с. 67-80.

Надійшла 15.05.2023

Oleksandr P. Motsia ¹, Viacheslav M. Skorokhod ², Vitalii S. Zhyhola ³, Yurii M. Sytyi ⁴

¹ Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Dsc., Professor, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

² PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Old Rus and Medieval Archaeology Department, ORCID: 0000-0001-5317-0896, skorokhod-sv@ukr.net

³ Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Old Rus and Medieval Archaeology Department ORCID: 0000-0002-9420-4893, gjvredaktor@gmail.com

⁴ Senior Researcher, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», ORCID: 0000-0002-6117-3875, yurisytii@gmail.com

RESEARCH AT THE SUBURBS IN CHERNIHIV IN 2022

New archeological research was conducted in the Suburbs of Chernihiv in 2022. It was 150 m to the west from the defensive line of the Okolny Grad and this made it possible to study this part of the city and trace its development in different chronological horizons.

At the end of the 10th — at the beginning of the 11th centuries this place was used as a barrow and soil burial ground. At the end of the 11th century there emerged manor buildings directly near the fortifications, which could have been destroyed in 1094. At this time three residential buildings were registered. The boundaries of estates in the shape of ditches from fences appeared at this stage and had the same borders for all time periods.

In the first half of the 12th century new buildings were erected, which could also have been destroyed in the fire in 1152. A clay oven was discovered in one of the houses, where the plinth was used as a structural element during its construction. Fragments of the plinth were also found in other buildings. The parameters of such a plinth are similar to the plinth of the Illinska Church on the Boldyni Hory near the entrance to the caves. A similar plinth is found in the masonry of the Saints Borys and Hlib Cathedral.

In the second half of the 12th — the first half of the 13th centuries increased the number of houses and household building. At one of them a processed elk horns were found, that can indicate a bone-cutting workshop. During all chronological periods manor buildings were fixed, but houses, household buildings and fences were always oriented by walls on the sides of the world. Constructions of the first half of the 13th century could have disappeared as a result of a fire during military operations in 1234—1235 or after the Mongol invasion.

After the cessation of life in this part of the city, a cemetery appeared on the territory of the former estates, the burials of which were arranged in the pits of houses of the first half of the 13th century. The cemetery could function even after the Mongol invasion. The density of buildings and the presence of burials from different time periods attest to the intensive use of this part of the Suburbs of Chernihiv during Old Rus period.

Key words: Chernihiv, Suburbs, Kyiv Rus, 10th—13th centuries, residential buildings, household buildings, burial mounds, Christian burials.

References

- Blifeld, D. I. 1965. Drevnoruskyi mohylnyk v Chernihovi. *Arheologia*, XVIII, p. 105-138.
- Bohusevych, V. A. 1951. Pro topografiiu drevnoho Chernihova. *Arheologia*, V, p. 116-126.
- Hotun, I. A., Sorokin, S. O., Dudko, O. S. 2002. Roboty Pivnichnoi ekspedytsii 2001 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.* Kyiv; IA NAN Ukrainy, p. 111-114.
- Hotun, I. A., Sorokin, S. O., Dudko, O. S. 2002. Roboty Pivnichnoi ekspedytsii 2001 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.* Kyiv; IA NAN Ukrainy, p. 87-88.
- Kazakov, A. L. 1986. *Otchet ob okhrannykh raskopkakh na Chernygovskom posade v 1986 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1986/161.
- Kazakov, A. L. 1992. Oboronnyi kompleks XI st. chernihivskoho posadu. *Chernihivska starovyna*. Chernihiv, p. 15-21.
- Karnabed, A. A. 1980. *Chernihiv. Arkhitekturno-istorychnyi narys*. Kyiv: Budivelnik.
- Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Baran, V. D. (eds.), Orlov, R. S., Tolochko, P. P. *Arkheologiya Ukrainy SSR*, 3. Kyiv: Naukova dumka, p. 446-455.
- Litopys ruskyi za Ipatskym spyskom*. 1989. Kyiv: Dnipro.
- Motsia, O. P., Kazakov, A. L. 2011. *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv: Starodavnyi Svit.
- Motsia, O. P., Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2019. Rezultaty doslidzhen chernihivskoho peredhoroddia u 2018 r. *Arheologia*, 2, p. 114-123. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.02.114>
- Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Zhyhola, V. S., Sytyi, Yu. M. 2022. Doslidzhennia mohylnyka XI—XII st. u Chernihovi. *AArchaeology and Early History of Ukraine*, 2 (43), p. 297-309. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.02.20>
- Nogin, E. V. 1992. Issledovaniia na posade drevnego Chernigova v 1990 godu. *Arkhitekturni ta arkheolohichni starozhytnosti Chernihivshchyny*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 92.
- Rybakov, B. A. 1956. *Otchet sovetsko-bolgarskoi ekspeditsii 1956 goda*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1956/24.
- Sytyi, Yu. M. 2013. *Khrystyianski pokhvalni pamiatky davnoruskoho Chernihova*. Chernihiv: Desna Polihraf.
- Chernenko, O. Ye., Novyk, T. H. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia Okolnoho hradu m. Chernihova u 2018 rotsi (poperednie povidomlennia). *Karnabedivski chytannia*, 4, p. 244-247.
- Shekun, A. V. 1985. *Okhrannye issledovaniia v zone stroitelstva vodovoda po ul. Sverdlova i Uritskogo v g. Chernigove*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1985/124.
- Shekun, A. V. 1995. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh na territorii Chernigovskogo predgradia v 1995 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1995/71.
- Shekun, O. V. 1998. *Okhoronni doslidzhennia na terytorii Chernihivskoho peredmistia v 1998 r.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1998/31.
- Shekun, O. V., Sytyi, Yu. N. 2015. Issledovaniia na territorii letopisnogo Peredgorodia v Chernigove. *Poklykannia — arkheolohiia*. Materialy Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchiu O. V. Shekuna. Chernihiv: Vydavets V. M. Lozovyi, p. 67-80.

© **І. М. БУЦЬКИЙ, А. В. ЮРЧЕНКО,
А. В. КОРОХІНА* 2023**

БАЛКА КАНЦЕРКА: ДЕЯКІ ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИРОБНИЦТВА ПОСУДУ

Досліджено технологію виробництва кераміки з поселення балки Канцерка. Проаналізовано склад формувальної маси різних технологічних груп кераміки (гончарна, ліпна, амфори, печина й обмазка горна). Відтворено процес виготовлення сіроглиняного гончарного посуду.

К л ю ч о в і с л о в а: балка Канцерка, раннє середньовіччя, кераміка, технологія виробництва кераміки, гончарний посуд, ліпний посуд, формувальні маси

Однією з найяскравіших пам'яток VII—VIII ст. порожистої частини Дніпра є ремісничий осередок, що складався з кількох компактно розміщених спеціалізованих поселень гончарів у балці Канцерка, що простягається від с. Любимівка Дніпровського (раніше — Солонянського) р-ну Дніпропетровської обл. до с. Федорівка Пологівського р-ну Запорізької обл.

Зазвичай двір складався з будівлі, горна (рідше — кількох) для обпалення посуду, господарчих споруд та навісу, під яким гончар працював улітку. Устрій горнів і самих майстерень були добре досліджені під час розкопок В. А. Грінченка, А. Т. Сміленко, Л. М. Чурилової та В. О. Ходаса, докладно проаналізовані А. Т. Сміленко (1975, с. 118-160) та О. О. Бо-

* БУЦЬКИЙ Ігор Миколайович — аспірант відділу археології енеоліту — бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-3818-3290, jaingwarr@gmail.com

ЮРЧЕНКО Анна Володимирівна — науковий співробітник відділу археології, КЗК «Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького» ДОР, ORCID: 0000-0002-8510-3281, Ganna1102014@gmail.com

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-6123-6285, a.v.korokhina@gmail.com

бринським (Бобринський 1978, с. 35-36, с. 155). Інші дослідники описували гончарний центр у загальних рисах або ж аналізували окремі питання його функціонування (Приходнюк 1980, с. 82-85, 135-136; Комар 1999, с. 112; Володарець-Урбанович 2007; 2011a; 2011b; 2014; 2015; Володарець-Урбанович, Скиба 2011). Зокрема, Я. В. Володарець-Урбанович докладно проаналізував поширення канцерського посуду (Володарець-Урбанович 2010, с. 60-65). Проте, незважаючи на наявність окремих досліджень технології виробництва гончарної кераміки (напр., Мінаєва 1961, с. 119; Сміленко 1975, с. 141-146), детальне вивчення рецептур формувальних мас гончарної і ліпної продукції Канцерки ще не проводились. Пропонована робота покликана усунути цю прогалину.

Історія дослідження та опис пам'ятки

2021 р. експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (далі — ДНІМ) під керівництвом А. В. Юрченко відновила дослідження гончарного центру в балці Канцерка.

Центр розташований на південно-східній околиці с. Любимівка, на правому схилі й мисах балки Канцерка, по обидва боки від гирла її лівого (північного) відрогу. У верхів'ї саме цього відрогу й розташоване вказане село. Пам'ятку виявив і досліджував В. А. Грінченко в 1929—1930 рр. (Грінченко 1950) на півночі від с. Федорівка, тоді Верхньо-Хортицького, а зараз — Пологівського р-ну Запорізької обл. На жаль, ці матеріали сам дослідник не опублікував, але до них зверталися інші (Сміленко 1975, с. 118-160; Мінаєва 1961, с. 119-128 та

ін.). Сьогодні ця територія затоплена (Брайчевська 1961).

Пізніше, за 3 км вгору балкою, у північному її відгалуженні, біля с. Любимівка тоді Солянського, а нині Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл. розвідки проводив О. В. Бодянський (1954 р.). Він повідомив до Інституту археології НАН України, що і в цій частині балки трапляються уламки характерної «канцерської» сіроглиняної кераміки і навіть рештки зруйнованого та занесеного землею горна (Брайчевська 1961). Саме тут працювали експедиції А. Т. Сміленко в 1955, 1964—1965, 1968—1970 рр. (Сміленко 1975), Л. М. Чурилової у 2001, 2002, 2006 рр. (Чурилова, Сердюк 2001; Чурилова, Сердюк, Ходас 2002; Чурилова 2006) та В. А. Ходаса у 2009 р. (Ходас 2011).

До 2009 р. на поселеннях у балці Канцерка було виявлено 20 горнів: на поселенні Канцерка I — 6 горнів, на поселенні Канцерка II — 4 горни, інші 10 — на поселенні Канцерка III. Загалом було досліджено 18 печей, а 2, виявлені за допомогою магніторозвідки, нанесено на план, але не розкопано (Сміленко, 1975, с. 118-119). Під час досліджень 2009 р. було відкрито черен ще одного горна, проте повністю він не досліджений (Ходас 2011). Крім того, на поселеннях було виявлено також житлові та виробничі споруди. Ці комплексні дослідження дозволяють нам схарактеризувати весь процес виготовлення посуду від підготовки глиняного тіста до випалу вже готових виробів.

З огляду на значну відстань між виявленими групами об'єктів, їх умовно поділено на три поселення: Канцерка I та II, що їх дослідив В. А. Грінченко, та Канцерка III, на якій проводили дослідження А. Т. Сміленко, Л. М. Чурилова, В. О. Ходас та А. В. Юрченко.

Дослідження під керівництвом Л. М. Чурилової були зосереджені довкола одного з виявлених, але недосліджених горнів у районі майстерні № 6. Розкопи закладено безпосередньо на схилі струмка. Л. М. Чурилова фіксувала поступове збільшення концентрації знахідок, що пояснювала наближенням до горна. Проте під час цих досліджень не було виявлено жодних об'єктів.

Експедиція під керівництвом В. О. Ходаса продовжила дослідження в районі майстерні № 6, південніше від розкопки Л. М. Чурилової. Виявлено сопло гончарного горна, а також простежено вимостку передгорнної ями та зафіксова-

но скупчення керамічного матеріалу. Цей горн також залишився не дослідженим.

Горн із розкопок А. Т. Сміленко в балці Канцерка є одним із центральних габаритних експонатів, розміщених у першій залі ДНІМ. Також у фондах музею зберігається значна колекція артефактів, зібраних під час досліджень В. А. Грінченка, Л. М. Чурилової, В. О. Ходаса та А. В. Юрченко. Більшість матеріалів, зібраних В. А. Грінченком, зберігається в Національному музеї історії України, окремі знахідки — в інших музейних установах (для прикладу, один глек без вінця зберігається та експонується в ДНІМ), колекції А. Т. Сміленко знаходяться у фондах Інституту археології НАН України (Блажевич та ін. 2008, с. 182).

Новітні дослідження дніпровських археологів були покликані локалізувати виявлені, але не досліджені горни, а також уточнити площу самої пам'ятки Канцерка III. 2021 р. експедиція ДНІМ провела розвідку із шурфуванням, а також у співпраці з представниками групи компанії Noosphere, дослідження за допомогою георадара та LIDAR.

Сучасний ландшафт пам'ятки визначають два струмки, що протікають по дну балки та її схилами. У самій балці ці струмки зливаються, утворюючи два миси, на яких у 2021—2022 рр. проводилися розкопки. Зауважимо, що, за краєзнавчою інформацією, в XIX ст. балка була затоплена штучним ставком. Тому первинний ландшафт міг бути іншим. Те, що балка була затоплена, підтверджується також стратиграфічно наявністю шарів насиченого органікою бурого болотного мулу (потужністю 0,4—0,8 м), що перекривають культурний шар VII—VIII ст.

На різних ділянках балки культурний шар мав різну потужність. З огляду на те, що дослідження 2021—2022 рр. були зосереджені на лівому березі струмка № 1, детально можемо схарактеризувати стратиграфію саме цієї ділянки балки. У районі шурфу № 1 (2021 рік) і розкопу № 1 (2022 рік), де було виявлено горн № 20 (за наскрізною нумерацією, впровадженою ще А. Т. Сміленко), вона виглядає так: шар болотного мулу фіксується з глибини близько 0,5 м, його потужність сягає близько 0,5—0,6 м. Культурний шар часу побутування пам'ятки починався з глибини близько метра і був представлений фрагментами типової для гончарного центру кераміки, різними за кольором і структурою шматками шлаку, а також кістками тварин, мушлями равликів і невиразними фрагментами

ліпленого посуду. Virізняється шурф № 4, де зафіксовано подібну до описаної стратиграфію, але й найбільшу концентрацію кісток тварин, порівняно з іншими ділянками (зараз остеологічний матеріал із пам'ятки, зібраний у процесі досліджень 2021—2022 рр., перебуває на етапі визначення). Ця частина балки не була досліджена в попередні роки. Наявність знахідок (на відміну від шурфу № 3) робить її перспективною для подальшого дослідження.

2022 р. виявлено горно № 20. Воно було складене з материкової глини; його найвища точка фіксувалась із глибини 2,1 м, а культурний шар, представлений значними скупченнями фрагментів кераміки канцерського типу, починав фіксуватися з глибини 1,5 м. У випалювальній камері горна зафіксовано досить складну конструкцію: камера була обмазана глиною, що потім була випалена, викладена уламками посуду, переважно — канцерського типу, за винятком двох невиразних фрагментів ліпного посуду. Після цього повторно обмазана й повторно випалена. Поверх цієї конструкції зафіксовано кістки практично повного скелету собаки, що частково лежали в анатомічному порядку. На відстані в 2,5-3 м від горна в розкопі простежено залишки слабко заглибленої (на 10—15 см) в материк конструкції, яку наразі ми попередньо трактуємо як огорожу, що фіксувалась за значною концентрацією уламків каміння, великих вапнякових конкрецій і гумусованого ґрунту. Фрагменти, знайдені на глибині до 1 м, імовірно, походять із відвалів розкопів Л. М. Чурилової та В. А. Ходаса і не становлять суцільного культурного шару.

Практично всі матеріали, знайдені в 2021 та 2022 рр., прямо чи опосередковано належали до часу функціонування майстерень. Виняток становлять кілька фрагментів ліпного посуду, визначити культурну належність якого в більшості випадків складно, з огляду на їхні незначні розміри.

Гончарний посуд на досліджуваних у 2021—2022 рр. ділянках представлено в основній масі великими триручними глеками з яйцеподібним тулубом, високою горловиною та піднятим носиком для зливу сірого й темно-сірого кольору; тулуб таких посудин укривав рясний орнамент у вигляді пролискованих ліній, канелюрів, пружків та шишечкоподібних наліпів. Канелюрами ми називаємо відносно широкі (5—15 мм) продавлені лінії, пружками — рельєфні наліплені джугути, а шишечкоподібними налі-

пами — рельєфні, округлі чи трохи пригострені одиничні наліпи по тулубу посудини.

Значно рідше трапляються фрагменти одноручних глеків дещо менших розмірів. У даному комплексі такі посудини не представлені виразними фрагментами, крім одного уламка ручки, меншої за розмірами, аніж більшість. Посуд канцерського типу побутував приблизно з середини — другої половини VII до кінця 60-х років VIII ст. (Володарец-Урбанович 2012, с. 94-97; Komar 2018, с. 39). Також було знайдено кілька фрагментів стінок амфорного посуду. Значна фрагментарність не дозволяє точно визначити їхнє походження. Проте Л. М. Чурилова й В. О. Ходас відносили такі фрагменти до часу функціонування поселення.

Ліплений посуд представлено одиничними фрагментами профільованих посудин різних пропорцій і фрагментами посудин неідентифікованих типів.

Методи і матеріали

Технологічні сліди, які може спостерігати дослідник під час аналізу археологічної кераміки, є відбиттям певної системи виборів та дій давніх гончарів. Формування таких систем, що отримали назву «технологічні традиції», зумовлене взаємодією екологічних обмежень, функціональних та культурних виборів, а їхню відносну сталість у просторі й часі забезпечує процес передачі культурної інформації в межах «груп спільної практики» (Бобринський 1978; 1999; Цетлін 2001; 2012; Cavalli-Sforza, Fieldman 1981; Lemonier 1986; Sellet 1993; Gosselain 1992; 2018; Eerkens, Lipo 2005; Eerkens, Bettinger 2008; Roux 2019). Це зумовлює специфіку технологічних традицій у межах конкретних соціокультурних груп давнього населення та робить їх корисним інструментом дослідження культурної історії.

Сьогодні відомі два основні методологічні підходи, що дозволяють аналізувати явище «технологічних традицій» за археологічною керамікою. Перший — «історико-культурний підхід», розроблений російськими дослідниками під проводом О. О. Бобринського, поширився, головним чином, на території Східної Європи. За його принципами досліджуються доступні для спостереження технологічні сліди (ознаки), на основі яких проводиться реконструкція «навичок праці» давніх гончарів. Група навичок, що відповідає вирішенню вузько-

го технологічного завдання, виділяється в один із дванадцяти «ступенів» виробництва кераміки. Останні охоплюють увесь процес виробництва: від пошуку та видобутку глинистої сировини до завершення формування гончарних виробів (випалу або обробки чи декорування після випалу). Урахування технологічних ознак та їхніх системних зв'язків уможливило реконструкцію «культурних традицій», пов'язаних із «групами давнього населення» (Бобринский 1978; Цетлин 1999; 2001; 2012; Бобринский, Васильева 1998; Волкова 1996; Бобринский 1999; Васильева, Салугина 1999).

Автори методики на основі аналізу етнографічних та етноархеологічних джерел постулюють існування певних закономірностей «поведінки» конкретних груп виробничих навичок в умовах зміни етнокультурного складу населення. Змішання й зміна навичок інтерпретується як результат змішання та зміни носіїв культурних традицій разом із загально-історичною еволюцією уявлень щодо різних ступенів технологічного процесу (Цетлин 2012). Критика підходу пролунала в 1990-х рр. та вказувала на односторонність трактування природи технологічної традиції як такої, що залежить тільки від етнокультурного складу їхніх акторів (Ламіна, Лотова, Добрецов 1995, с. 4; Глушков 1996, с. 119). Конкретизуємо це таким чином, що, попри незаперечний системний зв'язок технологічних традицій і «груп спільної практики», варіативність і зміну окремих фрагментів системи в кожному конкретному випадку потрібно інтерпретувати з обережністю.

Другий методичний підхід, народившись у сфері дослідження кам'яних індустрій, отримав назву *chaîne opératoire* («операційні ланцюжки»). Особливо інтенсивний розвиток у галузі дослідження кераміки він отримав у західноєвропейській археології з кінця 1990-х рр. *Chaîne opératoire* наразі постає як загальний термін, яким оперує низка теоретичних напрямів. З одного боку, він описує ступінчастий та системно організований процес виробництва кераміки, а з іншого — методику його дослідження. Як і в попередньому випадку, відзначається тісний зв'язок технологічних традицій із соціальними групами, зміст якого в загальних рисах збігається з положеннями «історико-культурного» підходу (щоправда, з менш жорсткими вимогами до трактування причинно-наслідкових зв'язків). Утім, замість пошуку конкретних факторів, що можуть варіювати від

ситуації до ситуації, увагу пропонується зосередити на дослідженні універсальних механізмів, що формують технологічні традиції (Roux 2019 р. 283-316).

Найдетальнішу методологічну схему для аналізу «операційних ланцюжків» археологічної кераміки запропонувала французька дослідниця В. Ру (Roux 2019 р. 283-323; 2020). Основними одиницями аналізу виступають «техніки» (фізичні зусилля, спрямовані на перетворення вихідної сировини на виріб) та «методи» виробництва (впорядкована послідовність операцій, що може бути реалізована за допомогою різних технік). Варіант структури процесу виготовлення кераміки запропонував О. Госселейн, який поділяє його на «фази», «операції» та «послідовності» (Gosselain 2018). Розроблено також низку методик дослідження технологічних традицій у синхронному й діахронному аспектах: методику аналізу організації керамічного виробництва, дифузії, інновації та еволюції технологічних традицій.

У нашій роботі ми спираємося передусім на загальні принципи, сформульовані представниками обох підходів. Згідно з ними, метою технологічного аналізу давньої кераміки є реконструкція процесу виробництва як системного явища, тісно пов'язаного із соціокультурними групами («групами спільної практики»). На сучасному етапі ми зосереджуємося на завданнях збору первинної інформації — слідів технологічних виборів і дій та відтворенні на їх основі технологічних традицій. Останні, згідно зі встановленими раніше принципами, розглядаються як явище, що:

- відбиває організовані способи виробництва речей, які існували протягом значних відрізків часу та можуть бути ідентифіковані й описані;
- має певні межі, що в загальних рисах відбивають соціальну дискретність;
- демонструють відносно сталий склад усередині груп спільної практики, однак можуть зазнавати змін як через зовнішні, так і внутрішні фактори;
- є основою для реконструкції історії давніх суспільств.

У цій роботі автори мали на меті надати характеристику керамічного виробництва методами візуального огляду й оптичної мікроскопії. Особливу увагу приділено дослідженню формувальних мас, оскільки саме цю фазу ви-

робництва можна схарактеризувати для всього наявного матеріалу.

Технологічний аналіз було проведено на основі огляду колекції з розкопок 2021—2022 рр., що налічує близько 4000 одиниць керамічних фрагментів. Матеріал сильно фрагментований, а отже, за умов стандартизованого виробництва врахувати кількість екземплярів в оглянутій колекції вкрай важко.

Для визначення складу формувальних мас було відібрано 59 зразків гончарного посуду, що походять із таких контекстів: 28 зразків із шурфів на різних ділянках пам'ятки та 31 зразок із розкопу 2022 р., яким було розкрито передгорнову яму горна та більшу частину випалювальної камери самого горна. Усі фрагменти походили з рівня культурного шару із шурфів № 1 і № 2, закладених на пам'ятці 2021 р., і розкопу № 1, закладеного 2022 р. Із шурфу № 1 походив один фрагмент ліпного посуду, із шурфу № 2 — п'ять невиразних фрагментів, що були знайдені в скупченні вуглин, уламків граніту й вапнякових конкрецій; звідти ж було взято у вибірку зразок із сильно перепаленого округлого виробу, виготовленого зі стінки гончарної посудини. Решта фрагментів ліпного посуду походять із розкопу № 1 зі скупчення в передгорновій ямі та у випалювальній камері.

До вибірки було включено як типові сіроглиняні фрагменти, так і поодинокі червонуваті — уламки «бракованих» посудин, випал яких відбувся з доступом кисню, на відміну від переважної більшості посудин, які мали сірий чи темно-сірий колір. Із кожного зразка було зроблено по одному (іноді, при фіксації нетипових домішок, до трьох) свіжих зламів. До вибірки також увійшли: 4 фрагменти амфор зі скупчень у межах шурфів і розкопів (4 од.); гончарні фрагменти нез'ясованого походження та нетипової для канцерського посуду форми чи фактури (6 од., предмети технологічної групи № 1, які зазнали повторних випалів, і фрагмент із технологічної групи № 4); ліпне начиння невідзначених типів (19 од.). Три фрагменти являли собою вінця з шийкою й частиною плеча різних профільованих посудин. Крім цього, близько 3500 фрагментів гончарного посуду з пам'ятки було оглянуто візуально — через дуже високу гомогенність матеріалу можна визнати, що більшість із них мала такий самий склад формувальних мас, як і відібрані зразки посуду із шурфів та передгорнкової ями горна № 20.

Окрім фрагментів посуду, було досліджено фрагменти печини з випалювальної камери горна № 20 та обмазку останньої, яка була зроблена вже після завершення використання горна за призначенням, а також — не дуже виразний фрагмент випаленої глини, який можна трактувати як керамічне грузило чи фрагмент підквадратної ліпної ручки, що походить із культурного шару.

Ознаки формувальних мас порівнювано зі задалегідь виготовленими І. М. Буцьким зразками-еталонами з відомою концентрацією та складом домішок (органіки, шамоту й піску). Розміри включень визначались за найбільшим та найменшим розміром включень. Також був створений зразок-еталон із місцевої глини. Сировину для цього еталону отримано з виходу глини, який у наші дні використовується місцевим населенням для господарчих потреб та гончарями і розташований на відстані приблизно 200—400 м від пам'ятки (рис. 1).

Як допоміжні суб'єктивні показники враховано зусилля, необхідне для зламу, крихкість фрагмента та якість обробки поверхні.

Для з'ясування способів і порядку формування посудини було відібрано фрагменти, які містили відбитки знарядь, незаглажені шви й різноманітні недоліки, що з тих чи інших причин не були виправлені та приховані.

Результати

Візуальна характеристика. Візуально на пам'ятці виявлено такі технологічні групи.

Технологічна група № 1. Гончарний посуд канцерського типу (56 од.). Переважна більшість фрагментів мала темно-сірий або сірий колір, окремі фрагменти — відтінки жовтого й червоного. В основному, всі вони добре чи дуже добре заглажені зовні. З внутрішньої сторони черепка, за відносно доброго загладження, нерідко траплялись тріщини, відбитки знарядь, незаглажені шви й інші недоліки.

Технологічна група № 2. Фрагменти гончарного посуду червоного зовні кольору з гірше заглаженою, аніж попередня група, поверхнею, що походять із шару з перепаленим камінням, вуглинами й харчовими викидами (кістки та мушлі равліків) (3 од.).

Технологічна група № 3. Дуже важкий темно-сірий фрагмент стінки гончарної посудини, який потребував значного зусилля для зламу (1 од.).

Технологічна група № 4. Фрагменти ліпного посуду світло-сірого, темно-сірого й червоно-коричневого кольорів (22 од.). Здебільшого, окрім трьох фрагментів плічок із вінцями, не мали надійних діагностичних ознак для культурно-хронологічної атрибуції. Визначення якості обробки поверхонь у низці випадків ускладнене поганою збереженістю поверхні. Для тих фрагментів, де поверхня збереглась, її якість можна схарактеризувати як середню чи погану через велику кількість дефектів: потовщень, тріщин і нерівностей. Практично всі фрагменти ліпного посуду походять із того самого шару, що й гончарна кераміка.

Технологічна група № 5. Амфори червоно-помаранчевого або коричневого кольору (4 од.).

Мікроскопічна характеристика сировини та формувальних мас. На початковому етапі дослідження був виготовлений еталонний зразок із місцевої глини для того, щоб мати уявлення про природні домішки в матеріалі, про що сказано вище. Випал зразка проводився у вогнищі протягом близько 7—9 год. У результаті було виявлено: не відмулена та не оброблена спеціально глина майже не містить піску, але має домішки: близько 1/7 вапняку, який також трапляється в культурному шарі пам'ятки у вигляді конкрецій, та менше 1/10 частини від загального об'єму рослинних включень (рис. 2:1).

Дослідженням археологічної кераміки встановлено такі рецепти формувальних мас.

Рецепт № 1. Характерний для гончарного місцевого посуду (технологічна група 1, 39 з 56 од.), а також охоплює технологічну групу 2 (3 од.). Переважна більшість зразків майже не містили піску, але містили: домішку вапняку, значно меншу за природну (окремі зернини розмірами 0,03—0,07, рідше — до 2 мм), та окремі органічні рештки. Як штучну домішку відзначено обкатаний шамот у дуже незначній кількості (розмірами 0,03—1,50 мм). У цілому, в процентному відношенні, у більшості випадків домішка шамоту складала менше, ніж 5—10 % загального об'єму, і часто включення всіх трьох категорій не потрапляли в один злам (рис. 2: 2). Одиначні фрагменти (3 од.) цієї групи містили до 1/6—1/5 частини шамоту, що автор аналізу схильний пов'язувати з випадковими факторами при виготовленні формувальної маси (рис. 2: 3). Меншу, ніж у природній глині концентрацію органічних та неорганічних домішок можна пояснити добрим відмулюванням

сировини. Наявність малої частки шамоту навряд чи слугувала практичним цілям і, скоріше за все, могла бути даниною традиціям.

Фрагменти червоного зовні кольору з шорсткою поверхнею (технологічна група 2) мали склад формувальної маси, ідентичний темно-сірому гончарному посуду. Гіршу якість поверхонь і нетиповий колір можна пояснити повторними випалами внаслідок випадкових причин чи експлуатації.

Рецепт № 2. Представлений у 6 фрагментах гончарного посуду технологічної групи 1. Поряд із домішкою шамоту в концентрації 1/6—1/5 вони містили 1/7—1/5 частину піску. Для цих зразків характерна також вища концентрація (до 1/5 частини) органічних домішок (рис. 2: 4). Наразі походження піску (природне чи штучне) встановити важко, однак привертає увагу зміна ступеня пластичності формувальної маси, у порівнянні з попереднім рецептом. До цієї ж групи, за складом формувальної маси, можна віднести й виріб зі стінки посудини, який ми назвали «покришкою», що, ймовірно, зазнав повторного випалу.

Рецепт № 3. Один фрагмент стінки гончарного посуду з технологічної групи 1 був міцніший на злам та мав дещо інший склад формувальної маси: окрім випадкових зерен шамоту й вапняку, в цій посудині зафіксовано дещо більшу концентрацію рослинних волокон та наявність залізистих стягнень із розпливчастими межами, розмірами до 0,3 мм (рис. 2: 5).

Рецепт № 4 представлений одним невиразним фрагментом стінки, що належить до технологічної групи 3. Маса черепка містила домішку 1/5 частини чорного слабо обкатаного піску (рис. 2: 6). Наразі можна запропонувати дві гіпотези щодо походження цього фрагмента: або він має немісцеве походження (містить мінерали феромагнетизального складу), або «пісок» насправді є дуже дрібними включеннями осклованого шлаку з випалювальної камери.

Наступні п'ять рецептів представляють ліпний посуд (технологічну групу 4).

Рецепт № 5. Містить близько 1/7—1/6 частини різнодисперсного необкатаного шамоту (0,03—1,00 мм) та поодинокі включення піску, органічних решток і вапняку, серед яких останній — скоріше за все, природного походження (7 од., рис. 2: 7). Часті включення великих, майже необкатаних, зерен шамоту помітно відрізняються від включень шамоту в гончарній канцерській кераміці. Лише один фрагмент із цієї групи має виразні морфологічні ознаки

Рис. 1. Загальний план місцевості: 1 — місце, де було взято глину для еталонних зразків, 2 — розташування поселення
Fig. 1. General plan of the area: 1 — the place where the clay was taken for reference samples, 2 — location of the settlement

(рис. 3: 1) — плічка з профілем, характерним для посуду пеньківської культури й помітно відігнутими вінцями (Приходнюк 1980, рис. 9: I).

Рецепт № 6. Містить близько 1/5—1/4 частини різнодисперсного необкатаного шамоту (0,03—1,00 мм), до 1/4 частини органічних решток, що простежуються за порожнотами різної форми й відбитками рослинних волокон, та до 1/6 частини піску (5 од, рис. 2: 8). Часті включення великих, майже необкатаних зерен шамоту помітно відрізняються від шамотних включень у гончарній канцерській кераміці. Органіка має штучне походження, тоді як характер домішки піску встановити важко. Пісок був сильно обкатаний у чотирьох випадках, а в одному випадку — ні. Окремі зерна вапняку мали, скоріше за все, природне походження. Серед цієї групи також є плічка із сильно відігнутими вінцями та паличковими насічками по них, із профілем, характерним для посуду пеньківської культури (Приходнюк 1980, рис. 9: V).

Рецепт № 7. Містить 1/7—1/5 частини необкатаного піску та 1/3—1/2 частини органіки (4 од., рис. 2: 9). Органіка є штучною домішкою, тоді як характер домішки піску встановити важко. Серед цієї групи також присутні плічка із сильно відігнутими вінцями й паличковими насічками, із профілем, характерним для

посуду сахнівського типу (Приходнюк 1980, рис. 27: III) або пеньківської культури (Приходнюк 1980, рис. 9: V).

Рецепт № 8. Містить 1/4—1/3 частини добре обкатаного піску та невелику, можливо природну, домішку органічних решток (2 од., рис. 2:10). Характер домішки піску встановити важко. Фрагментів, які б допомогли визначити форму посудини чи надати їй культурну атрибуцію, наразі немає.

Рецепт № 9. Містить 1/5 піску та окремі сліди органічних решток (3 од., рис. 2: 11). Один фрагмент мав дуже грудкувату масу. Фрагментів, які б допомогли визначити форму посудини чи надати їй культурну атрибуцію, наразі немає.

Усі три фрагменти з плічками та відігнутими вінцями дуже подібні в профілі і, вочевидь, належали профільованим посудинам — горщикам. Решта знайдених фрагментів ліпної кераміки не дозволяють реконструювати форму посудин.

Рецепт № 10 співвідноситься з амфорами (технологічна група 5). Для них характерні природні домішки до 1/5 частини вапняку та близько 1/7 частини піску (рис. 2: 12). Усі фрагменти групи не мали ознак, за якими б можна було надійно визначити форму посудини.

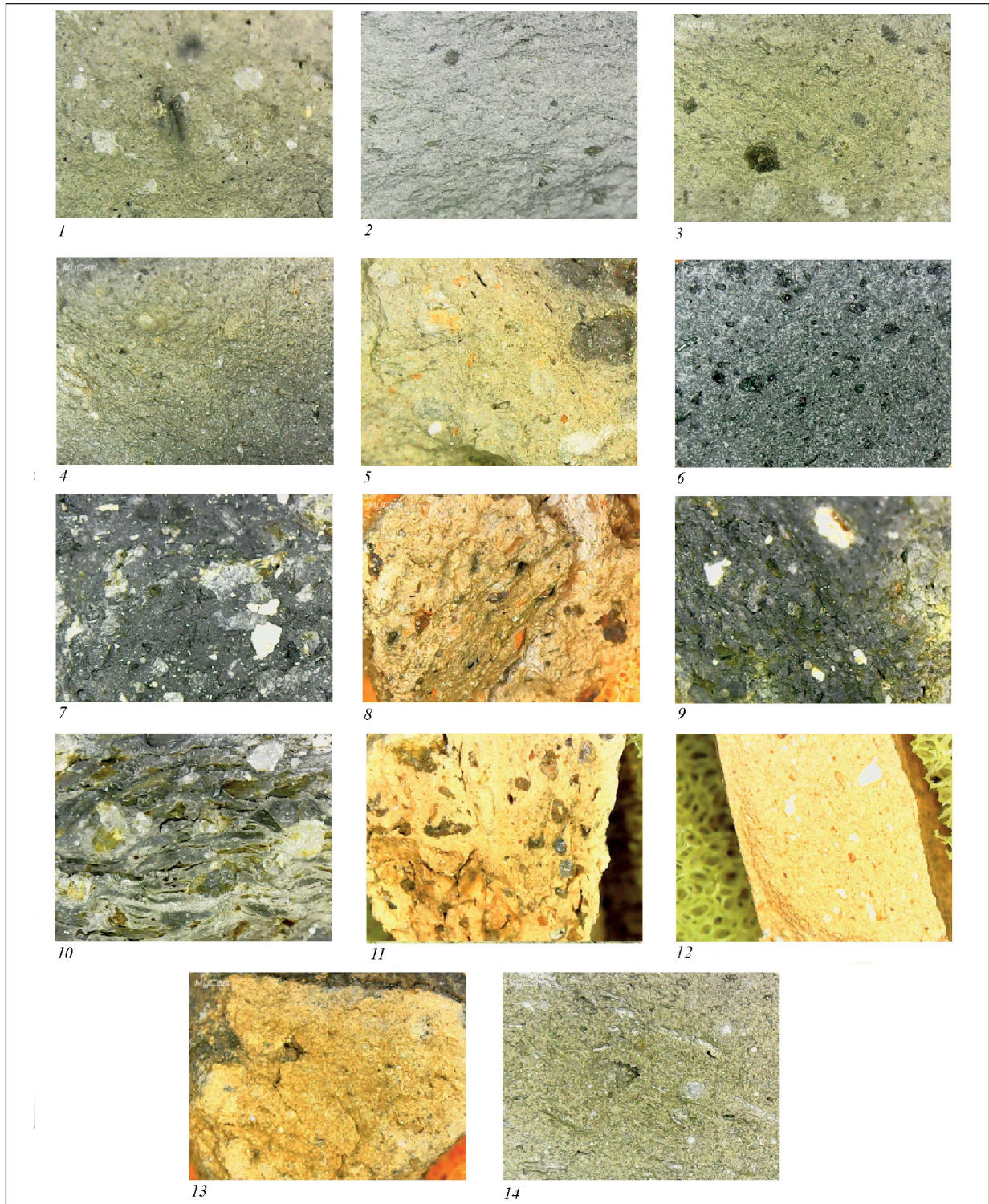

Рис. 2. Склад формувальних мас: 1 — злам еталону з необробленої сировини, 2 — рецепт № 1, 3 — варіант рецепта № 1, 4 — рецепт № 2, 5 — рецепт № 3, 6 — рецепт № 4, 7 — рецепт № 5, 8 — рецепт № 6, 9 — рецепт № 7, 10 — рецепт № 8, 11 — рецепт № 9, 12 — рецепт № 10, 13 — рецепт № 11, 14 — склад обмазки

Fig. 2. The composition of the pastes: 1 — fresh-break of the reference sample from unprocessed raw materials, 2 — recipe no. 1, 3 — variant of recipe no. 1, 4 — recipe no. 2, 5 — recipe no. 3, 6 — recipe no. 4, 7 — recipe no. 5, 8 — recipe no. 6, 9 — recipe no. 7, 10 — recipe no. 8, 11 — recipe no. 9, 12 — recipe no. 10, 13 — recipe no. 11, 14 — coating composition

Рецепт № 11 представлений керамічним грузилом чи фрагментом підквадртної ліпної ручки, що містило 1/5 частину піску (до 0,03 мм, рис. 2: 13).

Імовірно, для його виготовлення використовували необроблену місцеву сировину з невідомого наразі джерела або свідомо додавали пісок як опіснювач.

Практично всі фрагменти печини з горна були сильно оскловані. Один із трьох зразків печини з випалювальної камери, узятих для мікроскопічного дослідження, містив частину не осклованої маси, у якій містилось до 1/4 вапнякових конкрецій, що значно більше, ніж у зразку-еталоні. Обмазка випалювальної камери містила типові за концентрацією для місцевої невідмуленої глини домішки вапняку й органіки та 1/6 частину піску (рис. 2: 14).

Варто відзначити, що місцевий гончарний посуд виявив відносно гомогенний склад рецептів формувальних мас. Типовим рецептом є використання слабкозапіскованої озалізненої глини з домішкою дрібного шамоту (до 1,5 мм) в дуже незначній концентрації. Менша кількість фрагментів демонструє підвищену концентрацію шамоту (1/6—1/5). Формувальна маса гончарного посуду також має суттєво меншу концентрацію природного вапняку, аніж та, що характерна для місцевої необробленої глини і яку вдалося спостерігати за контрольним еталоном, печиною та обмазкою. Не виключено, що його кількість також зменшувалася штучно, шляхом обробки глини. Частина фрагментів гончарного посуду містила помітну домішку піску, що наближає його до пропеченої обмазки з вимостки у випалювальній камері. Ще раз зазначимо, що місцева глина, яку спостерігали на місцевості та в розкопі, піску практично не містила. Це може свідчити про те, що окремі майстри надавали перевагу іншій за складом сировині або іншому рецепту формувальних мас. Зауважимо, що усі ці варіації пов'язані зі зміною ступеня пластичності формувальної маси, у порівнянні з основною масою кераміки. Рецепти № 3 та № 4 представлені лише одиничними фрагментами, які складно атрибутивувати. Природу їхньої технологічної особливості також наразі пояснити важко.

Ліпний посуд мав широке різноманіття рецептур (5). Хоча в більшості випадків характер домішки піску (природний чи штучний) встановити важко, попередньо можна стверджувати, що гончарі надавали перевагу слабкозапіскованій чи середньозапіскованій озалізненій глині. Як штучні домішки могли додаватися: шамот, шамот і органіка, органіка чи пісок. Ті фрагменти ліпного посуду, яким можна надати культурну атрибуцію, належали до пеньківських та/чи сахнівських груп населення, що може вказувати на контакти жителів поселення з різними групами населення цих культурних

утворень, у яких склалися відмінні традиції виготовлення власного посуду.

Фрагменти амфор мали відмінну від інших груп рецептуру формувальної маси, засновану на використанні слабкозапіскованої глини без штучних домішок. Їхня технологічна відмінність та немісцеве (північнопричорноморське) походження є загальноновизнаними (Паршина та ін 2001).

Стадії виготовлення гончарного посуду. Доступні для спостереження технологічні сліди дозволили відтворити в загальних рисах зміст та послідовність виготовлення місцевого гончарного посуду, а саме — триручних глеків із яйцеподібним тулубом, високою шийкою та зливом (рис. 3: 4).

Для цієї частини роботи були використані лише матеріали, що походять зі скупчення у передгорновій ямі горна № 20 та вимостки у випалювальній камері. Загалом було оглянуто близько 4000 фрагментів.

1) *Відбір та обробка сировини.* Як було зазначено вище, сировина для виготовлення посуду, імовірно, видобувалась поряд із самими майстернями та перед її використанням відмулювалась. Канцерські гончарі надавали перевагу «тонким» формувальним масам на основі слабкозапіскованої глини з додаванням невеликої кількості дрібного шамоту, а в окремих випадках — і органіки. Їх використання, імовірно, було зумовлене технологічною доцільністю, а саме необхідністю зменшення нерівностей поверхні у зв'язку з використанням гончарного круга.

Зовсім невелика частина вибірки мала меншу пластичність через, імовірно, додавання шамоту до більш запіскованої глини. Природа таких варіацій наразі не до кінця зрозуміла.

2) *Формування і обробка поверхні.* Посуд формувався на гончарному крузі, за донно-емнісним почином. Серед п'яти оглянутих уламків придонних частин, які мали залишки стінок і дна, стінки чотирьох були витягнуті з денця, що демонструють лінії текучості маси на зламах; але в одному випадку — до сформованого денця було доліплено стінки окремо. У подальшому, в процесі формування тулуба посудини, вочевидь, стінки нарощувались шляхом доліплювання клаптів чи джгутів глини — важко сказати напевне. Надійно це фіксується лиш в одному випадку за не повністю заглаженим швом із внутрішньої сторони стінки посудини.

Те, що принаймні в одному випадку застосовано прийоми ручного ліплення для фор-

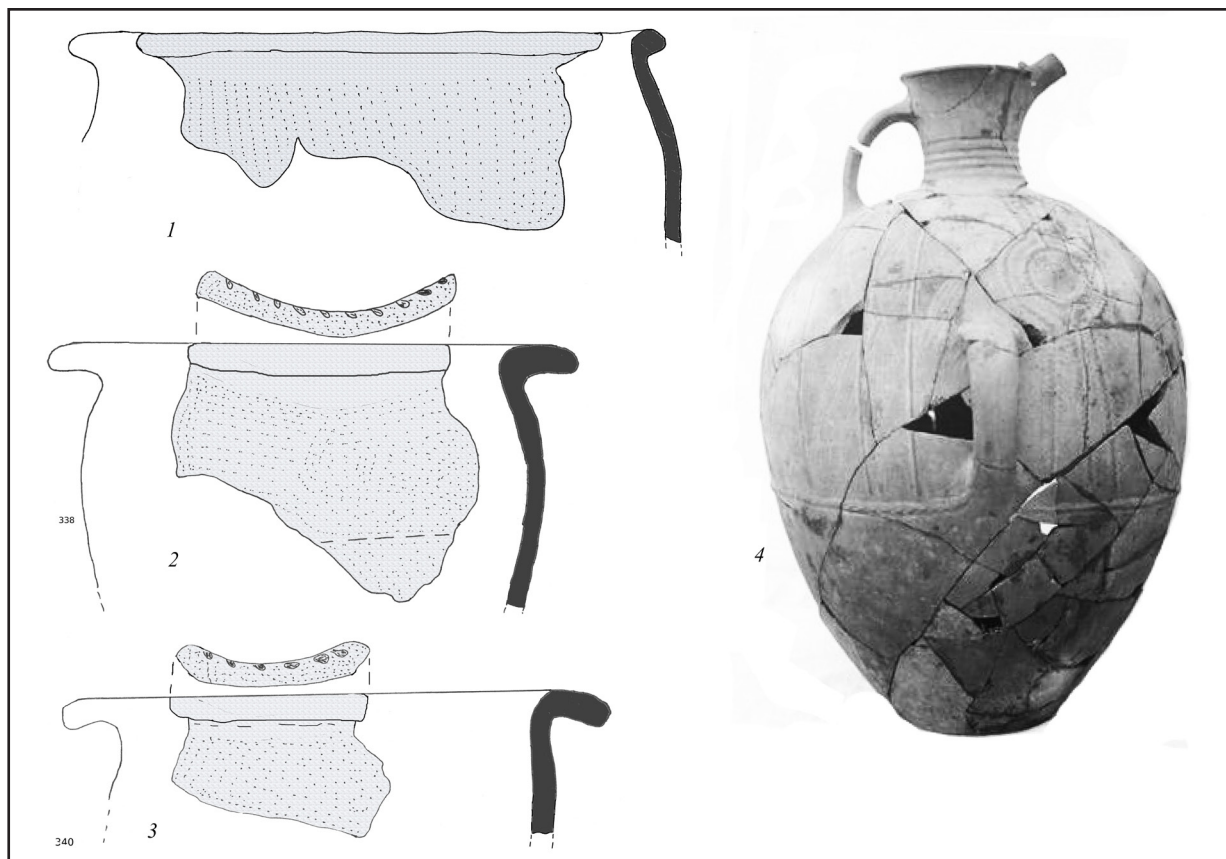

Рис. 3. Фрагменти ліпного посуду (1 — 3) та реконструкція триручного глека (4): 1 — фрагмент вінця ліпної посудини, яка виготовлена за рецептом № 5; 2 — фрагмент вінця ліпної посудини, яка виготовлена за рецептом № 6; 3 — фрагмент вінця ліпної посудини, яка виготовлена за рецептом № 7; 4 — загальний вигляд триручного глека (за ілюстрацією з альбому В. А. Грінченко, 1929 р., архів ДНІМ)

Fig. 3. Fragments of hand-built pottery (1 — 3) and reconstruction of three-handed jar (4): 1 — a fragment of the rim of a hand-built vessel made by the recipe no. 5; 2 — a fragment of the rim of a hand-built vessel made by the recipe no. 6; 3 — a fragment of the rim of a hand-built vessel made by the recipe no. 7; 4 — general view of a three-handed jar (based on the illustration from the album of A. A. Hrinchenko, 1929, Archive of the Dmytro Yavornytskyi National Historical Museum of Dnipro)

мування почину, а також те, що ручне загладжування застосовувалось після часткового підсихання посудини (тобто це не було «доведенням» посудини, сформованої способами скульптурного ліплення), дозволяє з певною обережністю віднести спосіб формування посудин до етапу розвитку функцій круга РФК-6 за класифікацією О. О. Бобринського. А саме — використання гончарного круга не тільки для згладжування та профілювання, але також для часткової побудови порожнистого тіла шляхом витягування глини почину, який формувався методом ручного ліплення (Бобринський 1978, с. 27).

Після формування тулуба виріб, очевидно, певний час підсушувався і повторно ретельно загладжувався твердим зряддям з обох боків для усунення тріщин і швів. Про ретельне за-

гладжування твердим зряддям свідчать численні горизонтальні розчоси на всій внутрішній поверхні посудин, серед яких: випадкові відбитки, сліди зупинок і зміни напрямку руху інструмента.

Потім до посудини примазували окремо сформовану на крузі шию, про що свідчать не заглажені шви зсередини (5 випадків) і зовні (1 випадок, одночасно з присутнім швом із внутрішньої сторони) (рис. 4: 3). Зовні зону стику приховували декором у вигляді поясу продавлених канелюрів, що також забезпечували додаткове зміцнення стику шиї і тулуба. Цей стик у зафіксованих випадках лишився на 2—5 мм товстим за товщину стінок решти посудини. В останню чергу, вочевидь, примазувався злив. Про те, що він формувався окремо і примазувався,

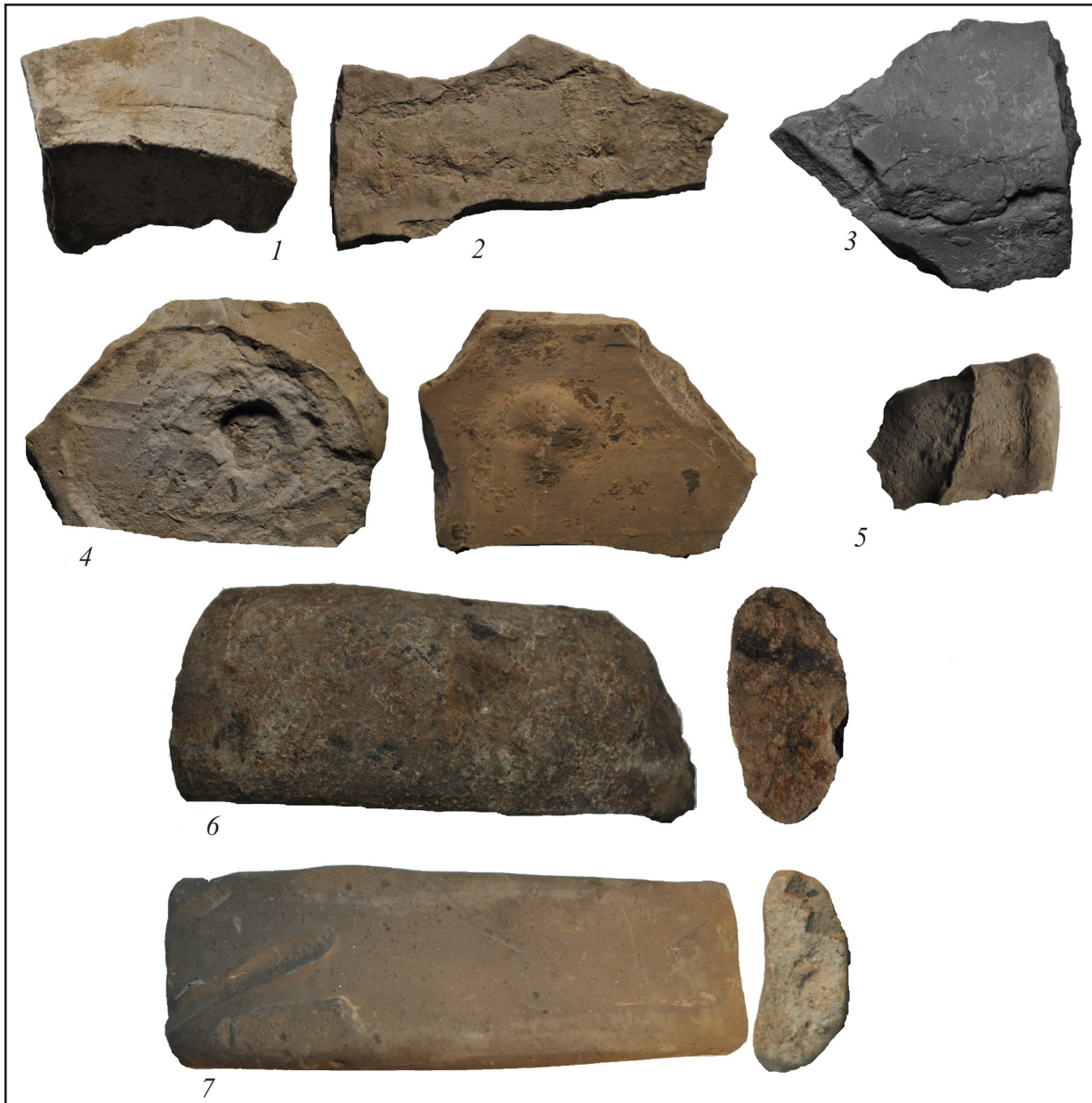

Рис. 4. Технологічні сліди на кераміці: 1 — фрагмент дна з прокресленою лінією, 2 — прокреслені лінії з внутрішньої сторони стінки посудини, 3 — перехід плеча в шийку зі слідами примазування шийки, 4 — відбиток ручки зі штифтом зовні і зсередини, 5 — фрагмент зливу, який відпав у місці стику з тулубом, 6 — випукла ручка, 7 — жолобчата ручка

Fig. 4. Technological traces on ceramics: 1 — a fragment of the lower part of the vessel with a drawn line, 2 — drawn lines from the inner side of the vessel, 3 — the transition of the shoulder to the neck with traces of attaching on the neck, 4 — an impression of a handle with a tenon from the outside and inside, 5 — a fragment of a spout, which fell off after being attached, 6 — a convex handle, 7 — a grooved handle

свідчить один фрагмент зливу, який відпав по шву після чи в процесі випалу (рис. 4: 5), і один фрагмент з погано заглаженими швами. Усі зливи мають потовщення та/чи задирки по краях.

Ручки формувались окремо. Кожна посудина, як відомо за цілими формами, мала три ручки: дві кріпились у середній частині тулуба, одна до плеча та шийки. У вибірці є дві фор-

ми ручок: жолобчата, яка має заглиблення по спинці, і випукла (рис. 4: 6—7). Вочевидь кріпились вони до тулуба і шийки вже по підсушеній і навіть орнаментованій посудині. Про це свідчить наявність заглаженої (два випадки) та орнаментованої (один випадок) поверхні під ручками, що відпали від стінок у процесі випалу (рис. 4: 4). Також існували два способи кріплення ручок: на штифти та просте при-

мазування. Штифт являв собою невеликий (до 20 мм завтовшки) дерев'яний чи трав'янистий черенок (на одному фрагменті ручки була добре збережена вигоріла пустота від штифта). Наявність штифта фіксувалась на посудині по продавленому ним виступу на внутрішній стороні фрагментів посудин та відповідному заглибленню на зовнішній у випадках, коли ручки відпали. Не виявлено відповідності між місцем кріплення ручки, наявністю чи відсутністю в неї штифта та її формою. Видається ймовірним, що це були варіанти виконання одного і того самого прийому, який був реалізований різними гончарями більш звичним кожному способом.

3) *Декорування* здійснювалось, мабуть, у кілька етапів. Поки посудина підсушувалась, на неї наносили неглибоку розмітку тонким загостреним знаряддям (рис. 4: 2). Горизонтальні лінії розмітки проходили в 20—22 мм від самого дна посудини (один випадок), обмежуючи нижню межу, до якої декорувалась посудина, і по тулубу посудини. Подібні лінії на тулубі перетинались декором і, можливо, слугували для іншої мети. Зафіксовано три випадки прокреслювання горизонтальних ліній зсередини посудини. Для чого вони були нанесені, залишається нез'ясованим — жодних елементів декору чи кріплення функціональних частин посуду на цих фрагментах стінок на рівні ліній не зафіксовано.

Після підсушування до тулуба кріпилися та фіксувалися двома пальцями рельєфні декоративні елементи — пружки. Зафіксовані вертикальні й горизонтальні пружки, а також — складні композиції з них. Зони між пружками могли, залежно від задуму гончаря, вкриватись продавленими чи пролискованими лініями: вертикальними, горизонтальними, навскісними, сітками та «лусочками». Розмежовані пружками зони могли мати різноспрямований декор або не мати його взагалі. Якість пролискованих ліній відрізняється: є фрагменти, на яких їх було нанесено по вже відносно сухій посудині, а є — по вологій, унаслідок чого вони виглядають радше продавленими, ніж пролискованими. Іноді трапляються виліплені пальцями шишечкоподібні наліпи (три випадки, усі з відбитками пальців). В одному випадку наліп був сформований поверх уже нанесеного декору, який потім був продубльований поверх наліпу. Також трапляються серії гребінцевих хвилястих ліній (у двох випадках — по плічку, в

одному — по стінці) і продавлені лінії по шийці та тулубу (в одному випадку вона була додатково пролискована, і лискування утворювало зигзагоподібну смугу). Таке розмаїття прийомів та їхньої якості нашттовує на думку про те, що посудини були створені різними майстрами з різними професійними навичками й художніми смаками.

4) *Випал* уже докладно розглядали (Сміленко 1975, с. 145-146, Володарець-Урбанович 2011а, с. 40). Продукцію завантажували у випалювальну камеру горна через верхній отвір та випалювали не менше доби. Рівномірне нагрівання партії забезпечувалося тим, що гаряче повітря надходило з паливного до випалювального блока через теплопровідно-розподільний. Імовірно, що після завершення випалу посуду доступ кисню в горн перекривали. Для цього випалювальну камеру і димовідвідно-тяговий отвір закривали, а перед цим у паливне відділення кидали кілька шматків деревини, яка починала тліти й диміти. В умовах відновлювального середовища, що виникало в горні, окис заліза, який входить до складу гончарних глин, переходив у закисне залізо, що надавало виробам сірого чи темно-сірого кольору. У нашому випадку цей процес був тривалим, тому що посуд набував однотонного кольору. Посуд жовтих та червоних відтінків і з плямами такого кольору, отже, можна вважати певним «браком», який виникав у випадках, коли через недостатньо щільне перекриття чи дефекти горна зберігався доступ кисню до випалювальної камери.

Процес виготовлення ліпного посуду наразі реконструювати неможливо через незначну кількість фрагментів і відсутність серед них донець, нижньої частини стінок і навіть переходу між придонною частиною та плічками. В усіх випадках, у яких була збережена поверхня черепка, можна стверджувати, що посудина в процесі сушіння загладжувалася вологим матеріалом; є окремі відбитки пальців. В одному випадку наявний декор — насічки по вінцю та прокреслена лінія по плічках.

Висновки

У ході проведеного дослідження був здійснений візуальний огляд близько 4 тисяч фрагментів керамічного посуду та інших керамічних виробів ранньосередньовічного часу з поселення балка Канцерка з метою реконструкції технології їх виготовлення.

Дослідження формувальних мас проведено для всіх виявлених технологічних груп посуду, проте висновки є більш надійними для вибірок, представлених не одиничними фрагментами, тобто — для власне канцерського гончарного посуду і для ліпної кераміки.

З'ясовано, що формувальна маса гончарного сіроглиняного канцерського посуду попередньо готувалася шляхом відмулювання та додавання до неї невеликої кількості дрібно потовченого шамоту, а в окремих випадках — й органіки. Походження піску в низці фрагментів лишається остаточно не з'ясованим: він може мати як природне походження, так і штучне, але поки відкритих джерел запіскованої глини на пам'ятці ми не помітили. Порівняння рецептури формувальної маси подібного посуду з інших пам'яток зможе прояснити це питання.

Було з'ясовано, що ліпна кераміка на пам'ятці представлена одразу п'ятьма рецептурами. Це свідчить про зв'язки населення пам'ятки з різними групами неканцерського населення, які мали специфічні традиції виробництва посуду. Утім, зауважимо, що чітких ознак взаємодії двох технологічних традицій (сіроглиняного гончарного та ліпного посуду) наразі не відзначено.

Для фрагментів амфор характерна природна домішка, яка складала до 1/5 частини вапняку і близько 1/7 частини піску. Подальше її дослідження (зокрема методами петрографії та хімічного аналізу) дасть змогу з'ясувати центри

виробництва амфор, а отже, краще простежити торгівлі зв'язки канцерського населення та Північного Причорномор'я.

Щодо рецептів, представлених одиничними фрагментами, — наразі про них важко сказати щось напевне. Вони будуть також додатково досліджені методами петрографії, а також, можливо, при подальших дослідженнях пам'ятки будуть знайдені подібні до них фрагменти.

Також було проведено реконструкцію процесу виготовлення триручних сіроглиняних глеків, що їх виробляли на пам'ятці масово. Вони конструювались з окремо виготовлених частин: тулуба, шиї, ручок і носика. При цьому в окремих випадках ручки та шишечкоподібні декоративні наліпи могли прилаштовуватись на вже підсушену і навіть декоровану посудину. Найвність варіантів виконання одних і тих самих конструктивних частин, елементів декору та його виконання свідчить про те, що посуд виготовляв не один майстер, а група майстрів, які мали різні навички. Те, що посуд різних майстрів був у комплексі, пов'язаному з одним конкретним горном, свідчить про те, що він одночасно використовувався групою гончарів. Те, що керамічний комплекс, здобутий розкопками, не містить фізично чи археологічно цілого посуду, наразі ускладнює кількісні оцінки варіантів виготовлення конструктивних елементів посудин та їхнього декорування, які б дозволили судити про можливу кількість гончарів, що користувались горном.

Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А., Васильева, И. Н. 1998. О некоторых особенностях пластического сырья в истории гончарства. В: Васильев, И. Б. (ред.). *Проблемы древней истории Северного Прикаспия*. Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, с. 193-217.

Бобринский, А. А. 1999. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, с. 5-109.

Брайчевська, А. Т. 1961. Розкопки гончарного горна в балці Канцирка в 1955 р. *Археологія*, XIII, с. 114-118.

Васильева, И. Н., Салугина, Н. П. 1999. Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования). В: Бобринский, А. А. (ред.). *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. Самара: Издательство Самарского

государственного педагогического университета, с. 181-198.

Волкова, Е. В. 1996. *Гончарство фатьяновских племен*. Москва: Наука.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2010. До визначення ареалу поширення гончарної продукції канцерської традиції. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я. Збірник праць і матеріалів X науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14—16 серпня 2010 р.)*. Київ; Полтава: Гротеск, с. 60-65.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2011а. Гончарні горни балки Канцерка. *Археологія*, 4, с. 32-45.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2011б. Гончарні майстерні балки Канцерка. *Археологія і давня історія України*, 5. Київ: ІА НАН України, с. 177-185.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2012. Хронологія бытовання канцерської гончарної посуду. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне восточної Європи на кануні освіти Древнеруського державства. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 110-літтю со дня народження Івана Івановича Ляпушкіна (1902—1968). 3—5 грудня 2012 г. Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: СОЛО, с. 94-97.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2014. Проблема функціонування гончарних осередків VII—IX ст. басейну Дніпра. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збір-*

ка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. Київ; Харків: Майдан, с. 325-338.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Методика дослідження поширення гончарної продукції ремісничих центрів VII—VIII ст. півдня Східної Європи. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 277-297.

Володарець-Урбанович, Я. В., Скиба, А. В. 2011. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи. *Археологія*, 2, с. 34-46.

Глушков, И. Г. 1996. *Керамика как археологический источник*. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН.

Грінченко, В. А. 1950. Пам'ятка VIII ст. біля с. Вознесенка на Запоріжжі. *Археологія*, III, с. 37-63.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2007. Что такое „пастырская культура“. Рашев, Р.С. (ред.). *Проблеми на прабългарската история и култура. Сборник в памет на ст.н.ст.д.и.н. Димитър Ил. Димитров. Доклади от петата международна среща по прабългарска история и археология, Варна, 22—24. 04. 2004 г.*, 4-1. София: Национален археологически институт с музей — БАН, с. 35-52.

Ламина, Е. В., Лотова, Э. В., Добрецов, Н. Н. 1995. *Минералогия древней керамики Барабы*. Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН.

Мінаєва, Т. В. 1961. Кераміка Балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі. *Археологія*, 13, с. 119-128.

Паршина, О. О., Тесленко, И. Б., Зеленко, С. М. 2001. Гончарные центры Таврики VII—X вв. В: Паршина, О. О. (ред.). *Морська торгівля у Північному Причорномор'ї*. Київ: Товариство археології та антропології, с. 52-81.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурнохронологический аспект исследования*. Воронеж: Воронежский университет.

Смиленко, А. Т. 1967. Раскопки на балке Канцерке. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Археологические исследования в Украине в 1965—1966 гг.* Київ: Наукова думка, с. 169-171.

Смиленко, А. Т., Загний, Г. Ф. 1971. Раскопки гончарных горнов по следам магниторазведки. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Археологические исследования в Украине в 1968 г.* Київ: Наукова думка.

Смиленко, А. Т. 1975. *Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)*. Київ: Наукова думка.

Цетлин, Ю. Б. 1999. Основные направления и подходы к изучению органических примесей в древней керамике. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. Коллективная монография*. Самара: Издательство Самарского государственного педагогического университета, с. 110-140.

Цетлин, Ю. Б. 2001. Эволюция исследовательских подходов к изучению керамики в археологии. В: Завьялов, В. И. (отв. ред.), Иванов, А. Г. (ред.). *Древние ре-*

месленники Приуралья. Материалы Всероссийской научной конференции (Ижевск, 21—23 ноября 2000 г.). Ижевск: Удмуртский федеральный исследовательский центр Уральского отделения Российской академии наук, с. 54-75.

Цетлин, Ю. Б. 2012. *Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода*. Москва: Институт археологии РАН.

Чурилова, Л. Н., Сердюк, М. И. 2002. *Раскопки в балке Канцерка у с. Любимовка Солонянского р-на Дн-вской обл. в 2001 г.* Відділ археології ДНІМ ім. Яворницького, б/н.

Чурилова, Л. Н., Сердюк, М. И., Ходас, В. А. 2003. *Раскопки в балке Канцерка у с. Любимовка Солонянского р-на Дн-вской обл. в 2002 г.* Відділ археології ДНІМ ім. Яворницького, б/н.

Чурилова, Л. Н. 2009. *Раскопки в балке Канцерка у с. Любимовка Солонянского р-на Дн-вской обл. в 2008 году*. Відділ археології ДНІМ ім. Яворницького, б/н.

Ходас, В. А. 2011. *Раскопки в балке Канцерка у с. Любимовка Солонянского р-на Дн-вской обл. в 2009 г.* Відділ археології ДНІМ ім. Яворницького, б/н.

Cavalli-Sforza, L. L., Feldman, M. 1981. *Cultural transmission and evolution: A quantitative approach*. Princeton: Princeton University Press.

Eerkens, J. W., Bettinger, R. L. 2008. Cultural Transmission and the Analysis of Stylistic and Functional Variation. In: O'Brien, M. (ed.). *Cultural Transmission and Archaeology: Issues and Case Studies*. Washington, D.C.: Society for American Archaeology, p. 21-38.

Eerkens, J. W., Lipo, C. P. 2005. Cultural Transmission, Copying Errors, and the Generation of Variation in Material Culture and the Archaeological Record. *Journal of Anthropological Archaeology*, 24, p. 316-334.

Gosselain, O. P. 1992. Technology and Style: Potters and Pottery among Bafia of Cameroon. *Man (New Series)*, 27 (3), p. 559-586.

Gosselain, O. P. 2018. Pottery chaînes opératoires as Historical Documents. In: Spear, T. *Oxford Research Encyclopedia. African History*. Oxford: Oxford University Press USA. Available at: <http://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-208> [Accessed 11 August 2020]. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.208>

Lemonier, P. 1986. The Study of Material Culture Today: Towards the Anthropology of Technical Systems. *Journal of Anthropological Science*, 5, p. 147-186.

Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham; Switzerland: Springer International.

Roux, V. 2020. Chaîne opératoire, Technological Networks and Sociological Interpretations. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, Universidad de Granada*, 30, p. 15-34.

Sellet F. 1993. Chaîne opératoire: the Concept and its Applications. *Lithic Technology*, 18(1-2), p. 106-112. <https://doi.org/10.1080/01977261.1993.11720900>.

Komar, A. V. 2018. Archaeological and Archaeomagnetic Dating of Early Medieval Kantsyrka Type Pottery. *Archaeologia Bulgarica*, XXII(3), p. 39-70.

Butskiy M. Ihor¹, Yurchenko V. Anna², Korokhina V. Anastasiia³

¹ Postgraduate student, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Department of the Chalcolithic—Bronze Age Archaeology, ORCID: 0000-0002-3818-3290, jaingwarr@gmail.com

² Research Fellow, Dmytro Yavornytskyi National Historical Museum of Dnipro, the Archaeology department, ORCID: 0000-0002-8510-3281, Ganna1102014@gmail.com

³ PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Department of the Chalcolithic—Bronze Age Archaeology, ORCID: 0000-0001-6123-6285, a.v.korokhina@gmail.com

BALKA KANTSERKA: TECHNOLOGICAL ASPECTS OF POTTERY PRODUCTION

In the paper, the technological aspects of the pottery production at the Balka Kantserka settlement are considered. In particular, the reconstruction of the process of manufacturing of three-handed gray-ware jars which were mass-produced at the settlement is carried out. They were constructed from separately manufactured parts: body, neck, handles and spout. At the same time, in some cases, handles and knob-shaped decorative elements were attached to already dried and even decorated vessels.

The presence of different types of the same structural parts, decorative elements and their technical solutions indicates that the jars were not made by one craftsman, but by a group of craftsmen who had different skills and tastes. The fact that the vessels of different masters were found in a complex associated with one particular kiln indicates that it was used simultaneously by a group of potters. For other technological groups (hand-built pottery, amphorae and fragments with individual technological features), it was possible to reliably determine only the composition of the paste. It was found out that the hand-built pottery at the settlement are represented by five recipes, of which at least three can be associated with the Penkivska culture, which surrounded Balka Kantserka. Fragments of amphorae are characterised by a natural admixture that composed of up to 1/5 limestone and about 1/7 sand. As for the recipes represented by individual fragments, it is difficult to interpret them for sure at the moment. The fact that the ceramic complex obtained by the excavations does not contain physically or archaeologically complete vessels, currently makes it difficult to quantify the types of structural elements of the vessels and their decoration, which would allow judging the possible number of potters who used the kiln.

Key words: Early Middle Ages, Balka Kantserka, pottery, ceramics production technology, hand-built pottery, wheel-made pottery, ceramic pastes

References

- Blazhevych, N. V., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaukh, Ie. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Bobrinskii, A. A. 1999. Goncharnaia tehnologiia kak obekt istoriko-kulturnogo izucheniiia. In: Bobrinskii, A. A. (ed.). *Aktualnye problemy izucheniiia drevnego goncharstva*. Samara: Izdatelstvo Samarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, p. 5-109.
- Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Istochniki i metody izucheniiia*. Moskva: Nauka.
- Bobrinskii, A. A., Vasileva, I. N. 1998. O nekotorykh osobennostiakh plasticheskogo syria v istorii goncharstva. In: Vasilev, I. B. (ed.). *Problemy drevnei istorii Severnogo Prikaspiia*. Samara: Izdatelstvo Samarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, p. 193-217.
- Braichevska, A. T. 1961. Rozkopky honcharnoho horna v baltsi Kantsyrka v 1955 r. *Arheologia*, XIII, p. 114-118.
- Vasileva, I. N., Salugina, N. P. 1999. Eksperimentalnyi metod v izuchenii drevnego goncharstva (k probleme razrabotki struktury nauchnogo issledovaniia s ispolzovaniem fizicheskogo modelirovaniia). In: Bobrinskii, A. A. (ed.). *Aktualnye problemy izucheniiia drevnego goncharstva*. Samara: Izdatelstvo Samarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, p. 181-198.
- Volkova, E. V. 1996. *Goncharstvo fatianovskikh plemen*. Moskva: Nauka.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2010. Do vyznachennia arealu poshyrennia honcharnoi produktsii kantserskoi tradytsii. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprovnia. Zbirnyk prats i materialiv X naukovo-praktychnoho seminaru "Okhorona ta doslidzhennia pamiatok arkheolohii" (m. Komsomolsk, 14—16 serpnia 2010 r.)*. Kyiv; Poltava: Hrotesk, p. 60-65.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2011a. Honcharni horny balky Kantserka. *Arheologia*, 4, p. 32-45.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2011b. Pottery Workshops of Kancerka beam. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 5. Kyiv: NASU Institute of Archaeology, p. 177-185.
- Volodarets-Urbanovich, Ya. V. 2012. Khronologiia bytovaniia kantserskoi goncharnoi posudy. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchanoi 110-letiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968). 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg*. Sankt-Peterburg: SOLO, p. 94-97.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2014. Problema funktsionuvannia honcharnykh osередkiv VII—IX st. baseinu Dnipra. In: Ivakin, H. Iu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan, p. 325-338.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Research methodology on the issue of pottery products distribution from handicrafts centers on the south of Eastern Europe in the 7th—8th centuries. *Naukovi studii*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, p. 277-297.

- Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Skyba, A. V. 2011. Wheel-made pottery of the 7th c. and the 8th c. in the south of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 34-46.
- Glushkov, I. G. 1996. *Keramika kak arheologicheskii istochnik*. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i etnografii SO RAN.
- Hrinchenko, V. A. 1950. Pamiatka VIII st. bilia s. Voznesenka na Zaporizhzhzi. *Arheologia*, III, p. 37-63.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, A. V. 2007. Chto takoe "pastyriskaia kultura". *Problemy na prablgarskata istoriya i kultura. Sbornik v pamet na st.n.st.d.i.n. Dimitr Il. Dimitrov. Dokladi ot petata mezhdunarodna srescha po prablgarska istoriya i arheologiya, Varna, 22—24. 04. 2004 g.*, 4-1. Sofia: Natsionalen arheologicheskii institut s muzey — BAN, p. 35-52.
- Lamina, E. V., Lotova, E. V., Dobretsov, N. N. 1995. *Mineralogiia drevnei keramiki Baraby*. Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i etnografii SO RAN.
- Minaieva, T. V. 1961. Keramika Balky Kantserky v svitli arheolohichnykh doslidzhen na Pivnichnomu Kavkazi. *Arheologia*, 13, p. 119-128.
- Parshina, O. O., Teslenko, I. B., Zelenko, S. M. 2001. Goncharynye tsenry Tavriki VII—X vv. In: Parshina, O. O. (ed.) *Morska torhivlia u Pivnichnomu Prychornomori*. Kyiv: Tovarystvo arheolohii ta antropolohii, p. 52-81.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arheolohichni pamiatky Serednoho Podniprovia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prihodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura: kulturnokhronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: Voronezhskii universitet.
- Smilenko, A. T. 1967. Raskopki na balke Kantserke. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Arheologicheskije issledovaniia v Ukraine v 1965—1966 gg.* Kyiv: Naukova dumka, p. 169-171.
- Smilenko, A. T., Zagnii, G. F. 1971. Raskopki goncharynykh gomov po sledam magnitorazvedki. In: Tolochko, P. P. (ed.) *Arheologicheskije issledovaniia v Ukraine v 1968 g.* Kyiv: Naukova dumka.
- Smilenko, A. T. 1975. *Sloviany ta ikh susidy v stepovomu Podniprovi (II—XIII st.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tsetlin, Yu. B. 1999. Osnovnye napravleniia i podkhody k izucheniiu organicheskikh primesei v drevnei keramike. In: Bobrinskiy, A. A. (ed.) *Aktualnye problemy izucheniiia drevnego goncharstva*. Samara: Izdatelstvo Samarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, p. 110-140.
- Tsetlin, Yu. B. 2001. Evoliutsiia issledovatel'skikh podkhodov k izucheniiu keramiki v arheologii. In: Zavialov, V. I., Ivanov, A. G. (eds.) *Drevnie remeslenniki Priuralia. Materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii (Izhevsk, 21—23 noiabria 2000 g.)*. Izhevsk: Udmurtskii federalnyi issledovatel'skii tsentr Uralskogo otdeleniya Rossiiskoi akademii nauk, p. 54-75.
- Tsetlin, Yu. B. 2012. *Drevniia keramika. Teoriia i metody istoriko-kulturnogo podkhoda*. Moskva: Institut arheologii RAN.
- Churilova, L. N., Serdyuk, M. I. 2002. *Raskopki v balke Kantserka u s. Lyubimovka Solonyanskogo r-na Dn-vskoy obl. v 2001 g.* Archaeology department in Dmytro Yavornytskyi National Historical Museum, n/n.
- Churilova, L. N., Serdyuk, M. I., Hodas V. A. 2003. *Raskopki v balke Kantserka u s. Lyubimovka Solonyanskogo r-na Dn-vskoy obl. v 2002 g.* Archaeology department in Dmytro Yavornytskyi National Historical Museum, n/n.
- Churilova, L. N. 2009. *Raskopki v balke Kantserka u s. Lyubimovka Solonyanskogo r-na Dn-vskoy obl. v 2008 g.* Archaeology department in Dmytro Yavornytskyi National Historical Museum, n/n.
- Hodas, V. A. 2011. *Raskopki v balke Kantserka u s. Lyubimovka Solonyanskogo r-na Dn-vskoy obl. v 2009 g.* Archaeology department in Dmytro Yavornytskyi National Historical Museum, n/n.
- Cavalli-Sforza, L. L., Feldman, M. 1981. *Cultural transmission and evolution: A quantitative approach*. Princeton: Princeton University Press.
- Eerkens, J. W., Bettinger, R. L. 2008. Cultural Transmission and the Analysis of Stylistic and Functional Variation. In: O'Brien, M. (ed.) *Cultural Transmission and Archaeology: Issues and Cases studies*. Washington, D.C.: Society for American Archaeology, p. 21-38.
- Eerkens, J. W., Lipo, C. P. 2005. Cultural Transmission, Copying Errors, and the Generation of Variation in Material Culture and the Archaeological Record. *Journal of Anthropological Archaeology*, 24, p. 316-334.
- Gosselain, O. P. 1992. Technology and Style: Potters and Pottery among Bafia of Cameroon. *Man (New Series)*, 27 (3), p. 559-586.
- Gosselain, O. P. 2018. Pottery chaînes opératoires as Historical Documents. In: Spear, T. *Oxford Research Encyclopedia. African History*. Oxford: Oxford University Press USA. Available at: <http://oxfordre.com/africanhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277734.001.0001/acrefore-9780190277734-e-208> [Accessed 11 August 2020]. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.208>.
- Lemonier, P. 1986. The Study of Material Culture Today: Towards the Anthropology of Technical Systems. *Journal of Anthropological Science*, 5, p. 147-186.
- Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham; Switzerland: Springer International.
- Roux, V. 2020. Chaîne opératoire, Technological Networks and Sociological Interpretations. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, Universidad de Granada*, 30, p. 15-34.
- Sellet F. 1993. Chaîne opératoire: the Concept and its Applications. *Lithic Technology*, 18(1-2), p. 106-112. <https://doi.org/10.1080/01977261.1993.11720900>.
- Komar, A. V. 2018. Archaeological and Archaeomagnetic Dating of Early Medieval Kantsyrka Type Pottery. *Archaeologia Bulgarica*, XXII (3), p. 39-70.

ЛИСТИ К.К. КОСЦЮШКА-ВАЛЮЖИНИЧА ДО К. В. БОЛСУНОВСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

У статті розглянуто два листи К. К. Косцюшка-Валюжинича до К. В. Болсуновського, що висвітлюють окремі аспекти археологічного вивчення Херсонеса в 1902 р.

Ключові слова: К. К. Косцюшко-Валюжинич, К. В. Болсуновський, Національний музей історії України, Національний заповідник «Херсонес Таврійський», археологія, архіви.

Метою публікації є введення до наукового обігу двох епістолярних джерел, важливих як при вивченні окремих аспектів становлення вітчизняної археологічної науки (археологічне вивчення Херсонеса на початку ХХ ст.), так і особистих стосунків відомих наукових діячів Києва К. В. Болсуновського та Севастополя К. К. Косцюшка-Валюжинича.

Біографію К. К. Косцюшка-Валюжинича (рис. 1) і його діяльність на посаді директора Музею Херсонеса вивчали дослідники Л. О. Гриненко (Гриненко 2014), Т. В. Діанова та Н. В. Красовська (Діанова, Красовська 2009, с. 72-86), В. В. Каліновський (Калиновский 2017, с. 67-77), А. І. Романчук (Романчук 1991, с. 111-121; 2008, с. 495-496), С. Б. Сорочан (Сорочан 2010, с. 120-121), ін. (Шевченко, Тарасенко 2007, с. 4-7). Проте досі не створено дослідження, присвяченого епістолярній спадщині К. К. Косцюшка-Валюжинича, зокрема його листуванню з київськими дослідниками античних старожитностей.

Новизна та актуальність дослідження полягають у тому, що в ньому вперше висвітлено професійні та особисті контакти представників київської наукової спільноти з кримським до-

Рис. 1. К. К. Косцюшко-Валюжинич

Fig. 1. K. K. Kościuszko-Waluszyński

слідником К. К. Косцюшком-Валюжиничем на ниві вивчення археології та нумізматики.

У Науковому архіві Національного музею історії України (далі — НМУ) у фонді 4 зберігаються два листи першого директора Херсонеського музею¹ К. К. Косцюшка-Валюжинича до К. В. Болсуновського, датовані 12 вересня та 12 грудня 1902 р. (листи, адресовані

* ПОПЕЛЬНИЦЬКА Олена Олексіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України, ORCID: 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

¹ Національний заповідник «Херсонес Таврійський» розташований на території м. Севастополь (АР Крим) і включений до переліку об'єктів Всесвітнього спадку ЮНЕСКО.

С. Л. Дроздову, 70, 70зв, 71, 71зв, 72, 72зв., 73, 73зв.).

Із публікації А. І. Романчук відомо, що в особовому фонді К. К. Косцюшка-Валюжинича в науково-архівному відділі заповідника «Херсонес Таврійський» зберігаються листи К. В. Болсуновського та К. К. Косцюшка-Валюжинича за 1890—1904 рр. (Романчук 2008, с. 495-496). Отже, листування двох науковців тривало майже п'ятнадцять років. У листі, написаному приблизно 1903 р. та опублікованому А. І. Романчук (Романчук 2008, с. 495-496), К. К. Косцюшко-Валюжинич пише К. В. Болсуновському: *«Сердечна Вам подяка за добру пам'ять про мене та надсилання твору М. Я. Енгеля "Російська Помпея"». Студія ця надзвичайно цікава тим, що автор намагається підсумувати Вашу багаторічну працю [з вивчення Херсонеса. — О. П.]; написана вона, проте, белетристично. Очевидно, автор прагнув популяризувати наукові питання, пов'язані з історією Херсонеса. Ну, й за це подяка! <...> Ви зараз перебуваєте у більш сприятливих умовах, і я сердечно радію Вашим успіхам. Прийде час, коли усі дадуть гідну оцінку Вашим працям, створеним для історії нашого краю та батьківщини»*.³

Напевно, К. К. Косцюшко-Валюжинич консультувався з К. В. Болсуновським із питань атрибуції нумізматичних знахідок, виявлених у Херсонесі. Адже, згідно з методикою тогочасних археологічних досліджень, саме нумізматичні матеріали відігравали одну з вирішальних ролей у визначенні часу спорудження виявлених будівель та інших археологічних об'єктів (Сорочан 2010, с. 122).

Автор згаданого листа Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич (1847—1907) народився на території Білорусі у дворянській родині, був інженером за фахом. Із 1879 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич мешкав у Севастополі, оскільки хворів на сухоти і був змушений жити у сприятливих кліматичних умовах, якими славилось південне узбережжя Криму. Мешкаючи у Севастополі, К. К. Косцюшко-Валюжинич захопився дослідженням історії та археології Криму і став членом Одеського товариства історії та старожитностей. Саме за рекоменда-

цією Одеського товариства К. К. Косцюшко-Валюжинич із 1888 р. за дорученням Імператорської археологічної комісії майже 20 років здійснював археологічне вивчення Херсонеса: його житлової забудови, вуличної мережі, ремісничих майстерень, громадських будівель, храмових споруд, водогону та міських укріплень античного й середньовічного міста (Романчук 1991, с. 113-114, 120).

З 1851 р. на території давнього Херсонеса діяв монастир, за ініціативою керівництва якого тут проводились аматорські розкопки, метою яких було виявлення християнських старожитностей. Виявлені знахідки зберігались у монастирському музеї, створеному 1859 р. З 1870-х рр. на території Херсонеса археологічні дослідження проводило також Одеське товариство історії та старожитностей, яке виявлені християнські знахідки передавало до монастирського музею, а знахідки дохристиянського часу — до Одеського міського музею старожитностей (Каліновський 2011, с. 8). Із 1888 р. проводити археологічні дослідження на території Херсонеса мала право лише Імператорська археологічна комісія, представником якої був К. К. Косцюшко-Валюжинич. У 1892 р. учений заснував у Херсонесі музей, який мав назву «Склад місцевих старожитностей»: у будівлі, спеціально для цього спорудженій на березі Карантинної бухти, експонувались знахідки, виявлені під час розкопок починаючи з 1888 р.

У листі до К. В. Болсуновського, датованому 12 вересня 1902 р., К. К. Косцюшко-Валюжинич згадує про плани спорудити новий будинок музею, обрання місця будівництва, проведення обмірів на місцевості, складання планів майбутнього музею та кошторису його будівництва.

К. К. Косцюшко-Валюжинич прагнув об'єднати у стінах Херсонеського музею всі археологічні артефакти, виявлені на території Херсонеса в другій половині XIX ст. Проте адміністрація Херсонеського монастиря відмовилась передати К. К. Косцюшко-Валюжиничу археологічні знахідки з монастирського музею (Романчук 1991, с. 118; 2008, с. 22-25, 497-499, 507; Каліновський 2017, с. 67-68). Про свої складні стосунки з керівництвом Херсонеського монастиря К. К. Косцюшко-Валюжинич згадував у листі до К. В. Болсуновського, датованому 12 грудня 1902 р.

Змінити ситуацію на краще допоміг випадок. 18 вересня 1902 р. до Херсонеса завітав ро-

² Йдеться про книгу севастопольського краєзнавця «Русская Помпея (Херсонес Таврический). Очерк археологических исследований. Заметки и впечатления» (1903).

³ Тут і далі переклад з російської О. Попельницької

сійський імператор Микола II, який уперше відвідав Херсонес у 1898 р. Слід віддати належне К. К. Косцюшко-Валюжиничу, який, знайомлячи поважних гостей із музейною експозицією, згадав слова відомого тогочасного авторитетного колекціонера Б. І. Ханенка⁴ про важливість першочергового вивчення старожитностей Херсонеса як джерела запозичення християнської культури. Користуючись нагодою, К. К. Косцюшко-Валюжинич ознайомив присутніх із двома проектами нової будівлі музею та, певно, зауважив необхідність експонування в новому музеї всіх знахідок із території Херсонеса, включно з тими, що зберігались у Херсонеському монастирі. Певно, промова директора Херсонеського музею справила гарне враження на російського монарха, оскільки надалі державне фінансування на утримання музею Херсонеса було значно збільшено, а також прийнято рішення про побудову нового приміщення музею Херсонеса, до якого, зокрема, передбачалось передати археологічні знахідки з Херсонеського монастиря (Романчук 2008, с. 30; Калиновский 2017, с. 69-70).

Про візит монаршої особи К. К. Косцюшко-Валюжинич повідомив у газеті «Крымский Вестник» та науковому часописі «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (Калиновский 2017, с. 69), а також поінформував К. В. Болсуновського в листі від 12 грудня 1902 р. У цьому ж листі К. К. Косцюшко-Валюжинич оповів про свою перемогу у кількарічному протистоянні з адміністрацією Херсонеського монастиря після візиту російського царя, на якого він справив гарне враження як палкий ентузіаст археологічного вивчення Херсонеса. Отже, ченці нарешті дозволили К. К. Косцюшкові-Валюжиничу здійснювати археологічне вивчення території монастиря, чим той відразу ж скористався: упродовж двох місяців очолювані ним десять робітників проводили розкопки та виявили чимало цікавих знахідок.

Одержувач двох означених листів, що зберігаються в Науковому архіві НМІУ, Карл Васильович Болсуновський (1838—1924) був відомим нумізматом-експертом, знавцем античних монет (Міщук 2003, с. 182-183) (рис. 2). К. К. Косцюшко-Валюжинич та К. В. Болсуновський не лише листувались, а й зустрічалися. Про це свідчать рядки листа К. К. Косцюшка-Валюжинича до К. В. Болсуновського від 12 ве-

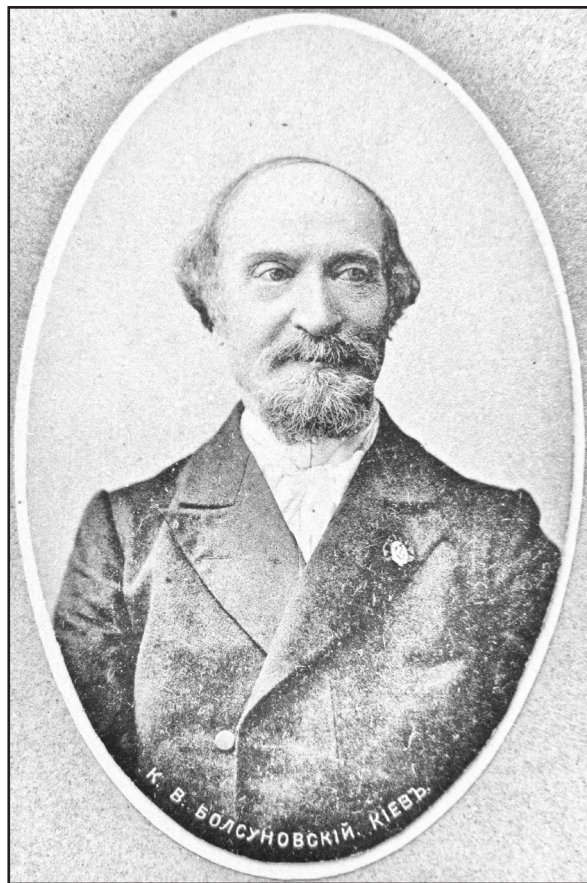

Рис. 2. К. В. Болсуновський

Fig. 2. K. V. Bolsunovskiy

ресня 1902 р.: «...буду дуже радий знову побачити Вас у Херсонесі».

К. В. Болсуновський міг познайомитись із К. К. Косцюшком-Валюжиничем під час одного зі своїх візитів до музею Херсонеса⁵. Можливо, спочатку вони обмінювались листами: перші листи К. В. Болсуновського до К. К. Косцюшка-Валюжинича, що зберігаються у науково-архівному відділі НЗ «Херсонес Таврійський», датовані 1890-ми рр. Можливо, пізніше відбулась їх особиста зустріч.

Імовірно, саме К. В. Болсуновський познайомив К. К. Косцюшка-Валюжинича з Б. І. Ханенком, із яким К. В. Болсуновський підтримував не лише професійні, а й дружні стосунки, про що свідчать листи й телеграми, що зберігаються в Науковому архіві НМІУ у фон-

⁴ Із яким К. К. Косцюшко-Валюжинич незадовго до того зустрівся в Херсонесі, про що йдеться у листі до К. В. Болсуновського за 12 вересня 1902 р.

⁵ Про свої поїздки до Криму, які він здійснював упродовж багатьох років для покращення здоров'я, К. В. Болсуновський згадує у листах до колекціонера старожитностей С. Л. Дроздова та київського нумізмата М. Г. Захаревича-Захарієвського, які зберігаються в Науковому архіві НМІУ.

ді К. В. Болсуновського. Із цієї кореспонденції стає відомо про спільні подорожі К. В. Болсуновського та Б. І. Ханенка здійснені з лікувальною метою. Певно, під час однієї з таких подорожей до Криму Б. І. Ханенко та К. В. Болсуновський відвідали Херсонський музей, де особисто написали відгуки у книзі відвідувачів (Діанова, Красовська 2009, с. 78).

Налагодженню дружніх стосунків між К. К. Косцюшком-Валюжиничем та Б. І. Ханенком, який колекціонував античні старожитності, сприяла єдність їхніх наукових інтересів. У листі від 12 грудня 1902 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич згадує наявні у нього ілюстровані каталоги зібрання Б. І. Ханенка «Древности русские. Кресты и образки» («Старожитності російські. Хрести та образки») (1899) та п'ять випусків часопису «Древности Приднепровья» («Старожитності Придніпров'я») (1899—1902). У цих виданнях, зокрема, були опубліковані археологічні знахідки, що походили з античних міст Північного Причорномор'я⁶.

Про свої зустрічі з відомими київським колекціонером та меценатом Б. І. Ханенком (1849—1917) К. К. Косцюшко-Валюжинич згадує у листах до К. В. Болсуновського за 12 вересня та 12 грудня 1902 р.: «*Ви та Богдан Іванович справили на мене настільки гарне враження з першого моменту нашого знайомства...*».

Не виключено, що К. К. Косцюшко-Валюжинич до своєї особистої зустрічі з Б. І. Ханенком листувався з ним: у науково-архівному від-

ділі НЗ «Херсонес Таврійський» зберігаються листи К. К. Косцюшко-Валюжинича до Київського музею старожитностей та мистецтв, головою наглядової ради якого був Б. І. Ханенко (Романчук 2008, с. 495-496).

Два листи відомого дослідника археології Херсонеса К. К. Косцюшка-Валюжинича адресовані знаному не лише в Києві, а й за межами України нумізмату, знавцю античних монет К. В. Болсуновському, є цікавими епістолярними джерелами з історії становлення вітчизняної археології.

Ці документи містять відомості як про окремі аспекти діяльності музею Херсонеса, так і про особисті контакти київських і кримських науковців на початку ХХ ст. У листах містяться згадки про впорядкування території музею, проведення К. К. Косцюшком-Валюжиничем екскурсій для відвідувачів Херсонеса по місцях розкопок та в експозиції музею, створення проекту нової будівлі музею, організацію проведення розкопок наприкінці 1902 — на початку 1903 рр.

Публіковані листи також характеризують К. К. Косцюшка-Валюжинича як енергійну, допитливу, доброзичливу та гостинну людину, сумлінного науковця й музейника, що прагнув до налагодження контактів із київськими вченими з метою виявлення аналогій знахідкам із Херсонеса, обміну фаховою літературою та отримання консультацій із питань атрибуції виявлених знахідок.

Подальші дослідження в царині фахових та особистих контактів представників київської й кримської наукових спільнот наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у контексті приватного листування та вивчення епістолярних архівних джерел є доволі перспективними.

Додаток 1. Лист К. К. Косцюшка-Валюжинича до К. В. Болсуновського,

12 вересня 1902 р. (рис. 3 — 4)

Науковий архів НМІУ, фонд. 4, оп. 1, спр. 20, 18, арк. 70—71зв

Херсонес, 12го сентября 1902.

Многоуважаемый Карл Васильевич!

Не нахожу слов, как благодарить Вас за Ваше внимание, за журнал и особенно за Ваше сердечное письмо, которое как зеркало отражает Вашу доброту, научную любознательность и душевную молодость. Заочно обнимаю Вас и буду очень рад скоро опять увидеть Вас в Херсонесе.

С 7го числа у нас дует холодный северный ветер и небо покрыто мрачными тучами, но это явление обычное во время осеняго равноденствия⁷, и я уверен, что через несколько дней вернется лето и можно будет продолжать купания.

⁷ Дату вказано за старим стилем.

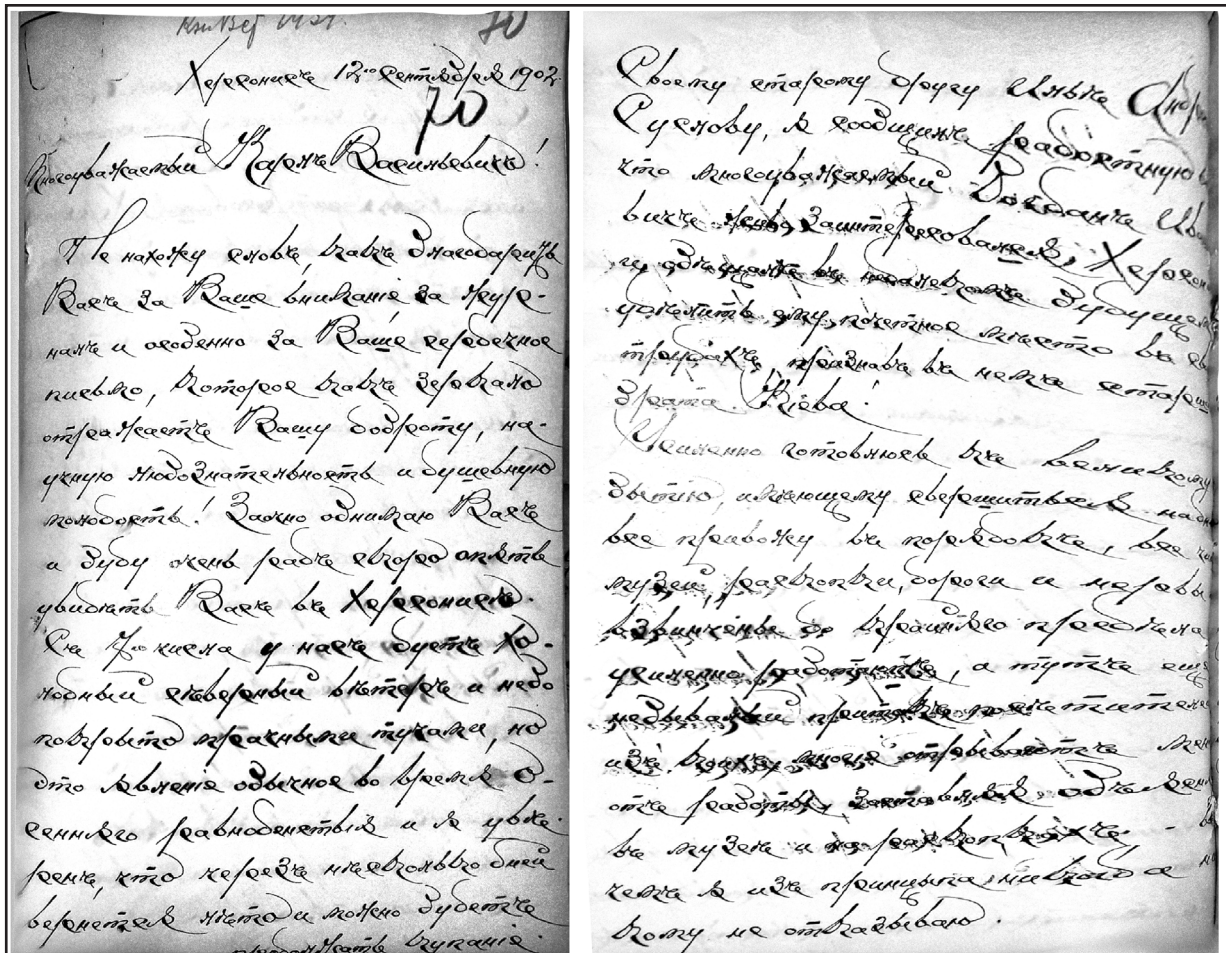

Рис. 3. Лист К. Косцюшка-Валюжиніча до К. Болсуновського. 12 вересня 1902 р., с. 1-2 НМІУ

Fig. 3. Letter from K. Kościuszko-Waluszyński to K. Bolsunovskiyi. 12 September 1902; p. 1-2. The National Museum of the History of Ukraine.

Своему старому другу Илье Андреевичу Сулову⁸ я сообщил радостную весть, что многоуважаемый Богдан Иванович [Ханенко] живо заинтересовался Херсонесом и обещал в недалеком будущем уделить ему почетное место в своих трудах, признав в нем старшего брата Киева!

Усиленно готовлюсь к великому событию, имеющему свершиться на днях⁹: все привожу в порядок, все чищу музей, раскопки, дороги, и нервы взвинчены до крайнего предела, усиленно работают, а тут еще небывалый приток посе-

тителей, из коих многия отрывают меня от работы, заставляя объяснять в музее и на раскопках, в чем я из принципа никогда никому не отказываю.

Пересмотром присланного журнала я займусь в зимние вечера, после окончания отчета о раскопках за 1902 г.

Мыслью Вашей и Богдана Ивановича относительно места для постройки музея¹⁰, я твердо решил воспользоваться и завтра же, не откладывая, займусь на месте измерениями, чтобы иметь возможность к Высочайшему приезду составить планы и смету. Я враг всяких стихийных музеев: вся суть, вся сила должны заключаться в древностях, а здание музея должно быть обширно, светло и удобно приспособлено для классификации древностей по эпохам. Иное дело, если это здание, как гнездо ласточки, мож-

⁸ Ілля Андрійович Сулов — секретар Імператорської археологічної комісії. У науково-архівному відділі НЗ «Херсонес Таврійський» зберігається листування К. К. Косцюшка-Валюжинича з І. А. Суловим за 1889—1907 рр. (Гриненко 2014, с. 6).

⁹ Ідеться про візит до Херсонеса російського імператора Миколи II 18 вересня 1902 р. (Калиновский 2017, с. 69; Діанова, Красовська 2009, с. 79).

¹⁰ Мова йде про нову будівлю музею.

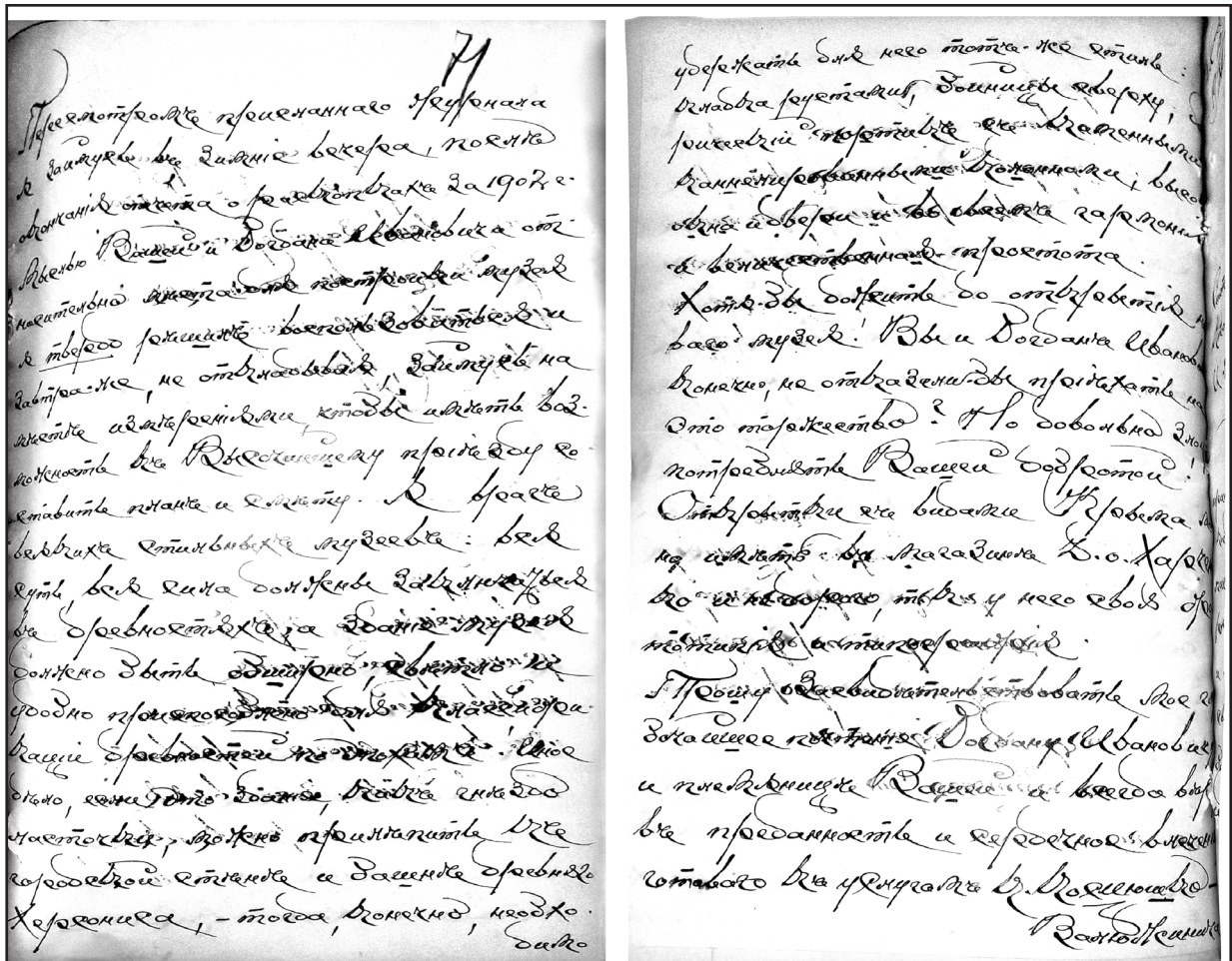

Рис. 4. Лист К. Косцюшка-Валужинича до К. Болсуновського. 12 вересня 1902 р., с. 3-4 НМІУ

Fig. 4. Letter from K. Kościuszko-Waluszyński to K. Bolsunovskiyi. 12 September 1902; p. 3-4. The National Museum of the History of Ukraine.

но прилепить к городской стене и башне древнего Херсонеса, тогда, конечно, необходимо удержатъ для него тот же стиль: кладка рустами, бойницы сверху, дорический портик с каменными каннелированными колоннами, высокие окна и двери и во всем гармонія и величественная простота.

Хоть бы дожить¹¹ до открытия нового музея. Вы и Богдан Иванович, конечно не отказали бы приехать на это торжество? Но довольно злоупотреблять Вашей добротой!

¹¹ К. К. Косцюшко-Валужинич, пишучи ці рядки, тривалий час хворів на сухоти. Спорудженню нової будівлі музею спочатку завадила російсько-японська війна 1904—1905 рр., потім революційні події у Російській імперії 1905—1907 рр., зрештою — його передчасна смерть у 1907 р. (Калиновский 2017, с. 70). Сучасна музейна експозиція Херсонеського заповідника розміщена в колишніх монастирських будівлях 1916 та 1863 рр. спорудження: відділ античності — у трапезній, середньовічний відділ — у братсько-настоятельському корпусі.

Открытки с видами Крыма можно иметь в магазине Д. О. Харченко¹² и недорого, как у него своя фототипия и типография.

Прошу засвидетельствовать мое глубочайшее почтение Богдану Ивановичу и племяннице Вашей и всегда выразить преданность сердечное влечение готового к услугам К. Коцюшко-Валужинича.

Херсонес, 12 вересня 1902 р.
Шановний Карле Васильовичу!

Не знаходжу слів, як дякувати Вам за Вашу увагу, за журнал і особливо за Ваш сердечний лист, який, наче дзеркало, відображає Вашу доброту, наукову допитливість і душевну молодість. Заочно обіймаю Вас і буду дуже радий незабаром знову побачити Вас у Херсонесі.

¹² Видавець, власник крамниць із продажу друкованих видань і письмового паперу у Севастополі та Феодосії.

Рис. 5. Конверт листа К. Косцюшка-Валюжинича до К. Болсуновського. 12 грудня 1902 р. НМІУ

Fig. 5. Envelope of the letter from K. Kościuszko-Waluszyński to K. Bolsunovskiy. 12 December 1902. The National Museum of the History of Ukraine.

З 7-го числа у нас дме холодний північний вітер і небо вкрите похмурими хмарами, але це звичне явище під час осіннього рівнодення, і я впевнений, що через кілька днів повернеться літо й можна буде продовжувати купання.

Своєму старому другові Іллі Андрійовичу Суслову я повідомив радісну звістку, що шановний Богдан Іванович жваво зацікавився Херсонесом і обіцяв у недалекому майбутньому приділити йому почесне місце у своїх працях, визнавши у ньому старшого брата Києва!

Посилено готуюсь до великої події, що має відбутись днями: усе довожу до ладу, чищу музей, розкопки, дороги, і нерви збуджені до краю, посилено працюють, а тут ще небувалий приплив відвідувачів, із яких багато хто відволікає мене від роботи, змушуючи пояснювати в музеї та на розкопках, у чому я принципово нікому не відмовляю.

Переглядом надісланого журналу я займаюсь у зимові вечори, після завершення звіту про розкопки у 1902 році.

Думкою вашою та Богдана Івановича щодо місця для спорудження музею я твердо вирішив скористатись і завтра ж, не зволікаючи, зайнятися

на місці вимірами, щоб мати змогу до Височайшого приїзду скласти план та кошторис. Я ворог усіляких стихійних музеїв: уся сутність, уся сила мусять зосереджуватись у старожитностях, а будівля музею повинна бути просторою, світлою та зручно пристосованою для класифікації старожитностей за епохами.

Інша справа, якщо будівлю, як гніздо ластівки, можна приліпити до міської стіни й башти давнього Херсонеса, тоді, звичайно, потрібно витримати для неї той самий стиль: рустована кладка, бійниці угорі, доричний портик із кам'яними канелюрованими колонами, високі вікна та двері і в усьому гармонія й велична простота.

Хоч би дожити до відкриття нового музею. Ви та Богдан Іванович, звичайно, не відмовили б приймати на урочистості? Проте досить зловживати Вашою добротою!

Поштівки з видами Криму можна придбати у крамниці Д. О. Харченка і недорого, оскільки у нього власна фототипія та друкарня.

Прошу засвідчити мою глибоку шану Богданові Івановичу та Вашій племінниці та завжди висловити відданість і сердечну готовність до послуг К. Косцюшка-Валюжинича.

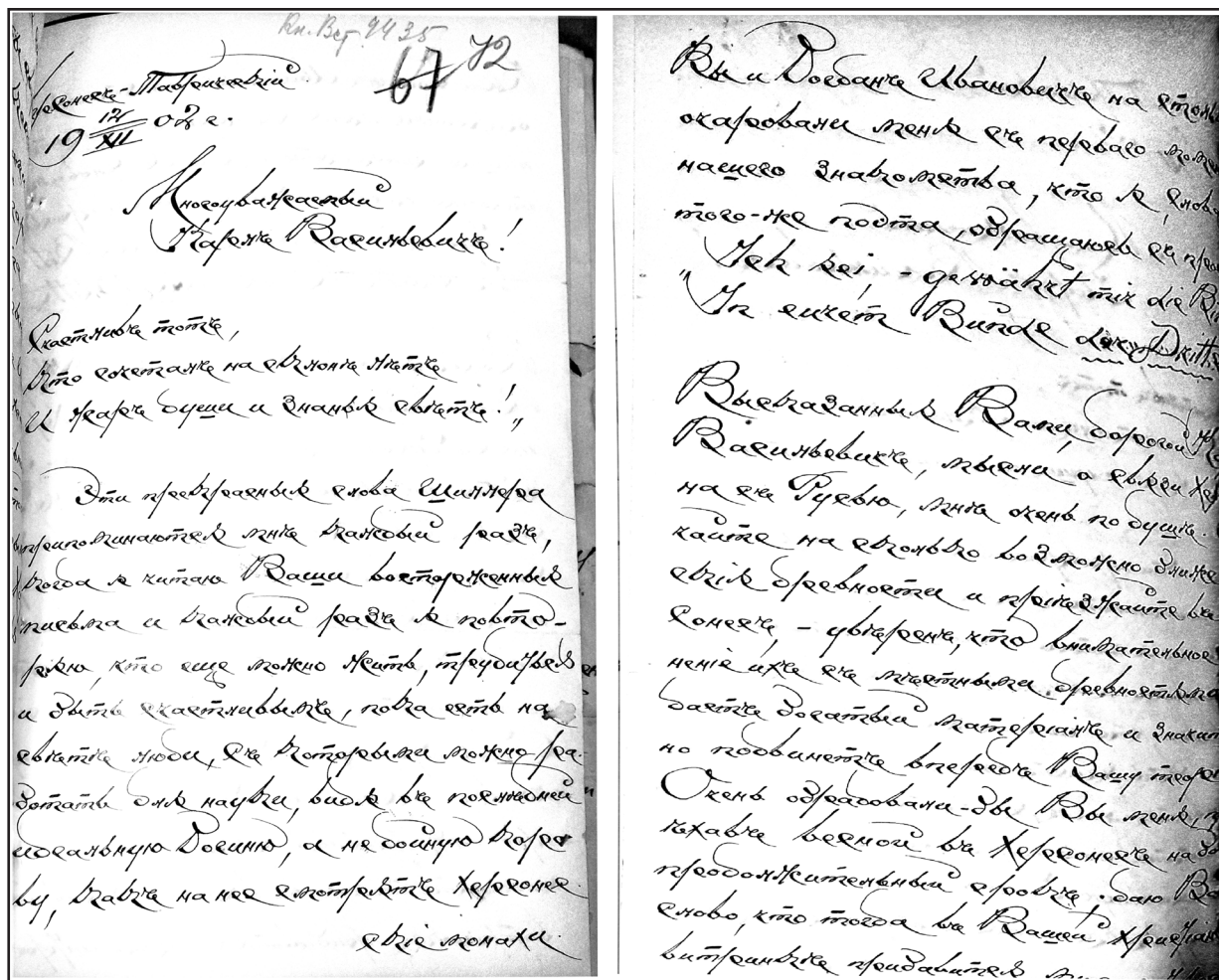

Рис. 6. Лист К. Косцюшка-Валюжинича до К. Болсуновського. 12 грудня 1902 р., с.1-2 НМІУ

Fig. 6. Letter from K. Kościuszko-Waluszyński to K. Bolsunovskyi. 12 December 1902, p. 1-2. The National Museum of the History of Ukraine.

Додаток 2. Лист К. К. Косцюшка-Валюжинича до К. В. Болсуновського,
12 грудня 1902 р. (рис. 5 — 7)

Науковий архів НМІУ. Фонд. 4. Оп. 1. Спр. 20, 18. Арк. 72—73зв

Херсонес-Таврический, 12.XII.1902 г.

Многоуважаемый Карл Васильевич!

Счастлив тот,

Кто сочетал на склоне лет

И жар души, и знания свет!

Ети прекрасные слова Шиллера припоминаются мне каждый раз, когда я читаю Ваши восторженные письма и каждый раз я повторяю, что еще можно жить, трудиться быть счастливым, пока есть на свете люди, с которыми можно работать для науки, видя в последней идеальную богиню, а не дойную корову, как на нее смотрят херсонесские монахи¹³.

Вы и Богдан Иванович [Ханенко] настолько очаровали меня с первого момента нашего знакомства, что я, словами того же поэта, обращаюсь с Ich sei, gewährt mir die Bitte, In eurem Bunde der dritte!

Высказанные Вами, дорогой Карл Васильевич, мысли о связи Херсонеса с Русью мне очень по душе. Изучайте, насколько возможно ближе, киевския древности и приезжайте в Херсонес — уверен, что внимательное сравнение их с

тим, що ченці Херсонеського монастиря розшукували лише старожитності, пов'язані з християнством, експонування яких приваблювало прочан до місця, де за церковною легендою 988 р. хрестився київський князь Володимир. Нехристиянські археологічні знахідки ченців не цікавили (Калиновский 2017, с. 67).

¹³ Сарказм К. К. Косцюшка-Валюжинича спричинений

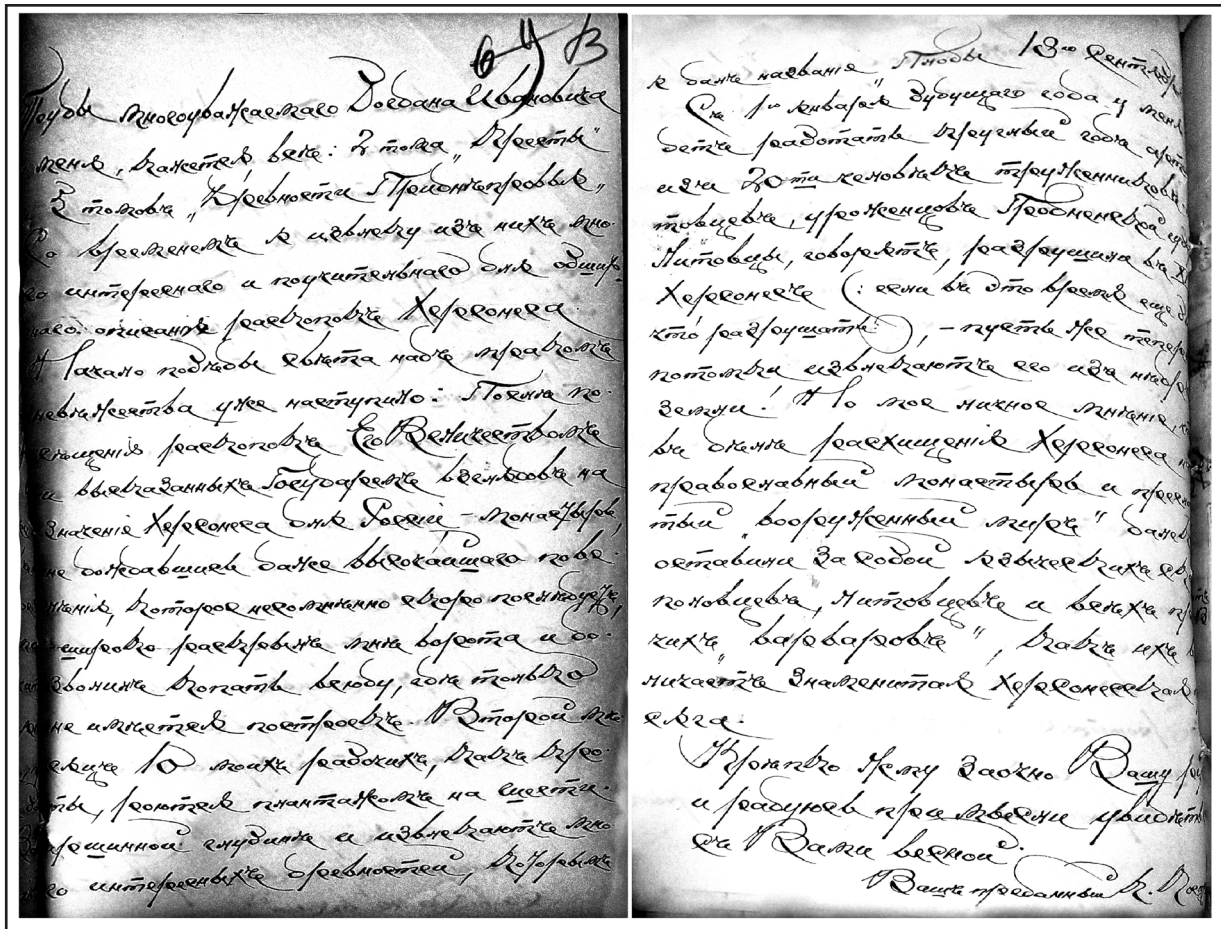

Рис. 7. Лист К. Косцюшка-Валюжиніча до К. Болсуновського. 12 грудня 1902 р., с.3-4 НМІУ

Fig. 8. Letter from K. Kościuszko-Waluszynski to K. Bolsunovskiyi. 12 December 1902, p. 3-4. The National Museum of the History of Ukraine.

местными древностями дает богатый материал и значительно подвинет вперед Вашу теорию. Очень обрадовали бы Вы меня, приехав весной в Херсонес на более продолжительный срок; даю Вам слово, что тогда в Вашей христианской витриночке¹⁴ прибавится много интересного.

Труды многоуважаемого Богдана Ивановича [Ханенко] у меня, кажется, все: 2 тома «Кресты»¹⁵ и 5 томов «Древности Приднепровья». Со временем я извлеку из них много интересного и поучительного для обширного описания раскопок Херсонеса. Начало победы света над мраком невежества уже наступило: после посещения раскопок Его Величеством [18 вересня 1902 р. — О.П.] и высказанных Государем взглядов на значение Херсонеса для

России — монастырь, не дождавшись даже высочайшего повеления, которое, несомненно, скоро последует, широко раскрыл мне ворота и дозволил копать всюду, где только не имеется построек. Второй месяц 10 моих рабочих, как кроты, роются плантажом¹⁶ на шестиаршинной¹⁷ глубине и извлекают много интересных древностей¹⁸, которым я дал названия «Плоды 18го сентября»¹⁹.

Съ 1го января будущего года у меня будет работать круглый год артель из 20-ти чело-

¹⁶ Один із тогочасних методів археологічних розкопок.

¹⁷ Приблизно 4,2 м.

¹⁸ Розкопки, проведені наприкінці 1902 р. під керівництвом К. К. Косцюшка-Валюжинича, стали досить результативними. Були досліджені рештки християнського храму з мозаїчною підлогою, центральної частини акрополя, некрополя поблизу Карантинної бухти та залишки двох базилік (Раскопки в Херсонесе 1906, с. 20-43).

¹⁹ Дата відвідання Херсонеса в 1902 р. російським монархом.

¹⁴ Ідеться про приватний музей К. В. Болсуновського.

¹⁵ Мова йде про видання «Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко» (1899).

век²⁰ труженников-литовцев, уроженцев Гродненской губернии²¹ Литовцы, говорят, разрушили в XIV веке Херсонес (если в это время еще было что разрушать²²), пусть же теперь их потомки извлекают его из недр земли! Это мое личное мнение, что в деле расхищения Херсонеса наш православный монастырь и пресловутый «вооруженный мир»²³ далеко оставили за собой языческих скифов, половцев, литовцев и всех прочих «варваров», как их величает знаменитая херсонесская присяга²⁴.

Крепко жму заочно Вашу руку и радуюсь при мысли увидеться с Вами весной.

Ваш преданный К. Валюжинич.

Херсонес Таврійський, 12 грудня 1902 р.

Шановний Карле Васильовичу!

Щасливий той,

Хто поєднав на схилі літ

Палкість душі і знання світло!

Ці прекрасні слова Шиллера пригадуються мені кожного разу, коли я читаю Ваші захоплені листи, і кожен раз я повторюю, що ще можна жити, намагатися бути щасливим, доки є на світі люди, з якими можна працювати для науки, вбачаючи у ній ідеальну богиню, а не дійну корову, як на неї дивляться херсонеські ченці.

²⁰ У 1903 р. під керівництвом К.К. Косцюшка-Валюжинича було досліджено ділянки вздовж прибережної міської стіни та «Складу старожитностей», розташованого на території колишніх акрополя та некрополя. Ці розкопки супроводжувались численними знахідками різночасових будівель, поховань та артефактів (Раскопки в Херсонесе 1904, с. 28-46).

²¹ Певно, що К. К. Косцюшко-Валюжинич підтримував зв'язки з родичами та знайомими в Білорусі, де набрано робітників для розкопок у Херсонесі.

²² На думку дослідників, після руйнації Херсонеса військами золотоординського темника Ногая (1299) у 1363 та 1397 рр. місто завойовували війська литовських князів Ольгерда та Вітовта.

²³ Автор має на увазі некваліфіковані розкопки, що проводились під наглядом ченців. Також, напевно, він має на увазі діяльність французьких та російських військових, перші з яких під час облоги Севастополя (1854—1855) спорудили на Херсонеському півострові земляні укріплення, а другі у 1880—1895 та 1904 рр. — казематовані берегові артилерійські батареї. Такі земляні роботи, звичайно, не сприяли збереженню культурних археологічних шарів Херсонеса.

²⁴ «Присяга громадян Херсонеса» — виявлена у 1890-х рр. епіграфічна пам'ятка III ст. до н. е.

Ви та Богдан Іванович настільки зачарували мене з першого моменту нашого знайомства, що я, словами того ж поета, звертаюсь з "Якщо ви згодні із бажанням цим, / Я буду третім у вашій спілці!"

Висловлені Вами, любий Карле Васильовичу, думки про зв'язки Херсонеса з Руссю мені дуже до душі. Вивчайте, наскільки це можливо ближче, київські старожитності і приїздіть до Херсонеса — впевнений, що уважне порівняння їх із місцевими старожитностями дасть багатий матеріал і значно зрушить уперед вашу теорію. Дуже потішили б Ви мене, приїхавши весною до Херсонеса на більш тривалий термін; даю Вам слово, що тоді у Вашій християнській вітрині з'явиться багато чого цікавого.

Праці вельми шанованого Богдана Івановича у мене, здається, усі: 2 томи «Хрести» та 5 томів «Старожитностей Придніпров'я». З часом я візьму з них багато цікавого й повчального для широкого опису розкопок Херсонеса. Початок перемоги світла над темрявою невігластва вже настав: після відвідин розкопок Його Величності і висловлених Государем поглядів на значення Херсонеса для Росії, монастир, не дочекавшись навіть височайшого повеління, яке, без сумніву, не забариться, широко відчинив мені ворота і дозволив копати всюди, де відсутні споруди. Другий місяць 10 моїх робітників, як кроти, риють плантажом на шестиаршинній глибині і вилучають чимало цікавих старожитностей, яким я дав назву «Плоди 18-го вересня».

З 1-го січня майбутнього року у мене увесь рік поспіль буде працювати артіль із 20-ти працівників-литовців, уродженців Гродненської губернії.

Кажуть, що литовці зруйнували у XIV ст. Херсонес (якщо у той час ще було що руйнувати), нехай же тепер їхні нащадки вилучають його з надр землі! Це моя особиста думка, що у справі пограбування Херсонеса наш православний монастир і так званий «озброєний світ» далеко позаду залишили язичників-скіфів, половців, литовців і усіх інших «варварів», як їх називає знаменита херсонеська присяга.

Міцно заочно тисну Вашу руку і радію при думці побачитись із Вами навесні.

Відданий Вам К. Валюжинич.

Гриненко, Л. О. 2014. «Повелите, Государь, и спасите для чести и славы России древний Херсонес...» (Материалы научного архива музея-заповедника «Херсонес Таврический» о роли А. С. Уварова и П. С. Уваровой в изучении и сохранении памятников Херсонеса) [Выступ на Научно-практической конференции «Роль Императорского Московского археологического товарищества в становлении та розвитку археології, охорони культурного спадку, музейної справи та краєзнавства», присвяченій 150-річчю заснування Московського археологічного товариства (МАТ) та приуроченій до 130-ї річниці смерті першого голови МАТ О. С. Уварова та 90-ї річниці смерті голови МАТ П. С. Уварової. 16 грудня 2014 р.]. URL: <https://www.academia.edu/32366898> (дата звернення: 04.10.2020).

Діанова, Т. В., Красовська, Н. В. 2009. Херсонський музей очима відвідувачів. *Археологія*, 1, с. 72-86.

Каліновський, В. В. 2011. Монастир Св. Володимира й археологічне дослідження Херсонеса: нові свідчення про охорону християнських старожитностей Криму (друга половина XIX ст.). *Праці Центру пам'яткознавства*. Збірник наукових праць, 19, с. 281-290.

Каліновський, В. В. 2017. Посещение императором Николаем II «Склада местных древностей» в Херсонесе в 1902 г. в контексте взаимоотношений археологов и православного духовенства. *Вопросы музеологии*, 2(16), с. 67-77.

Листи, адресовані С. Л. Дроздову. Є листи Б. І. Ханенка та В. В. Хвойки (попередній заголовок справи

«Открытки та листи, адресовані на ім'я Болсуновського. Архів ЦІМ [Центрального історичного музею], № 45. На 68 с.». Науковий архів Національного музею історії України, ф. 4 оп. 1, спр. 20, 18, арк. 70, 70зв, 71, 71зв, 72, 72зв., 73, 73зв.

Міщук, Г. А. 2003. Матеріали до вивчення розвитку нумізматики наприкінці XIX — у 30-х роках XX ст. в особовому архівному фонді В. Ю. Данилевича. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 8, с. 175-184.

Раскопки в Херсонесе. 1904. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1902 год*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, с. 28-46.

Раскопки в Херсонесе. 1906. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1903 год*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, с. 20-43.

Романчук, А. І. 1991. К. К. Косцюшко-Валюжинич (1847—1907 рр.). *Археологія*, 2, с. 111-121.

Романчук, А. І. 2008. *Исследования Херсонеса—Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы*. Т. 2: *Византийский город*. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета.

Сорочан, С. Б. 2010. *Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.)*. *Очерки истории и культуры*. Том II, часть I. Харьков; Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.

Шевченко Т. М., Тарасенко І. Г. 2007. Пам'яті К. К. Косцюшко-Валюжинича – видатного дослідника Херсонеса. *Археологія*, 3, с. 4-7.

Olena O. Popelnytska

PhD, The National Museum of the History of Ukraine, Leading Research Fellow, ORCID: 0000-0002-2719-2503, elenac503@gmail.com

LETTERS OF K. K. KOŚCIUSZKO-WALUSZYŃSKI TO K. V. BOLSUNOVSKYI

(ACCORDING TO THE SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE)

In the archives of the National Museum of the History of Ukraine in the fund of K. V. Bolsunovskiy there are two letters from K. K. Kościuszko-Waluszyński, dated by 1902. The author of these letters, Karol Kościuszko-Waluszyński, from 1888 had been heading the Museum in Chersonesus and conducted excavations of this ancient city. The recipient of these letters, Karl Bolsunovskiy, was a well-known expert numismatist and connoisseur of ancient coins.

K. K. Kościuszko-Waluszyński and K. V. Bolsunovskiy not only corresponded, but were also personally acquainted. This is evidenced by the lines of the letter of K. K. Kościuszko-Waluszyński dated by September 12, 1902. K. V. Bolsunovskiy could have met K. K. Kościuszko-Waluszyński during one of his visits to the museum in Chersonesus.

The novelty and relevance of the research lies in the study of professional and personal contacts of the representatives of Kyiv scientific elite K. V. Bolsunovskiy and B. I. Khanenko with the Crimean researcher K. K. Kościuszko-Waluszyński on the field of archaeology and numismatics.

These documents contain information about individual aspects of the activities of the Chersonesus museum, as well as about personal contacts of Kyiv and Crimean scholars that had taken place at the beginning of the 20th century. The letters contain references to the organization of the museum's territory, the creation of a project for a new museum building and the organization of excavations at the end of 1902 — the beginning of 1903. For instance, in a letter to K. V. Bolsunovskiy, dated by September 12, 1902, K. K. Kościuszko-Waluszyński mentioned plans to build a new museum building, choosing a construction site, carrying out measurements on the site, drawing up plans for the future museum and an estimate of its construction.

These letters also characterise K. K. Kościuszko-Waluszyński as an energetic, inquisitive, benevolent and hospitable person, a conscientious researcher and museum officer, who sought to establish contacts with Kyiv scholars in order to identify analogies to the finds from Chersonesus, exchange professional literature and attribution of the discovered finds.

Key words: K. K. Kościuszko-Waluszyński, K. V. Bolsunovskiy, The National Museum of the History of Ukraine, archaeology, archives.

References

Hrynenko, L. O. 2014. Povelite, Gosudar, i spasite dlia chesti i slavy Rossii drevnii Khersones... (Materialy nauchnogo arkhiva

- muzeia-zapovednika Khersones Tavricheskii o roli A. S. Uvarova y P. S. Uvarovoi v izuchenii i sokhraneni pamiatnikov Khersonesa) [Vystup na Naukovo-praktychnii konferentsii "Rol Imperatorskoho Moskovskoho arkheolohichnoho tovarystva u stanovlenni ta rozvytku arkheolohii, okhorony kulturnoho spadku, muzeinoi spravy ta kraieznavstva", prysviachenii 150-richchiiu zasnuvannia Moskovskoho arkheolohichnoho tovarystva (MAT) ta pryurochenii do 130-i richnytsi smerti pershoho holovy MAT O. S. Uvarova ta 90-i richnytsi smerti holovy MAT P. S. Uvarovoi. 16 hrudnia 2014 r.] URL: <https://www.academia.edu/32366898> (data zvernennia: 04.10.2020).
- Dianova, T. V., Krasovska, N. V. 2009. Chersonesan Museum in the Eyes of Visitors. *Arheologia*, 1, p. 72-86.
- Kalinovskiy, V. V. 2011. Monastyr Sv. Volodymyra i arkheolohichne doslidzhennia Khersonesu: novi svidotstva pro okhoronu khrystyianskykh starozhytnosti Krymu (druha polovyna XIX st.). *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: Zb. nauk. pr.*, 19, p. 281-290.
- Kalynovskiy, V. V. 2017. Poseshchenie imperatorom Nikolaem II "Skhlyada mestnykh drevnosti v Khersonese" v 1902 h. v kontekste vzaimootnosheni arkheolohov i provoslavnoho dukhovenstva. *Voprosy muzeologii*, 2(16), p. 67-77.
- Lysty, adresovani S. L. Drozdovu. *Ye lysty B. I. Khanenka ta V. V. Khvoiky* (poperednii zaholovok spravy "Otkrytky ta lysty, adresovani na imia Bolsunovskoho. Arkhiv TsIM, no. 45. Na 68 s."). Scientific Archives of the National Museum of the History of Ukraine, f. 4, op. 1, spr. 20, 18, ark. 70, 70zv, 71, 71zv, 72, 72zv., 73, 73zv.
- Mishchuk, H. A. 2003. Materialy do vyvchennia rozvytku numizmatyky naprykintsi XIX — u 30-kh rokakh XX st. v osobovomu arkhivnomu fondi V. Yu. Danylevycha. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 8, p. 175-184.
- Raskopy v Khersonese. 1904. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1902 god.* Sankt-Peterburg: Tipografia Glavnogo upravleniia udelov, p. 28-46.
- Raskopy v Khersonese. 1906. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1903 god.* Sankt-Peterburg: Tipografia Glavnogo upravleniia udelov, p. 20-43.
- Romanchuk, A. I. 1991. K. K. Kostsiushko-Valiuzhynych (1847—1907 rr.). *Arheologia*, 2, p. 111-121.
- Romanchuk, A. Y. 2008. *Issledovaniia Khersonesa—Khersona. Raskopki. Gipotezy. Problemy*: T. 2: Vizantiiskiy gorod. Tiumen: Izdatelstvo Tiimenskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Sorochan, S. B. 2010. *Vizantiiskii Kherson (vtoraia polovina VI — pervaiia polovina X vv.)*, vol. II—1. Ocherky istorii i kultury. Kharkiv; Moskva: Russkii Fond Sodeistviia Obrazovaniiu i Nauke.
- Shevchenko T. M., Tarasenko I. H. 2007. To the Memory of K.K. Kostyushko-Valuzhynych, an Outstanding Researcher of Chersonesos. *Arheologia*. 3, p. 4-7.